

**КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА**

КАФЕДРА УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІЇ ТА ЕТНОПОЛІТИКИ

ЧАСОПИС УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІЇ

Випуск 29

Київ – 2014

УДК 94 (477) (082)
ББК 63.3 (4 УКР) я 43
У-455

Зареєстровано Вищою атестаційною комісією України як фахове видання зі спеціальностей «Історичні науки» (*протокол № 1–05/3 від 9 березня 2006 р.; див.: Бюлетень ВАК України. – 2006. – № 4. – С. 5; перереєстровано: протокол № 1 – 05/2 від 10 березня 2010 р.*)

*Друкується згідно з ухвалою Вченої ради історичного факультету
Київського національного університету імені Тараса Шевченка,
протокол №6 від 20.03.2014 р.*

Редакційна колегія:

Верба І.В., доктор історичних наук, професор;
Капелюшний В.П., доктор історичних наук, професор;
Колесник В.Ф., доктор історичних наук, професор;
Коцур А.П., доктор історичних наук, професор (головний редактор);
Машевський О.П., доктор історичних наук, професор;
Могильний Л.П., доктор історичних наук;
Мордвінцев В.М., доктор історичних наук, професор;
Розовик Д.Ф., доктор історичних наук, професор;
Сорока Ю.М., доктор історичних наук, професор;
Ставнюк В.В., доктор історичних наук, професор;
Стельмах С.П., доктор історичних наук, професор;
Щербак М.Г., доктор історичних наук, професор;
Іваницька Л.В., кандидат історичних наук, доцент (заступник головного редактора);
Коцур Г.Г., кандидат історичних наук, доцент (відповідальний секретар)

Рецензенти:

Борисенко В.Й., доктор історичних наук, професор;
Троян С.С., доктор історичних наук, професор;
Циганенко Л.Ф., доктор історичних наук, професор

У 455 Часопис української історії / За ред. доктора історичних наук, професора
А.П. Коцура. – Київ, 2014. – Вип. 29. – 133 с.

Збірник вміщує статті, що на основі архівних документів та опублікованих матеріалів висвітлюють різні аспекти вітчизняної та всесвітньої історії від найдавніших часів до наших днів. Зокрема, аналізуються питання суспільно-політичного, соціально-економічного та культурного розвитку, деякі історіографічні, джерелознавчі проблеми, історії науки та техніки, подаються рецензії на наукові праці.

ББК 63.3 (4 УКР) я 43

Свідоцтво про державну реєстрацію КВ №10347 від 01.09.2005 р.

© Часопис української історії, 2014

ЗМІСТ

НАШІ ЮВІЛЯРИ	7
<i>Віктор Колесник</i> ГАЛИНА ГЕОРГІЇВНА КОЦУР: ШТРИХИ ДО ПОРТРЕТА	7
<i>Анатолій Коцур</i> СЛОВО ПРО НАУКОВЦЯ, ПЕДАГОГА, НАСТАВНИКА, ПРЕКРАСНУ ЛЮДИНУ (ДО 60-РІЧЧЯ З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ ДОКТОРА ІСТОРИЧНИХ НАУК, ПРОФЕСОРА ЮРІЯ МИХАЙЛОВИЧА СОРОКИ)	9
<i>Анатолій Коцур, Марія Казьмирчук</i> ВЕЗУВІЙ НІКОЛИ НЕ ДРІМАЄ (З НАГОДИ 70-РІЧЧЯ ДОКТОРА ІСТОРИЧНИХ НАУК, ПРОФЕСОРА ГРИГОРІЯ ДМИТРОВИЧА КАЗЬМИРЧУКА).....	11
СТАТТІ ТА НАУКОВІ РОЗВІДКИ	16
ІСТОРІЯ УКРАЇНИ	16
<i>Наталія Соколова</i> МЕДАЛЬНІ РОБОТИ З ІСТОРІЇ СТУДЕНТІВ ІСТОРИКО-ФІЛОЛОГІЧНОГО ФАКУЛЬТЕТУ ІМПЕРАТОРСЬКОГО НОВОРОСІЙСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ (1865–1920)	16
<i>Жанна Кулик</i> ВІДОБРАЖЕННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ПОЗИЦІЇ ОЛЕНИ ТЕЛІГИ ТА СТАВЛЕННЯ ДО СРСР У ЇЇ ТВОРЧОСТІ	23
<i>Михайло Куницький</i> ФУНКЦІОНУВАННЯ УСТАНОВ ШЛІФЕНІВ ТА ШЕФЕНІВ НА ТЕРЕНАХ РАЙХСКОМІСАРИАТУ «УКРАЇНА»: АНАЛІЗ СУДОВОЇ ПРАКТИКИ (1941–1944 РР.)	29
<i>Аліна Плеханова</i> СТРАТЕГІЇ ВИЖИВАННЯ ЖИТЕЛІВ КИЄВА У РОКИ НАЦИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ (ПРОДОВОЛЬЧЕ ПИТАННЯ)	34
<i>Юрій Тимошенко</i> ІСТОРИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ СПОРТИВНОГО ЖИТТЯ В УРСР У ПЕРШІ ПОВОЄННІ РОКИ	39
<i>Лариса Грицик</i> ФОРМУВАННЯ ІНСТИТУЦІЙНОГО РІВНЯ ДЕРЖАВНОГО РЕГУЛЮВАННЯ МІЖНАЦІОНАЛЬНИХ ВІДНОСИН В УКРАЇНІ (1991–2011 РР.).....	46
<i>Ольга Зубко</i> 2013 РІК: 131-і РОКОВИНИ З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ ФЕДОРА ПЕТРОВИЧА ШВЕЦЯ (1882–1940 РР.)	51
<i>Олександр Дмитрушко</i> УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКІ ВІДНОСИНИ В ІСТОРИЧНІЙ ЛІТЕРАТУРІ (1991–2011 РР.)	58
<i>Ірина Автушенко</i> РЕАЛІЗАЦІЯ ДЕРЖАВНИХ ПРОГРАМ СОЦІАЛЬНОЇ АДАПТАЦІЇ ЗВІЛЬНЕНИХ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ ЗБРОЙНИХ СИЛ УКРАЇНИ В РОКИ НЕЗАЛЕЖНОСТІ	63
ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ	70
<i>Наталія Гусєва</i> ОСНОВНІ НАПРЯМИ ВПЛИВУ СТУДЕНТСЬКОГО ПРОТЕСТНОГО РУХУ 1960-Х РР. НА НІМЕЦЬКЕ СУСПІЛЬСТВО	70
<i>Вікторія Садикова</i> БРИТАНСЬКО-РАДЯНСЬКЕ СПІВРОБІТНИЦТВО В ГАЛУЗІ КУЛЬТУРИ В КІНЦІ 1980-Х – НА ПОЧАТКУ 1990-Х РР.	75

<i>Тетяна Перга</i> РОЛЬ ЕКОЛОГІЧНОЇ ПОЛІТИКИ У БОРОТЬБІ З ЕКОНОМІЧНОЮ КРИЗОЮ: ДОСВІД ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ	80
<i>Ірина Мудрієвська</i> СПІВПРАЦЯ УКРАЇНИ З КРАЇНАМИ ВИШЕГРАДСЬКОЇ ГРУПИ У ФОРМАТІ В4+1 НАПРИКІНЦІ ХХ – НА ПОЧАТКУ ХХІ СТ.....	85
ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО ТА СПЕЦІАЛЬНІ ІСТОРИЧНІ ДИСЦИПЛІНИ.....	91
<i>Віта Коцур</i> СУЧАСНА УКРАЇНСЬКА ІСТОРИОГРАФІЯ ПРО ЦЕРКОВНО-МОНАСТИРСЬКУ БЛАГОДІЙНІСТЬ ГЕТЬМАНА Б. ХМЕЛЬНИЦЬКОГО	91
<i>Ірина Кизименко</i> ДЕРЖАВНИЦЬКА ІДЕЯ СЕРЕДИНИ ХVII СТ. ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ ПОЛІТИЧНИХ ПОГЛЯДІВ ГЕТЬМАНА Б. ХМЕЛЬНИЦЬКОГО: СУЧАСНА УКРАЇНСЬКА ІСТОРИОГРАФІЯ.....	100
ІСТОРІЯ НАУКИ ТА ТЕХНІКИ.....	105
<i>Сергій Чернецький</i> ДОСЛІДЖЕННЯ І.М. ЄРЕМЕСВИМ ГРИБКОВИХ ЗАХВОРЮВАНЬ ПЛОДОВИХ ДЕРЕВ ТА ЗАСОБІВ БОРОТЬБИ З НИМИ (ФРАНЦУЗЬКИЙ ПЕРІОД НАУКОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ВЧЕНОГО)	105
<i>Лілія Іваницька</i> ВИНАЙДЕННЯ ДУГЛАСОМ КАРЛОМ ЕНГЕЛЬБАРТОМ КОМП'ЮТЕРНОГО МАНІПУЛЯТОРА – МИШІ	109
<i>Оксана Попова</i> ПРОБЛЕМИ ЕКОНОМІКИ ПРИРОДОКОРИСТУВАННЯ В КОНТЕКСТІ ДОСЛІДЖЕНЬ В.М. ТРЕГОВЧУКА	113
<i>Наталія Коваленко</i> ІСТОРІЯ СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТКУ ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНИХ ОСНОВ СІВОЗМІН У КОНТЕКСТІ ДІЯЛЬНОСТІ НАУКОВОЇ ШКОЛИ В НАЦІОНАЛЬНОМУ УНІВЕРСИТЕТІ БІОРЕСУРСІВ І ПРИРОДОКОРИСТУВАННЯ УКРАЇНИ	118
ЕТНОЛОГІЯ	124
<i>Анна Ніколаєва</i> ДО ПРОБЛЕМИ ДОСЛІДЖЕННЯ АПОТРОПЕЇВ І НОРМАТИВІВ УКРАЇНСЬКИМИ ЕТНОГРАФАМИ (ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТОЛІТТЯ)	124
РЕЦЕНЗІЇ	129
<i>Леонід Могильний</i> «НАШОГО ЦВІТУ ПО ВСЬОМУ СВІТУ» РОЗОВИК Д.Ф., РОЗОВИК О.Д. ПЕРЕСЕЛЕНСЬКИЙ РУХ В УКРАЇНІ: ДРУГА ПОЛОВИНА ХVI СТ. – 1930-ТІ РОКИ. МОНОГРАФІЯ. – 2-ГЕ ВИД. – ВІННИЦЯ: НІЛАН-ЛТД, 2013. – 406 С.	129
ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ.....	131

CONTENTS

OUR JUBILLERS	7
<i>Victor Kolesnyk</i> GALYNA GEORGIYIVNA KOTSUR: STROKES TO THE PORTRAIT	7
<i>Anatoliy Kotsur</i> THE WORD ABOUT SCIENTIST, EDUCATOR, MENTOR, A WONDERFUL PERSON (THE 60TH ANNIVERSARY OF THE BIRTH OF DOCTOR OF HISTORY, PROFESSOR YURIY MYKHAILOVYCH SOROKA).....	9
<i>Anatoliy Kotsur, Marya Kazmyrchuk</i> VESUVIUS NEVER SLEEPS (THE 70TH ANNIVERSARY OF GRIGORII DMITROVICH KAZMYRCHUK, DOCTOR OF HISTORICAL SCIENCES, PROFESSOR).....	11
ARTICLES AND SCIENTIFIC RESEARCH	16
HISTORY OF UKRAINE	16
<i>Nataliya Sokolova</i> MEDAL WORKS ARE FROM HISTORY OF STUDENTS OF HISTORICO- PHILOLOGICAL FACULTY OF EMPEROR'S NOVOROSIYSK UNIVERSITY (1865–1920).....	16
<i>Zhanna Kulyk</i> SHOWING CIVIC POSITION HELENA TELIHA AND ATTITUDE TO THE SOVIET UNION IN HER WORK	23
<i>Michail Kunitskiy</i> IN INSTITUTIONS OF JUDGE IN CIVIL CASES AND JUDGE CRIMINAL CASES, ON THE TERRITORY REICHSKOMMISSARIAT «UKRAINE»: AN ANALYSIS OF JUDICIAL PRACTICE (1941–1944).....	29
<i>Alina Plekhanova</i> STRATEGIES OF SURVIVAL OF KYIV RESIDENTS UNDER NAZI'S OCCUPATION (FOOD SUPPLYING PROBLEM)	34
<i>Yuriy Tymoshenko</i> HISTORICAL FEATURES OF SPORTS LIFE IN USSR IN THE FIRST POSTWAR YEARS	39
<i>Larysa Grytskyk</i> FORMATION OF INSTITUTIONAL LEVEL OF GOVERNMENT REGULATION INTERNATIONAL RELATIONS IN UKRAINE (1991–2011)	46
<i>Olga Zubko</i> THE YEAR 2013: THE 131-th ANNIVERSARY OF THE BIRTH OF FEDOR PETROVYCH SHVETS (1882–1940).....	51
<i>Alexandr Dmytrushko</i> UKRAINIAN-RUSSIAN RELATIONS IN THE HISTORICAL LITERATURE (1991 to 2011)	58
<i>Iryna Avtushenko</i> IMPLEMENTING THE STATE PROGRAM FOR THE SOCIAL ADAPTATION OF RETIRED SERVICEMEN OF THE ARMED FORCES OF UKRAINE IN THE YEARS OF INDEPENDENCE.....	63
WORLD HISTORY	70
<i>Nataliya Gusieva</i> MAIN DIRECTIONS OF INFLUENCE OF STUDENT'S MOVEMENT OF THE PROTEST OF THE 1960TH. ON THE GERMAN SOCIETY	70
<i>Viktoriya Sadykova</i> BRITISH-SOVIET RELATIONS IN THE CULTURAL FIELD IN THE LATE 1980'S – EARLY 1990'S	75

<i>Tetiana Perga</i>	
THE ROLE OF ENVIRONMENTAL POLICY IN THE FIGHT AGAINST ECONOMIC CRISIS OF 2008: THE CASE OF UKRAINE	80
<i>Iryna Mudriievska</i>	
THE COOPERATION OF UKRAINE WITH COUNTRIES OF VISEGRAD GROUP WITHIN THE FORMAT V4+1 AT THE END XX – BEGINNING OF XXI ST.	85
HISTORIOGRAPHY AND SOURCES SCIENCE	91
<i>Vita Kotsur</i>	
MODERN UKRAINIAN HISTORIOGRAPHY ON THE CHURCH AND MONASTERY CHARITY OF HETMAN BOHDAN KHMELNYTSKY	91
<i>Iryna Kyzymenko</i>	
STATEHOOD IDEA MID-SEVENTEENTH CENTURY. THROUGH THE PRISM OF POLITICAL VIEWS OF HETMAN BOHDAN KHMELNYTSKY: MODERN UKRAINIAN HISTORIOGRAPHY	100
HISTORY OF SCIENCE AND TECHNIQUES	105
<i>Sergiy Chernetskiy</i>	
I.N. YEREMEYEV'S RESEARCHES OF FUNGAL DISEASES OF FRUIT TREES AND THE MEANS OF DEALING WITH THEM (FRENCH PERIOD OF THE SCIENTISTS' RESEARCH ACTIVITIES)	105
<i>Liliy Ivanytska</i>	
CARL DOUGLAS ENGELBART INVENTION OF COMPUTER MANIPULATORS – MOUSE	109
<i>Oksana Popova</i>	
PROBLEMS OF THE ECONOMY OF THE MANAGEMENT OF NATURE IN THE CONTEXT OF THE RESEARCHES CONDUCTED BY V.M. TREGOBCHUK	113
<i>Natalia Kovalenko</i>	
HISTORY OF BECOMING AND DEVELOPMENT OF THEORETICAL AND METHODOLOGICAL BASES OF CROP ROTATIONS IS IN CONTEXT OF ACTIVITY OF SCIENTIFIC SCHOOL IN NATIONAL UNIVERSITY OF LIFE AND ENVIRONMENTAL SCIENCES OF UKRAINE	118
ETHNOLOGY	124
<i>Anna Nikolaieva</i>	
RELATION TO THE INVESTIGATION OF APOTROPAIONS AND NORMATIVES BY UKRAINIAN ETHNOGRAPHERS (XIX – BEGINNING OF XX CENTURIES)	124
REVIEWS.....	129
<i>Leonid Mogylny</i>	
«THE UKRAINIANS WORLDWIDE». ROZOVYK D.F., ROZOVYK O.D. MIGRATORY MOVEMENTS IN UKRAINE: FROM THE LATE SIXTEENTH CENTURY TO 1930-TIES. – MONOGRAPH. – 2ND ED. – VINNYTSIA: NILAN-LTD, 2013. – 406 P.	129
THE INFORMATION ABOUT AUTHORS	131

НАШІ ЮВІЛЯРИ

ГАЛИНА ГЕОРГІЇВНА КОЦУР: ШТРИХИ ДО ПОРТРЕТА

Є на Буковині мальовниче село Товтри, що розташоване за 3 км на північ від Заставни. Вперше воно згадується в документах за 1551 р. Раніше тут проживало понад 1,9 тис. осіб. Цей чарівний куточок у Чернівецькій області оповитий зеленню та оточений скелястою дугоподібною грядою. Нерівності поверхні різко виділяються у рельєфі кам'яними і карстовими формами, які мають казковий вигляд. Велику цінність складає запас мінеральних вод. Поруч із сусідніми Дорошівцями протікає бурхливий Дністер.

Взагалі село має давню і багату історію. На його території археологами знайдені пам'ятки пізнього трипільля. У цій місцевості тривалий час проживали тиверці, – одні із давніх племен – попередники українського етносу. У X–XII ст. землі входили до складу Київської Русі, Тербовлянського князівства. Найбільший розквіт припадає на часи Галицького князівства Ярослава Осмомисла (1152–1187) та Галицько-Волинської держави Данила Галицького (1238–1264). Неподалік Товтрів знаходиться літописне місто XII – першої половини XIII ст. Василів на Дністрі (нині – село Заставнівського району). Археологами та істориками тут вияв-

лено і досліджено рештки фортеці-дитинця, торгово-ремісничого посаду, білокам'яного храму тощо. З другої половини XIV ст. край перебував під пануванням Молдавського князівства, Туреччини, Австрії, Румунії.

У першій половині XIX ст. у Товтрах розпочав свою просвітительську діяльність Василь Ферлієвич, автор першої збірки «Пісні, Псалми, Стихи», що вийшла в Чернівцях 1844 і 1849 рр., написаної книжною українською мовою. З 1804 по 1851 рр. він був священиком у селі.

У Товтрах в листопаді 1868 р. започаткувало свою діяльність товариство «Руська бесіда», яке об'єднувало навколо себе палких поборників українства і з часом розширило свою сферу впливу на всю територію Буковини. Найактивнішим діячем товариства став священик Теофіл Драчинецький. У роки Першої світової війни отець Теофіл із Омеляном Поповичем відновлюють у Відні газету «Буковина».

1875 р. у Товтрах народився викладач класичних і нових мов у гімназіях Кіцманя і Чернівців, організатор українознавчих курсів для студентів Буковини, громадський діяч і педагог, професор Теофіл Бриндзан.

Із Товтрів багато чоловіків стали січовими стрільцями, якими командував поручик Григорій Чернецький.

Товтрівчани брали участь у Буковинському народному вічі 3 листопада 1918 р., яке вирішило приєднати українську частину Буковини до Західноукраїнської держави.

У цьому ж селі народився Г.Є. Січковський (1924–1998) – заслужений артист України, соліст Буковинського ансамблю пісні і танцю. З 1958 р. тут працював заслужений працівник культури України Р.В. Вовчук. Товтрівський ансамбль пісні і танцю під його керівництвом став відомим по всій країні, виступав у Києві в палаці «Україна», Москві – в Палаці з'їздів.

У Товтрах 16 квітня 1964 р. народилася й Галина Георгіївна Коцур (дівоче – Бойчук). Її батьки Георгій Петрович і Ганна Дмитрівна – потомствених хлібороби, шановані в селі люди. Мама – двічі орденоносець (нагороджена орденами «Знак Пошани», медалями за трудові звитяги), тато відзначений бронзовою медаллю ВДНГ СРСР за досягнуті успіхи в розвитку народного господарства. У 1971 р. Галина пішла до школи. Їй подобались українська мова й література, історія, фізика, математика,

хімія та ін. Галина неодноразово стає переможцем районних та обласних олімпіад із різних предметів. Здобуває успіх і на спортивних змаганнях. Відвідує в Заставні музичну школу. Закінчує на «відмінно» Товтрівську СШ.

З історичним факультетом Чернівецького державного університету пов'язані прекрасні студентські роки дівчини. Навчання, активна участь у громадській роботі, культурному та спортивному житті факультету, університету. Тут же Галина знайшла свою долю, зустріла і покохала юнака – випускника істфаку – Анатолія Коцура. У серпні 1985 р. вони одружилися. Після закінчення навчання у вузі, Г.Г. Коцур працювала в Чернівецькій загальноосвітній школі № 31 учителем історії та суспільствознавства. З 1989 р. – викладач історії у Буковинському фінансовому технікумі, який згодом було реорганізовано в коледж, а потім – Буковинський державний фінансово-економічний інститут.

У 2001 р. Г.Г. Коцур у Київському національному університеті імені Тараса Шевченка під керівництвом доктора історичних наук, професора В.Ф. Колесника успішно захистила кандидатську дисертацію на тему: «Нова економічна політика в Україні: історіографія». У 2003 р. їй присвоєно вчене звання доцента кафедри історії та культури України. Вона – доктор філософії (2005).

У 2003–2008 рр. Галина Георгіївна працювала на кафедрі релігієзнавства та теології Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича. Розробила і викладала фундаментальні нормативні курси: «Загальне релігієзнавство», «Релігійна культурологія», «Історія священних писань», «Дохристиянські вірування українців» та ін. Деякий час працює заступником декана філософсько-теологічного факультету. Педагог здобуває великий авторитет серед студентів, професорсько-викладацького складу факультету, вузу. Неодноразово відзначається подяками, похвальними грамотами від керівництва університету.

З вересня 2008 р. Г.Г. Коцур працює на посаді доцента кафедри історії для гуманітарних факультетів історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Викладає важливі нормативні курси «Історія України», «Політична історія України», «Культурологія», «Історія християнських вчень».

Галина Георгіївна – автор понад 220 наукових публікацій. Серед них: Історіографія нової економічної політики в Українській СРР:

Монографія. – К., 2002; Стан наукової розробки та періодизація історіографії нової економічної політики в Україні. – Тернопіль, 2002; Модульна технологія вивчення курсу «Загальне релігієзнавство». – Чернівці, 2003; Священні книги сучасних національних і світових релігій. – Чернівці, 2004; Історія України: події, факти, дати. – Переяслав-Хмельницький, 2007; Біржова торгівля України в умовах нової економічної політики (1921–1929 рр.): Монографія. – К., 2007; Історіографія історії Нової Січі (1734–1775 рр.). Монографія. – К., 2011; Петро Калнишевський: нескорений духом: Монографія. – К.-Переяслав-Хмельницький, 2012 та ін. Наукові статті Г.Г. Коцур публікувались у виданнях США, Іспанії, Росії.

Галина Георгіївна – автор і співавтор понад 40 підручників, посібників і навчально-методичних праць. Серед них з грифом Міністерства освіти та науки України: Історія Києва: від княжої доби до сучасності. – К., 2005; Історія України від найдавніших часів до сьогодення. Документи і матеріали. – К., 2008; Історія України (для студентів гуманітарних факультетів). – К., 2008; Релігієзнавство (для студентів неспеціальних факультетів). – Чернівці, 2008; Діячі науки та культури України. Нариси життя і діяльності. – К., 2009; Історія України. Підручник. – К., 2010; Історія України: Навчально-методичний комплекс. – К., 2012; История Украины (для иностранных студентов высших учебных заведений). Учебник. – К., 2013 та ін. Навчальний посібник «Історія України від найдавніших часів до сьогодення. Збірник документів та матеріалів» посів друге місце в номінації «Краще навчальне видання із соціально-гуманітарних наук» на Першому Всеукраїнському конкурсі видань для вищих навчальних закладів «Університетська книга – 2010».

Г.Г. Коцур – активний учасник понад 60-ти міжнародних, всеукраїнських і регіональних науково-практичних конференцій.

Коло її наукових інтересів: актуальні питання історії України, сучасна вітчизняна історіографія, діяльність православної церкви доби козаччини, постать останнього кошового отамана Запорозької Січі П. Калнишевського; священні писання сучасних національних і світових релігій, культурологія.

Упродовж ряду років Г.Г. Коцур входить до складу редколегії фахового видання («Історичні науки»), збірника наукових праць «Часопис української історії», є його

відповідальним секретарем. Вона – відмінник аграрної освіти та науки (2009). Має відзнаки Міністерства аграрної політики України (2009), Національної спілки краєзнавців України (2009, 2014), Київського міського голови (2009), подяки Чернівецького міського голови (2008) та Голосіївської районної у місті Києві державної адміністрації (2009). Почесний громадянин Товтрів (2011).

Галина Георгіївна має прекрасну сім'ю. Її чоловік – Коцур Анатолій Петрович, доктор історичних наук, професор, заслужений працівник освіти України, завідувач кафедри української історії та етнополітики Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Донька Віта, випускниця магістратури історичного факультету Шевченкового універ-

ситету. Навчається на «відмінно», має ряд наукових публікацій в Україні та за її межами, стипендіат Київського міського голови для обдарованої молоді, переможниця конкурсів краси, володіє кількома іноземними мовами.

Галина Георгіївна – прекрасна жінка, колега, щира, відкрита для свівбесідника, справедлива. Завжди випромінює доброту. Її усмішка налаштовує на доброзичливість, взаєморозуміння. Спілкуючись з Галиною Георгіївною, ловиш себе на думці, що саме таким і є справжній педагог-інтелігент. Г.Г. Коцур завжди відзначалась своєю мудрістю, толерантністю, виваженістю, добротою у ставленні до оточуючих. Така вона і сьогодні – педагог, науковець, дружина, мама.

© *Віктор Колесник*

СЛОВО ПРО НАУКОВЦЯ, ПЕДАГОГА, НАСТАВНИКА, ПРЕКРАСНУ ЛЮДИНУ (ДО 60-РІЧЧЯ З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ ДОКТОРА ІСТОРИЧНИХ НАУК, ПРОФЕСОРА ЮРІЯ МИХАЙЛОВИЧА СОРОКИ)

Юрій Михайлович Сорока народився 27 березня 1954 р. у с. Романів Луцького району Волинської області в хліборобській сім'ї. Після закінчення середньої школи трудився на Луцькому автозаводі. Потім була служба в армії, по закінченні якої поступив на підготовче відділення Київського державного університету імені Т.Г. Шевченка. У 1975–1980 рр. юнак навчався на історичному факультеті, який закінчив із дипломом з відзнакою. З 1980 по 1982 рр. працював старшим лаборантом, а в кінці 1982 р. був зарахований до аспірантури. Кандидатську дисертацію захистив навесні 1986 р., працюючи вже на посаді асистента. Далі – напружена педагогічна, наукова, громадська робота.

2010 р. у спеціалізованій вченій раді історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка Ю.М. Сорока успішно захистив докторську дисертацію на тему: «Населення західноукраїнських земель в етнополітичному та демографічному вимірах (1939–1950 рр.)». Вперше ним проведено системний аналіз змін суспільно-політичного, адміністративного устрою та їх вплив на склад і структуру населення західноукраїнських земель перед Другою світовою війною. Розкрито реакцію населення на включення регіону до складу УРСР-СРСР, на методи встановлення та функціонування радянського режиму. Досліджено масштаби насилля, масового терору, геноциду, здійснюваного окупаційними режимами щодо населення Західної України у 1941–1944 рр.

Визначено місце та роль західних українців у національному опорі окупаційним режимам, переосмислено їх участь у радянському партизанському русі. З'ясовано особливості відновлення й утвердження радянського тоталітарного режиму в післявоєнні роки, проаналізовано мотиви та механізм репресивно-каральних заходів радянського тоталітаризму щодо населення західних областей УРСР,

показано методи та засоби тоталітарної ідеологізації регіону. Розкрито геополітичні причини депортації українського населення з Польщі та польського з УРСР, простежено співвідношення суб'єктивних чинників переселенських процесів і зміни етнічного складу населення західноукраїнських земель, досліджено динаміку його чисельності. На основі цілісного українознавчого бачення суспільно-політичних, духовно-культурних і етнічних процесів у складі населення західноукраїнських земель під час Другої світової війни та повоєнного лихоліття сформульовано конкретні висновки та низку пропозицій і рекомендацій, спрямованих на подальше дослідження проблеми та на удосконалення етнодемографічної ситуації в регіоні.

Важливим підсумком певного етапу науково-дослідницької праці Ю.М. Сороки стали його 7 монографій, з яких 4 написані в співавторстві, 3 – одноосібно. Науковцям і краєзнавцям відомі його книги: Населення західноукраїнських земель: депортації, переселення, мобілізації, міграції (1939–1950-ті роки) (К., 2007. – 275 с.), Романів. Історичне минуле і сучасне волинського села (К., 2013. – 224 с.), Населення західноукраїнських земель: етнополітичний та демографічний вимір (1939–1950-ті роки) (К., 2013. – 415 с.).

В умовах національного відродження, розбудови Української держави, поширення знань про Україну в світі, постає необхідність вивчення та розкриття особливостей розвитку регіонів у минулому, самотності суті, духу, ментальності населення українських земель, усебічного аналізу взаємодії історичних, політичних, соціально-економічних, територіальних, демографічних та інших процесів, що відбувалися в межах українського соціуму. Одне з ключових місць у цьому соціумі посідає феномен західноукраїнського регіону, який розкрився в період кінця 1930–1950-х рр. За короткий історичний проміжок часу він пройшов через складні суспільно-політичні, соціально-економічні, етнокультурні, демографічні випробування, зазнав впливів різних політико-державницьких систем, насадження моделей володарювання, встановлення й утвердження через крайні форми і засоби радянського тоталітарного режиму, відіграв винятково важливу роль у збереженні національної ідентичності, у нагромадженні сил для боротьби за державну незалежність України. Саме це твердження проходить через усі наукові праці професора Ю.М. Сороки.

Педагогом одноосібно чи в співавторстві підготовлено й опубліковано ряд підручників і

навчальних посібників з грифом Міністерства освіти та науки України для студентів вузів, зокрема: Історія України. Підручник (К., 2009. – 695 с.), Історія України. Курс лекцій для студентів вищих навчальних закладів (К., 2009. – 648 с.), История Украины. Учебник для иностранных студентов высших учебных заведений (К., 2010. – 631 с.), Діячі науки і культури України: Нариси життя та діяльності. Навч. посібник (К.-Чернівці, 2010. – 688 с.) та ін.

На сьогодні Ю.М. Сорока автор понад 100 наукових, науково-популярних, навчально-методичних праць, публікацій у пресі з актуальних проблем вітчизняної історії, українознавства, краєзнавства, української історіографії, джерелознавства тощо. На сторінках фахових видань («Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія», «Часопис української історії», «Етнічна історія народів Європи», «Історія України: маловідомі імена, події, факти», «Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики», «Гілея», «Воєнна історія», «Краєзнавство» та ін.) побачили світ статті науковця, які викликали великий інтерес у науковому світі України та зарубіжжя.

Ю.М. Сорокою розроблені й ось уже ряд років викладаються фундаментальні нормативні курси для студентів історичного факультету ОКР «бакалавр»: «Історія державних установ в Україні»; студентів-спеціалістів (спеціальність «архівознавство»): «Джерела з історії України» та «Документознавство і діловодство»; для ОКР «спеціаліст» (спеціальність «Історія»): «Історія розвитку державних інституцій України».

Юрій Михайлович – активний учасник міжнародних, всеукраїнських і регіональних науково-практичних конференцій із проблем історії, історіографії та джерелознавства.

Упродовж ряду років Ю.М. Сорока входить до складу редколегії фахових видань України: збірника наукових праць «Етнічна історія народів Європи», журналу «Часопис української історії»; журналу Міжнародного громадського об'єднання «Волинське братство» – «Волинь моя». Ю.М. Сорока – науковий редактор, рецензент цілого ряду монографічних досліджень, навчальних посібників, збірників статей. Він – член Вченої ради історичного факультету. Працював заступником декана істфаку, виконував (двічі) обов'язки завідувача кафедри архівознавства та спеціальних галузей історичної науки. Тривалий час очолює профбюро викладачів рідного факультету. Юрій Михайлович у 2011–2012 навчальному році визнаний кращим викладачем історичного факультету.

Окреме місце у науково-педагогічній діяльності Ю.М. Сороки займає наукове керівництво аспірантами і здобувачами. Зокрема, під його керівництвом підготовлено п'ять кандидатів історичних наук. Завершується написання аспірантами двох кандидатських дисертацій.

Ю.М. Сорока – входить до складу двох спеціалізованих вчених рад по захисту докторських і кандидатських дисертацій. Неодноразово призначався головою ДЕКів і акредитаційних комісій вузів.

Ю.М. Сороку шанують і цінують колеги, прислухаються до авторитетної думки аспіранти, його люблять і поважають студенти. Насамперед, за його житейську мудрість, розум, толерантність, виваженість, доброту.

Вітаючи Юрія Михайловича з ювілеєм, від щирого серця зичимо якнайміцнішого здоров'я, добра, благополуччя, наснаги, великого людського щастя Вам і Вашим рідним, достатку, творчої енергії для реалізації нових ідей і задумів.

© *Анатолій Коцул*

ВЕЗУВІЙ НІКОЛИ НЕ ДРІМАЄ (З НАГОДИ 70-РІЧЧЯ ДОКТОРА ІСТОРИЧНИХ НАУК, ПРОФЕСОРА ГРИГОРІЯ ДМИТРОВИЧА КАЗЬМИРЧУКА)

Сили Природи наділили Григорія Дмитровича Казьмирчука кипучою енергією, яку можна порівняти із діючим вулканом в Італії – Везувієм. Тільки цей Везувій народився зовсім не в далекій Італії, а у селі Кальнику на Вінниччині. Слід відзначити, що день народження ювіляра – 9 травня 1944 р. ознаменувався видатною подією – днем визволення Севастополя, а 9 травня 1945 р. відзначається як день Перемоги. Як жартує сам Григорій Дмитрович – якби він не народився, то не було б Перемоги. Передвісник Перемоги народжений у такий видатний день не міг не стати життєрадісним, працьовитим, енергійним чоловіком, невтомним і професійним науковцем, вмілим та досвідченим педагогом, а також дбайливим, люблячим батьком.

Формуванню Григорія Дмитровича як особистості та історика сприяла стародавня історична атмосфера, а також мальовнича природа рідного села Кальника, що розташовується на берегах річки Кальнички, притоки Собу, яка впадає у Південний Буг. За давніх часів Кальник був багатолюдним містом. Перші поселення на території села виникли у північно-західній частині за часів неоліту. Поблизу Кальника археологи відкрили стародавнє поселення трипільської культури та скіфські кургани.

Уперше в історичних документах Кальник згадується 1448 р. Він належав князям Корецьким та графам Потоцьким, а також Товариству Кальницького цукрового заводу. Не обійшли стороною Кальник події Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст. Саме з цього часу він перетворюється на центр Кальницького полку. Очолювані видатними сподвижниками Б. Хмельницького козаки Кальницького полку брали активну участь у всіх найважливіших військових баталіях. Серед Кальницьких полковників були знамениті Іван Богун та Іван Сірко. Кальник відомий ще й діяльністю там декабристів. У Іллінцях, що поблизу Кальника квартирувався В'ятський піхотний полк, яким командував голова Південного товариства декабристів Павло Пестель, яскравий прихильник республіканської влади і автор програмного документу «Руської правди». Він жив у Кальнику з 1821 по 1825 рр. Там проходив службу один із активних членів Тульчинської управи майор М. Лорер. Туди ж для зустрічей приїздили В. Давидов, О. Баратинський, М. Бестужев-Рюмін, О. Поджіо та інші декабристи.

Кальницька земля дала життя відомим людям, серед яких священики Михайло і Микола Оппокови, пращури по жіночій лінії М. Грушевського, паніматка Олімпіада Чер-

няк – двоюрідна сестра Ф.М. Достоевського, польський поет і композитор Леон (Ярослав) Івашкевич, герой Радянського Союзу Олександр Западинський. До цих передових лав кальничан належить і Григорій Дмитрович Казмирчук – доктор історичних наук, професор Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Родовід Каземерів – Казмирчуків має таку довгу та барвисту долю, як і власне історія Кальника. Документально родовід починається від кінця XVIII ст. Ім'я засновника роду Каземера не збереглося. Разом із дружиною Меланією в них було троє синів, продовжувачів роду: Василь, Григорій та Герасим. У 1793 р. вперше зафіксоване прізвище Григорія Казимера пращура гілки роду Казмирчуків, який мав сімох нащадків. Серед них Андрій Григорович Казимерчук, який одружившись із Анною, дав життя дев'ятьом дітям. Далі одна із родових гілок продовжилася від його старшого сина Андрія Андрійовича, через Якіма Андрійовича та онука Тимофія Якимовича – дідуся Григорія Дмитровича Казмирчука. Відомо, що на початку XIX ст. Казимерчуки записувалися як поселенці, а з 1861 р. – селянами, або обивателями графині Теклі Потоцької, уродженої княжни Сангушко. Після скасування кріпосного права стали вільними селянами, продовжуючи працювати на графів Потоцьких, а до 1917 р. на акціонерів Кальницького цукрового заводу.

Дідусь та бабуся Григорія Казмирчука Тимофій Якимович (1863–1933) та Ксенія Олексіївна (1863–1933) отримали вищий статус, ніж прості селяни, адже Тимофій Якимович став рядовим солдатом запасу. Сім'я була досить заможною. Тільки садибної і присадибної землі було кілька гектарів. На початку XX ст. відбулися складні й руйнівні революційні зміни 1917–1922 рр. Радянська влада відібрала та усупільнила землю селян-кальничан, знищила цукровий завод, загнала селян до колгоспу «Жовтень» та придушила народну ініціативу. У роки колективізації земля і сільськогосподарський реманент Казмирчуків також були усупільнені. Трагічний голодомор 1932–1933 рр. забрав життя Тимофія та Ксенії Казмирчуків, які залишили п'ятеро дітей – Якіма, Платона, Параску, Степана і Дмитра.

Батько Григорія, Дмитро Тимофійович (1903–1974) закінчив двокласне сільське міністерське училище, а мати Текля Григорівна Дідик (1902–1986) з сусіднього села Талалаївки була вихованкою радянських лікнепів. Вони одружилися у 1923 р. і розпочалося їхнє трудо-

ве життя, яке співпало з швидкими соціальними змінами, народженням дітей, важкою працею на різних роботах, зокрема у кальницькому колгоспі «Жовтень». Дмитро й Текля побудували власну хату недалеко від батьківської, бо присадибні городи розділяла межа. Батьки виховували у дітей доброту, бажання допомогти один одному, довіряти ближньому, що формувало цінності самоповаги. Любов і повага, бажання допомогти один одному і терпіння стали важливими складовими родини Казмирчуків.

Дмитро Тимофійович Казмирчук мав нелегку, але відносно щасливу долю, адже вийшов живим з багатьох випробувань. Він був учасником радянсько-фінської (1939–1940) та Великої Вітчизняної (1941–1945) воєн. У першій війні Дмитро відчув на власній шкірі неготовність радянського командування до екстремальних умов ведення боїв. Червоноармійці до поясу грузили у глибокому фінському снігу. Безпорадні радянські солдати перебували у низовині та ставали легкою мішенню для обстрілів фінів, які блискавично проносилися повз них на швидких лижах.

Початок Великої Вітчизняної війни вніс значні зміни у життя кальничан. Дмитро Тимофійович пішов у Червону армію, а дружина з чотирма дітьми залишилася в Кальнику. 26 липня 1941 р. село захопили німецькі війська, встановивши окупаційний режим. Всі жителі села змушені були працювати у нерозпущеному колишньому радянському колгоспі.

У травні 1942 р. радянські війська опинилися в оточенні під Харковом, де у котел потрапило 250 тис. солдат. Серед них був і Дмитро Тимофійович, який звідти вирвався і, повертаючись до Кальника, де вже господарювали німецькі окупанти, попав у концтабір «Уманська яма». Якось жінка врятувала його з полону і він зумів повернутися до Кальника. Там поступово формується підпільна кальницька група, яка розгортає агітаційну діяльність, підтримує зв'язки з партизанськими загонами, зокрема із загonom вихідця із села Івана Калачника – відомого керівника партизанського загону імені Чапаєва.

Одного разу Текля побувала у місцевій вожжонки, яка порадила Дмитрові бути обережним, особливо у 1943 р. Вона сказала, що переживши цей рік, він помре аж на старості літ. Через рік, 14 березня 1944 р. радянські війська звільнили Кальник, мобілізувавши усіх придатних до служби, зокрема і Дмитра. До перших окопів радянських військ 16 кальничан добиралися через лід по річці Соб. Знову поповнивши лави Радянської армії, Дмитро пройде складний і не-

безпечний фронтовий шлях, зокрема братиме участь у визволенні Карпат, де інтуїтивно впавши у кювет, врятується від німецького снайпера. Можливо, це збулося пророцтво ворожки.

Дмитро Тимофійович успішно воював в артилерійському підрозділі 8 батареї 623 артилерійського полку («Ясловського») 183 стрілецької Харківської Червонопрапорної дивізії. 21 серпня 1944 р. командир полку гвардії майор Рачков підписав наказ про нагородження солдат цього полку «за стійкість і відвагу в бою при відбиттю контратаки ворога в районі м. Заршин» Сянокського повіту Підкарпатського воеводства Польської держави медаллю «За відвагу». У вересні 1944 р. полк бере участь у Карпатсько-Дуклінській операції, вестиме важкі бої за звільнення міста Ясло, форсуватиме р. Віслу, р. Бяли, братиме участь у запеклих боях за м. Струмень. А участь у Моравсько-Остравській наступальній операції і форсування р. Одер відкрили шлях на Прагу, де полк і зустрів Перемогу.

Та радість від неї швидко минулася, адже ворог залишив на Україні самі руїни, а величезні людські втрати поклали на плечі тих, хто вижив, тягар відбудови. У важкий повоєнний час Дмитро Тимофійович і Текля Григорівна Казмирчуки виховували вже шістьох дітей, із яких наймолодшим був Григорій. Дмитро та Текля стали свідками знищення радянськими безбожниками стародавньої кальницької церкви Різдва Пресвятої Богородиці.

Після війни батьки Григорія тяжко працювали у колгоспі «Жовтень». У 1948 р. Дмитро Тимофійович виробив у колгоспі 398,41 трудовнів. Він працював там до призначення 1 січня 1968 р. мізерної пенсії – 16 крб. 63 коп. З 1 липня 1971 р. йому призначили по-життєву пенсію у сумі 29 крб. 75 коп. Так віддячила радянська влада за багаторічну добросовісну працю колгоспника. Текля Григорівна важко працювала від ранку до пізнього ночі у тому ж колгоспі, обробляючи гектари буряка, кукурудзи та інших культур. Місцеві чиновники не поспішали відзначити багатодітну жінку званням «Мати-героїня», що давало певні пільги, а вимагали непосильної праці, оціненої «дерев'яними трудовнями». Так, у 1945 р., доглядаючи однорічного Григорія, вона виробила за рік 44,27 трудовнів. На плечі матері лягала й важка домашня робота – наварити, випрати, прибрати у будинку, доглянути дітей, поратися по господарству.

Старші брати Микола та Петро, сестри Марія, Катерина, Валентина та малий Григорій

були привчені працювати змалечку. Діти допомагали матері вдома та у полі. Якось Григорій після школи поніс матері обід на поле, за що жінкиланкові назвали його маминим помічником. Це настільки підбадьорило хлопця, що він аж до вечора трудився на буряковій ниві.

Брати Микола та Петро Казмирчуки працювали на різних роботах у Кальнику. Микола – у колгоспі, де у свої сімнадцять років зробив більш як 200 трудовнів, відбудовуючи народне господарство. Петро, не закінчивши навчання у місцевій школі, відслужив три роки у Радянській армії, побував на цілині у Казахстані. Не витримавши жахливих умов життя та праці повернувся до Кальника. Працював на Сорочанському хлібокомбінаті, пізніше перебрався до м. Василькова, де трудився на Київській залізниці.

На дитячих плечах Марії лежала майже вся хатня робота та догляд за меншими братиками й сестричками. Під час окупації 17-річну Марію разом з тринадцятьма дівчатами відправили до м. Мюнхена, де вони працювали в госпіталі, виконуючи найважчу й найбруднішу роботу. У Німеччині вона працювала також в сільській місцевості на німецького «бюргера», від характеру якого залежали умови роботи. Повернувшись з Німеччини, вона змушена була виїхати на Донбас через переслідування остарбайтерів радянською владою. Там деякий час працювала на одній із шахт Кадіївки, згодом повернулася до рідного села з чоловіком та сином.

Катерина навчалася у Кальницькій середній школі, закінчивши сім класів. У неї був музичний талант. Брала участь у шкільному духовому оркестрі, грала на барабані. Вона була єдиною дівчиною в оркестрі, але вправно виступала під час святкових маршів центральною вулицею Кальника, на весіллях та громадських заходах у школі. Підрісши, працювала влітку на збиранні яблук у радгоспі с. Білки, возила їх на відкритих машинах на заготівельні бази, застудилася і невдовзі померла.

Молодша донька Валентина без роботи свого життя також не уявляла. Любила чистоту та затишок у домі, старалася завжди допомогти в усьому. Закінчила десять класів Кальницької середньої школи, Вінницьке технічне училище № 1, отримала спеціальність штукатура. Працювала в будівельних організаціях Києва та на Мотовилівському деревообробному комбінаті. Вийшла заміж і народила двох донечок – Світлану й Ларису. Згодом Валентина вступила на заочне відділення історичного факультету Київського університету ім. Т. Г. Шевченка. За-

вершивши навчання, працювала вихователем дитячого садочка у м. Фастові, пізніше у такому ж закладі м. Києва. У цій сфері розкрився її педагогічний хист.

Григорій Дмитрович Казьмирчук, наймолодший у родині Дмитра і Теклі, отримав змогу закінчити колгоспний садочок та Кальницьку середню школу (1951–1961 рр.). Найбільше у шкільні роки любив історію. Він попрацював два місяці у рідному колгоспі, а потім подав документи у професійно-технічне училище № 86 в Молодогвардійську на Луганщині. Отримавши довідку про зарахування, відправився за паспортом, який селянам у ті часи було отримати дуже важко. Паспортисти переписали прізвище із його свідоцтва про народження, видане у 1956 р. Дашівським ЗАГСом. І виявилось, що у паспорті Григорію Дмитровичу записали прізвище – Казьмирчук, а брати і сестри за власними свідоцтвами отримали прізвище Казьмірчук. Так він став немовби засновником нового відгалуження роду Казьмирчуків.

У 1963 р., після закінчення училища в Молодогвардійську, працював столяром будівельного управління № 5 Красноармійського житлобуду Донецької області. У 1964 р. вступив на 3 курс Красноармійського педучилища. В листопаді того ж року призваний до лав Радянської армії. Після закінчення строкової служби продовжив навчання в Красноармійському педучилищі, яке у 1969 р. закінчив з відзнакою. Отримавши диплом вчителя праці і креслення, поїхав до Києва, де проїжджаючи біля Київського державного університету, Григорій побачив велику кількість абітурієнтів. Саме тоді загорівся бажанням поступити до цього вузу. Цілком свідомо вибирає історичний факультет Київського державного університету ім. Т.Г. Шевченка. Вступний іспит у нього в серпні 1969 р. приймав професор П.А. Лавров.

Під час навчання в університеті Григорій пройшов школу видатних істориків. Найбільший вплив на формування молодого науковця справив викладач історії СРСР, професор А.К. Буцик, який помітив талант у майбутнього історика. На факультеті в той час працювала плеяда блискучих фахівців: К.О. Джемжула, В.А. Жебокрицький, Ю.Ю. Кондуфор, В.Н. Котов, В.І. Стрельський, О.А. Бородін, В.Є. Спицький та ін.

Прекрасний організатор і природжений керівник, Григорій упродовж п'яти років обирався старостою курсу. Брав активну участь у громадському житті факультету, конкурсах студентських наукових робіт з проблем

суспільних наук. Як член наукового студентського гуртка з історії КПРС неодноразово робив доповіді. Юнак виступав з лекціями перед робітниками підприємств Києва, зокрема прочитав понад 60 лекцій. У 1972 р. був учасником будівельного загону в Кустанайській області, працював піонервожатим в піонертаборі заводу «Арсенал» під Києвом.

У 1974 р. блискуче захистив дипломну роботу «РКП(б) в період переходу до нової економічної політики (кінець 1920 – початок 1921 г.)», якою керував О.А. Бородін. Одержавши диплом з відзнакою, у листопаді того ж року Григорій Дмитрович вступив до аспірантури на кафедру історії СРСР дожовтневого періоду. Науковий керівник професор В.Н. Котов запропонував досліджувати історіографію суспільно-політичних рухів першої половини XIX ст. Саме тоді Г.Д. Казьмирчук почав формуватися як справжній декабристознавець нашої епохи, адже основним предметом дослідження молодого вченого стала історіографія руху декабристів.

З вересня 1977 р. розпочав працювати на кафедрі історії СРСР дожовтневого періоду. У 1984 р. захистив кандидатську дисертацію: «Перший етап визвольного руху в Росії в дослідженнях істориків Радянської України 1917–1980 рр.» У дисертації вперше в історичній науці була зроблена спроба систематизації та узагальнюючого аналізу опублікованих досліджень з найважливіших проблем дворянського етапу визвольного руху в Російській імперії. Автор запровадив у науковий обіг нові архівні матеріали, висвітлив співробітництво істориків України і Росії в справі евристичного пошуку і публікації документальних джерел.

У 1997 р. Григорій Дмитрович на засіданні спеціалізованої вченої ради в Київському університеті успішно захистив першу в Україні докторську дисертацію з проблем історіографії руху декабристів на тему: «Рух декабристів: історіографія проблеми (1917 – середина 1930-х років)».

Упродовж багатьох років Григорій Дмитрович був викладачем, доцентом, професором кафедри історії СРСР дожовтневого періоду (історії народів Росії, історії Росії). Ним розроблені і прочитані низка нормативних та спеціальних курсів: історіографія історії СРСР, історія Росії XIX – початку XX ст., історіографія руху декабристів, російська культура у XIX ст., історична бібліографія тощо.

Надійною опорою у житті для Григорія Дмитровича стала дружина Ганна Григорівна

Соловйова (1944–2004) та дружна сім'я. Ганна Григорівна народилася у с. Холосне Коростенського району Житомирської області, а вищу освіту отримала у Київському будівельному інституті. Працювала на різних роботах, а також головним енергетиком ВДНГ України. Вона підтримувала чоловіка в усіх його починаннях, наукових спрямуваннях та допомагала у найголовнішому – вихованні дітей. Радують успіхами батька дві доньки Ярослава та Марія. Ярослава Григорівна – кандидат юридичних наук, доцент Академії праці та соціальних відносин Федерації профспілок України. Разом із чоловіком Ігорем Олександровичем Рябцевим вони виховують доньку Катерину та сина Олексія. Марія Григорівна – доктор історичних наук, доцент кафедри української історії та етнополітики Київського національного університету імені Тараса Шевченка. З 2001 р. професор Г. Казьмирчук очолює кафедру історії для гуманітарних факультетів Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Читає лекції в багатьох вищих навчальних закладах України. За сумісництвом працює професором історичного факультету Переяслав-Хмельницького державного педагогічного університету імені Григорія Сковороди.

Наукові здобутки продовжують його учні, адже Григорій Дмитрович уміє вміло скерувати молодь до конкретної дослідницької діяльності, розпізнати у студентському середовищі майбутніх науковців. Під його керівництвом захищено 26 кандидатських та 3 докторських

дисертації. Г.Д. Казьмирчук активно продовжує наукову, навчальну, методичну, громадську роботу. Він є автором понад 460 наукових, публіцистичних, навчально-методичних праць.

Григорій Дмитрович – член спеціалізованих вчених рад по захисту кандидатських і докторських дисертацій на історичному факультеті Київського національного університету імені Тараса Шевченка та в Переяслав-Хмельницькому державному педагогічному університеті імені Григорія Сковороди, член редколегій низки фахових видань історичного профілю. Нагороджений медаллю «20 років перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр.». Він співпрацює з багатьма вітчизняними та зарубіжними істориками. Тісні дружні та наукові інтереси об'єднують Григорія Дмитровича з колишнім однокурсником, а нині деканом історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка Віктором Федоровичем Колесником. Постійний обмін думками та ідеями відбувається з зарубіжними провідними фахівцями-істориками, зокрема О. Киянською, Р. Романюком та І. Водзяновською.

Авторитетний учений, працюючий та енергійний керівник, доброзичливий, порядний та відповідальний Г.Д. Казьмирчук у свої 70 років з оптимізмом дивиться у майбутнє. Сердечно вітаємо Вас, вельмишановний Григорію Дмитровичу, з ювілеєм! Зичимо міцного здоров'я, світлої радості, бадьорого настрою, невичерпної енергії, щасливого довголіття!

© *Анатолій Коцур, Марія Казьмирчук*

СТАТТІ ТА НАУКОВІ РОЗВІДКИ

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 378.14:94(477)

© *Наталія Соколова*
(Київ)

МЕДАЛЬНІ РОБОТИ З ІСТОРІЇ СТУДЕНТІВ ІСТОРИКО-ФІЛОЛОГІЧНОГО ФАКУЛЬТЕТУ ІМПЕРАТОРСЬКОГО НОВОРОСІЙСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ (1865–1920)

Статтю присвячено становленню традиції нагороджувати кращі студентські роботи золотою та срібною медалями в імператорському Новоросійському університеті. Конкурс проводився щорічно з метою зацікавити студентів займатися науковою роботою. Викладачі ж мали змогу виділити серед когорти своїх учнів найталановитіших. На історико-філологічному факультеті медальні роботи писались в чотирьох напрямках: російська та всесвітня історія, філософія й філологія. Аналіз цих робіт доводить, що перевага при обранні теми майбутнього конкурсного дослідження надавалась історичній тематиці. Лише 1/3 медальних творів стосується філософського або філологічного аспектів. За своїм науковим рівнем, праці студентів Новоросійського університету поступаються аналогічним роботам їх київських колег.

Ключові слова: імператорський Новоросійський університет, медальні роботи, конкурс, студент, рецензент.

У зв'язку з запровадженням у системі вищої освіти України Болонського процесу серед науковців точаться дискусії з приводу доцільності даного рішення. Прибічники й опоненти нової системи сходяться в одному – необхідності врахування історичного досвіду в становленні сучасної національної системи вищої освіти.

Не дивлячись на те, що Російська імперія, до складу якої входило більшість земель сучасної України, лише в середині XVIII ст. стала на шлях розбудови власної університетської системи, впродовж півтора століття в країні діяло 12 університетів. В XIX ст. на українських теренах відкрито три університети: Харківський (1804), Київський (1834), Новоросійський (1865), де молодь отримувала якісну освіту. Фахова підготовка тогочасних студентів не лише зводилась до прослуховування лекцій, підготовки до практичних занять й написання курсових робіт. Вже з XVIII ст. в університетах Російської імперії запроваджено традицію проводити конкурс студентських наукових робіт та нагороджувати найкращі золотими і срібними медалями. Деякі з цих робіт й досі зберегли свою наукову цінність, не дивлячись на те, що написані студентами. Даний конкурс дозволяв викладачам серед маси студентів виявити найталановитіших й сприяти подальшому становленню майбутніх науковців.

В сучасній науковій літературі значна увага приділяється фаховій підготовці студентів в різних університетах Російської імперії.

Серед цих досліджень слід виділити роботи С. Стельмаха, С. Михальченка, О. Тарасенка, О. Кіян, Г. Баженової, Д. Карпуся. Дослідники визначають сильні й слабкі сторони навчального процесу, надають характеристику викладачам, звертають увагу на діяльність наукових шкіл в стінах того чи іншого університету. Безпосередньо професійній підготовці студентів в Новоросійському університеті присвячені наукові статті О. Музичко, Н. Шалашної й І. Гребцової. Проте, поза увагою науковців залишилися медальні роботи, виконані студентами історико-філологічного факультету імператорського Новоросійського університету. Саме вони й стануть головним об'єктом даного дослідження.

Традиція нагороджувати кращі студентські роботи медалями була запроваджена ще в XVIII ст. в Московському університеті. Згодом, в статутах новостворених вищих навчальних закладів Російської імперії містилися параграфи, які регламентували процедуру отримання студентами нагород. Процес нагородження, з певними відмінностями в кожному університеті, зводився до наступного: щорічно на урочистому університетському засіданні студентам пропонувались теми для майбутніх досліджень від кожного факультету. Впродовж відведеного періоду всі бажаючі могли подати підготовлені роботи в конверті з девізом, але без зазначення прізвища автора, чиновнику для візування роботи, той же в свою чергу передавав їх ректору університету. Ректор після відповідної нумерації

студентських творів передавав їх професору, котрий мав написати відгук на отриману роботу. Також зі змістом студентського дослідження знайомилися інші викладачі. На спеціальному засіданні факультету визначались переможці. Цікавий той факт, що роботи, які не удостоїлися нагороди спалювались. Таким чином намагались уникнути в майбутньому неприємних інцидентів звинувачень в плагіаті [17, с. 145–148].

Студенти історико-філологічного факультету імператорського Новоросійського університету з моменту відкриття закладу активно приймали участь в конкурсі медальних робіт. Всього за роки існування університету студенти даного факультету отримали 52 нагороди, з них 31 золота медаль й 21 – срібна. За нашими підрахунками при визначенні тематики майбутнього студентського дослідження перевага надавалась проблемам з всесвітньої та російської історії (приблизно 65% від запропонованих тем). Лише 1/3 медальних творів стосується філософського або філологічного аспектів.

Дану тенденцію можна пояснити тим, що на кафедрах російської та всесвітньої історії працювала плеяда талановитих вчених таких як Г. Перетяткович, І. Линниченко, Е. Тріфільєв, В. Істрін, Ф. Успенський, які вмiли зацікавити студентів й надати їм необхідну допомогу при написанні робіт. Впродовж 90-х рр. XIX ст. студентами Новоросійського університету написано низку праць з філософської тематики, присвячених аналізу поглядів Локка, Лейбніца, Канта, Вундта, удостоєних найвищих нагород. Така активність з боку студентів пов'язана з приходом на кафедру історії філософії професора М. Ланге, який і виступав науковим керівником студентів-медалістів.

В даній статті ми по черзі розглянемо студентські роботи з російської та української історії, а згодом – всесвітньої. Медальні твори з філософської та філологічної тематики стануть об'єктом вивчення наступного наукового дослідження.

Першу медальну роботу на історико-філологічному факультеті було написано в 1870 р. студентом IV курсу М. Завадським під керівництвом доцента І. Некрасова на тему: «Разбор сказаний об азовском сидении и азовском взятии в литературном и историческом отношениях». Автор аналізує зміст твору, порівнює його з іншими давньоруськими джерелами й перевіряє на достовірність окремі історичні факти. Не дивлячись на те, що робота була удостоєна найвищої нагороди, науковий керівник наголошує на цілій низці недоліків й зазначає, що її не можна вважати видатною [16, с. 35].

Наступного навчального року золотої й срібної медалей удостоїлися роботи студентів К. Палехіна та С. Чаушанського на тему: «Известия иностранных путешественников о России XVII в. и степень их достоверности», присвячені джерелознавчому аналізу цілої низки документів з російської історії XVII ст. Студенти висвітлюють соціально-економічний, культурний і церковний розвиток країни. Проте, як наголошує рецензент професор М. Смирнов, студентам не вдалось в повній мірі аргументовано довести свої думки, а інколи вони просто переписують відомості з джерел не перевіряючи їх достовірність [13, с. 181–184].

В 1879/80 навчальному році з російської історії на конкурс подано дві роботи на тему: «Очерк русского народного и исторического орнамента» студентами Н. Орловим та П. Катаєвим. Однак, лише твір Н. Орлова отримає срібну нагороду, написаний в дусі тогочасної ідеології про єдність великоросів й малоросів. Автор намагається довести думку, що схожість елементів в орнаментах цих етносів свідчить про існування лише одного народу – російського. Але студенту не вдалося довести вірність своєї теорії, про що, до речі й зазначає науковий керівник [11, с. 87].

В наступні роки під керівництвом професорів Г. Перетятковича, О. Кочубинського на конкурс представлено роботу «Крестьянин Иван Посошков, его общественные взгляды и стремления» й два твори на тему: «Живопись Киево-Софиевского собора» удостоєних золотих медалей. На жаль, нам не вдалося знайти ані текстів самих праць, ані реценцій на них.

Під керівництвом професора І. Линниченка в 1896/97 н. р. студентом IV курсу В. Вахевичем написано роботу «Юридическое и экономическое положение крестьян в Юго-Западной Руси», нагороджену срібною медаллю. Це один з небагатьох творів з української історії, присвячений входженню українських земель до Великого князівства Литовського й поступовому запровадженню кріпосного права. Проте, студенту не вдалося чітко сформулювати свої висновки та їх довести, твір нагадує якісну компіляцію [2, с. 11–12].

Наступного навчального року професором Г. Перетятковичем запропоновано студентам попрацювати над двома темами з російської історії: «Земские реформы в эпоху Иоанна IV Грозного» та «Русские летописи XVI века». На урочистому університетському засіданні відразу два студенти А. Бугаєвський та Н. Родзевич були нагороджені срібними медалями за свої праці з

першої теми, тоді як їх однокурсник Ф. Булатович удостоївся нагороди вищого ґатунку за розкриття другої проблеми. Два перших медалісти допустили однакові помилки: плутаються в поглядах вчених, праці котрих використовували, а також не переконливо критикують певні теорії тогочасних дослідників [10, с. 7–12]. Ф. Булатович в своєму творі, присвяченому руським літописам, розглядає проблему виникнення такого історичного явища як літописання, характеризує декілька літописів й звертає увагу на роботу Археографічної комісії, яка й займалася даним питанням [10, с. 16–20].

Джерелознавчий характер носить праця студента С. Вілінського «Жизнь и литературная деятельность старца Артемия», нагороджена золотою медаллю. Автор не лише досліджує біографію й літературні твори старця Артемія, а й дає повну характеристику церковного життя в Литовсько-Руській державі. Рецензент професор В. Істрін наголошує лише на двох недоліках роботи: на недостатньому з'ясуванні містичних вчень Артемія, а також на визначенні значення вчення Артемія в історії [1, с. 13–19].

На поч. ХХ ст. постійним ініціатором тем майбутніх медальних робіт від кафедри російської історії став професор І. Линниченко. В 1903/04 н. р. золотою медаллю вдовоєна праця «Земские Соборы в эпоху междоцарствия». Не дивлячись на високу нагороду, даний твір представляє собою компіляцію з монографій В. Ключевського, С. Платонова, а також уривків джерел [4, с. 42–53].

Наступного року два учні І. Линниченка отримали золоту й срібну медалі за наукові праці на тему: «Крестыанский вопрос в Законодательной комиссии императрицы Екатерины Второй». Обидві роботи отримали схвальний відгук наукового керівника й визнані самостійними дослідженнями [3, с. 119–125].

Прикий інцидент стався в 1914/15 н. р. зі студентом Д. Блюменфельдом, який під керівництвом І. Линниченка написав чудовий твір з історії Рішельєвського ліцею. Науковий керівник визнав роботу першою серйозною науковою працею з історії даного навчального закладу, написану виключно на основі першоджерел та архівних матеріалів. Він рекомендував нагородити автора золотою медаллю, а дослідження обов'язково надрукувати в «Записках імператорського Новоросійського університету» [5, с. 1–3]. Через незрозумілі причини автор удостоївся лише срібної нагороди.

Останнім медальним твором, написаним під керівництвом професора кафедри російської

історії Є. Трифільєва стала робота студента К. Добролюбського «Сочинение Г. Котошихина «О России в царствование Алексея Михайловича, как исторический источник», удостоєна найвищою нагороду. Це ще одна праця джерелознавчого характеру, де автор намагався з критичної точки зору охарактеризувати соціально-економічні та побутові аспекти життя в Московському царстві за часів царювання Олексія Михайловича. Як наголошує рецензент, студенту не вдалося в повній мірі уникнути суб'єктивізму в своїх поглядах, а сам твір Г. Котошихіна втратив первинне значення [6, с. 4–13].

Третина від усіх медальних робіт, написаних на історико-філологічному факультеті Новоросійського університету присвячена певним проблемам всесвітньої історії. В 1875/76 н. р. під керівництвом професора В. Войтковського невідомим нам студентом написано твір «Константин Великий и его отношение к христианской церкви», нагороджений золотою медаллю. Автор детально, на основі першоджерел знайомить зі становищем християнства в перші століття н. е., а також зосереджує головну увагу на ставленні Костянтина до нової релігії. Як наголошує рецензент, студенту вдалося впоратися з завданням, котре перед ним ставилося – опрацювати великий масив джерел та літератури й створити узагальнюючу працю [15, с. 11].

Багато недоліків можна віднайти в роботі студента С. Маркова на тему «Маргарита Наваррская». Автору не вдалося повністю розкрити тему, він постійно користується недоречним гіперболізмом, до того ж в тексті зустрічаються невдалі переклади іноземних джерел [14, с. 119–123]. Проте нищівна критика професора О. Трачевського не завадила студенту отримати срібну медалю.

Позитивних відгуків професора Ф. Успенського вдовоїлися твори студентів М. Бруна та В. Соснякова на тему «Лиудпранда Кремонского Legatio Constantinopolitana», присвячені аналізу твору відомого італійського дипломата й історика Х ст. Ліудпранда Кремонського. Студенти паралельно з аналізом твору, знайомлять читачів з історією Італії Х ст. Крім того, М. Бруну вдалося на основі західних джерел відновити хронологію візантійсько-болгарських відносин того періоду, тоді як В. Соснякову аргументовано довести право Візантії носити титул Римської імперії [12, с. 174–186]. Обидва конкурсанти справедливо отримали найвищі нагороди.

В 1892/93 н. р. золотими медалями нагороджено дві роботи з греко-римського періоду:

«Олигархические перевороты в Афинах с 411–404 года» – автор В. Пуришкевич та «Христианство в доме Цезарей в первые три века» студента В. Шведова. В першій роботі, на основі широкої джерельної бази студенту вдалося з'ясувати особливості становлення й укріплення олігархічного ладу в Афінах та надати вдалу характеристику найвідомішим державним діячам [7, с. 1–3]. Студент В. Шведов також впорався з завданням, яке поставив професор Н. Красносельцев. Йому вдалося зібрати й об'єднати всі відомості давніх авторів про проникнення християнства в вищі стани римського суспільства в перші століття н. е. [7, с. 8].

На високому рівні написана робота «Воевода Петр Черчел в связи с историей Валахии во второй половине XVI-го столетия», присвячена підкоренню турками Валахії. Невідомий нам автор намагається розібратися зі складною ситуацією, яка склалася на міжнародній арені в XVI ст. й сприяла турецькому домінуванню в південно-східному європейському регіоні. На думку рецензента Р. Віппера, не дивлячись на певні недоліки (недостатньо досліджена західна політика Порти), автор заслужено повинен отримати золоту медаль [8, с. 29–31].

Під керівництвом професора Э. Щепкіна срібних медалей вдовоїлися студенти А. Папато й Б. Стаменов на працю «Конец Второго Министерства герцога Ришелье», присвячені подіям 1820–1821 рр. у Франції. Обидві роботи представляють компіляції джерел та літератури, фактично позбавлені авторських висновків [18, с. 1–8].

Якісною компіляцією можна вважати твір І. Бондаренка, написаний знову ж під керівництвом професора Є. Щепкіна на тему: «Критическая оценка главнейших теорий происхождения городской организации на основании данных по истории возникновения городов в Англии», за який автор отримав золоту

медаль. Здебільшого, на основі літературної бази студент розглянув основні теорії походження міст, їх права й привілеї [9, с. 17–29].

Аналіз медальних робіт, написаних студентами історико-філологічного факультету Новоросійського університету дає змогу стверджувати, що попри значну кількість праць, відзначених нагородами, жодна з них не стала визначною у вітчизняній історіографії (відсутній індекс посилань на дані розвідки) на відміну від досліджень студентів Університету св. Володимира. Адже й досі неперевершеними вважаються наукові твори М. Дашкевича, П. Голубовського, В. Данилевича, О. Грушевського написані під керівництвом В. Антоновича й присвячені історії окремих князівств Київської Русі. В стінах Київського університету також сформувалася економічна школа М. Довнар-Запольського, під керівництвом якого медальні роботи створили в подальшому відомі історики Є. Шашевський, Б. Курц, П. Смирнов, Г. Білоцерківський, В. Базилевич, А. Гневушев, В. Фаворський. На жаль, студенти-медалісти історико-філологічного факультету Новоросійського університету здебільшого не проявили себе в подальшому на науковому поприщі на відміну від своїх київських колег.

Отже, з моменту відкриття Імператорського Новоросійського університету в стінах даного навчального закладу запроваджено традицію нагороджувати кращі студентські роботи золотими й срібними медалями. Параграфи університетського статуту регламентують процедуру проведення конкурсу. Аналіз медальних робіт студентів історико-філологічного факультету Новоросійського університету доводить, що попри позитивну характеристику праць з боку наукових керівників, за своїм науковим рівнем вони поступаються аналогічним дослідженням, написаними медалістами Університету св. Володимира.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Истрин В. М. Отзыв о сочинении, представленном на соискание медали на тему: «Жизнь и литературная деятельность старца Артемия (XVI века)» / В.М. Истрин // ЗИНУ. – 1900. – Т. 79.
2. Линниченко И. А. Отзыв о сочинении, представленном на соискание золотой медали в 1897 г. «Юридическое и экономическое положение крестьян в Юго-Западной Руси XVI в.» / И.А. Линниченко // ЗИНУ. – 1897. – Т. 77.
3. Линниченко И. А. Отзыв о сочинении на факультетскую задачу / И.А. Линниченко // ЗИНУ. – 1906. – Т. 103. – С. 1–2; Линниченко И. А. Отзыв о сочинении «Крестьянский вопрос в законодательной Комиссии императрицы Екатерины II», представленном на соискание золотой медали / И.А. Линниченко // ЗИНУ. – 1904. – Т. 109. – С. 119–125.
4. Отзыв ординарного профессора И. А. Линниченко о представленных в 1904 г. в историко-филологический факультет Новороссийского университета работ на соискание золотой медали на тему: «Земские Соборы в эпоху междоусобия» // ЗИНУ. – 1904. – Т. 98.

5. Отзыв ординарного профессора И. А. Линниченко о сочинении «Начальные годы Ришельевского лицея», представленном на соискании медали // ЗИНУ. – 1916. – Вып. VIII.
6. Отзыв профессора Е. Трифильева о сочинении по русской истории: «Сочинение Г. Котошихина: О России в царствование Алексея Михайловича, как исторический источник», представленном для соискания медали // ЗИНУ. – 1916. – Вып. VIII.
7. Отзывы о сочинениях, писанных студентами на тему от факультета для соискания премий // ЗИНУ. – 1895. – Т. 66.
8. Отзыв о сочинении на тему «Воевода Петр Черчел в связи с историей Валахии во второй половине XVI-го столетия // ЗИНУ. – 1896. – Т. 68.
9. Отзыв о сочинении по всеобщей истории, представленном для соискания золотой медали по историко-филологическому факультету в марте 1903 года на тему: «Критическая оценка главнейших теорий происхождения городской организации на основании данных по истории возникновения городов в Англии» // ЗИНУ. – 1903. – Т. 92.
10. Перетяткович Г. Отзывы о работах, представленных на медаль / Г. Перетяткович // ЗИНУ. – 1899. – Т. 76.
11. Протокол заседания Совета императорского Новороссийского университета: 27 августа // ЗИНУ. – 1881. – Т. 32.
12. Протоколы заседаний Совета императорского Новороссийского университета: 20 августа 1882 г. // ЗИНУ. – 1883. – Т. 35.
13. Протокол заседаний Совета от 28 августа // ЗИНУ. – 1873. – Т. 9.
14. Протоколы заседаний Совета императорского Новороссийского университета: 20 августа // ЗИНУ. – 1880. – Т. 30.
15. Разбор сочинения: Константин Великий и его отношение к христианской церкви // ЗИНУ. – 1877. – Т. 22.
16. Разбор сочинения студента IV курса историко-филологического факультета Михаила Завадского «Об азовском сидении и азовском взятии», представленный в факультет доцентом И. Некрасовым // Записки императорского Новороссийского университета (Далі ЗИНУ). – 1971. – Т. 7.
17. Сборник действующих постановлений и распоряжений начальства по Университету св. Владимира и прочим Русским университетам, составленный секретарем Совета Виндингом // Университетские известия. – 1972. – № 7.
18. Щепкин Е. Н. Разбор сочинений на тему: «Конец Второго Министерства герцога Ришелье», поданных на соискание награды на историко-филологическом факультете в 1901 году / Е.Н. Щепкин // ЗИНУ. – 1902. – Т. 89.

**Список студентських робіт, нагороджених медалями
(1865–1920 рр.)**

Рік написання	Тема роботи	Прізвище медаліста	Гатунок медалі
1870–1871	Разбор сказаний об азовском сидении и азовском взятии в литературном и историческом отношении	Завадский М.	золота
1871–1872	Известия иностранных путешественников о России XVII в. и степень их достоверности	Пелехин К.	золота
1871–1872	Известия иностранных путешественников о России XVII в. и степень их достоверности	Чаушанский С.	срібло
1872–1873	История изучения и разделения славянских наречий от И. Добровского до наших времен	Коропачинский С.	золота
1875–1876	Константин Великий и его отношение к христианской церкви	Не відомий	золота
1876–1877	Характеристика Фемистокла	Черховский Ф.	срібло
1877–1878	Очерк языка славян балтийского побережья и Бранденбурга по средневековым грамотам и летописям	Мочульский В.	срібло

1878–1879	Маргарита Наваррская	Марков С.	срібло
1879–1880	Очерк русского народного и исторического орнамента	Орлов Н.	срібло
1880–1881	Биография Гоголя в связи с его сочинениями	Трауцкий А.	срібло
1881–1882	Лиудпранда Кремонского Legatio Constantinopolitana	Брун М.	золото
1881–1882	Лиудпранда Кремонского Legatio Constantinopolitana	Сосняков В.	золото
1883–1884	Синайская глаголица. Требник. Сравнительное обозрение письма и языка	Будда Е.	золото
1884–1885	Крестьянин Иван Посошков, его общественные взгляды и стремления	Логиновский В.	золото
1885–1886	Географические названия у Гомера	Попруженко М.	золото
1885–1886	По кодексам Феодосия и Юстиана изучить статьи о землевладении и крестьянском сословии	Нейфельд А.	срібло
1886–1887	Словарь к Домострою	Архангельский А.	золото
1886–1887	Об отношении опыта и мышления в познании в системе Платона и Аристотеля	Челпанов Г.	золото
1886–1887	Об отношении опыта и мышления в познании в системе Платона и Аристотеля	Гади О.	срібло
1887–1888	Служебная минея 1096 года, как памятник местного языка	Попроженко М.	золото
1887–1888	Живопись Киево-Софиевского собора	Редин Е.	золото
1887–1888	Живопись Киево-Софиевского собора	Айналов Д.	золото
1888–1889	Monumentum Ancusarum. Критическое изложение принципата Августа	Будде С.	срібло
1892–1893	Олигархические перевороты в Афинах с 411–404 года	Пуришкевич В.	золото
1892–1893	Христианство в доме Цезарей в первые три века	Шведов В.	золото
1893–1894	Теория познания Локка и полемика против нее Лейбница	Айхенвальд Ю.	золото
1893–1894	Известия Геродота о скифах и занимаемой ими стране	Фот М.	золото
1893–1894	Известия Геродота о скифах и занимаемой ими стране	Фаршаковский М.	золото
1893–1894	Известия Геродота о скифах и занимаемой ими стране	Галаджев Л.	срібло
1894–1895	Вопросы о глаголице после Шафарика	Кульбакин С.	золото
1894–1895	Воевода Петр Черчел в связи с историей Валахии во второй половине XVI-го столетия	Не відомо	золото
1896–1897	Юридическое и экономическое положение крестьян в Юго-Западной Руси	Вахевич В.	срібло
1896–1897	Пьер Бэйль, как представитель исторического скептицизма	Вахевич Б.	срібло
1897–1898	Земские реформы в эпоху Иоанна IV Грозного	Бугаевский А.	срібло

1897–1898	Земские реформы в эпоху Иоанна IV Грозного	Родзевич Н.	срібло
1897–1898	Русские летописи XVI века	Булатович Ф.	золото
1898–1899	Жизнь и литературная деятельность старца Артемия	Вилинский С.	золото
189–1900	Минеи № 6 (32) и № 7 (33) из собрания проф. Григоровича	Вандрачек Г.	срібло
1899–1900	Учение Канта о пространстве и времени	Баков А.	золото
1900–1901	Конец Второго Министерства герцога Ришелье	Пападато А.	срібло
1900–1901	Конец Второго Министерства герцога Ришелье	Стаменов Б.	срібло
1901–1902	История повести Стефанит и Ихнилат в византийской и славяно-русской литературе	Рыстенко А.	золото
1901–1902	Греческий эпиникий и Вакхилид, как представитель этой литературной формы	Дусинский И.	золото
1902–1903	Критическая оценка главнейших теорий происхождения городской организации на основании данных по истории возникновения городов в Англии	Бондаренко И.	золото
1903–1904	Религиозные воззрения и идеалы древней Греции в VI – V столетиях	Кагаров Е.	золото
1903–1904	Земские Соборы в эпоху междуцарствия	Не відомо	золото
1903–1904	Основания философии Вундта	Не відомо	золото
1904–1905	Крестьянский вопрос в Законодательной комиссии императрицы Екатерины Второй	Флоровский А.	золото
1904–1905	Крестьянский вопрос в Законодательной комиссии императрицы Екатерины Второй	Слабченко	срібло
1912–1913	Разработка мифа от Амфитрионе в древней и новой драме	Фроловский Г.	срібло
1914–1915	Начальные годы Ришельевского лицея	Блюменфельд Д.	срібло
1914–1915	Сочинение Г. Котошихина «о России в царствование Алексея Михайловича, как исторический источник	Добролюбский К.	золото

© *Наталья Соколова*
(Киев)

МЕДАЛЬНЫЕ РАБОТЫ ПО ИСТОРИИ СТУДЕНТОВ ИСТОРИКО-ФИЛОЛОГИЧЕСКОГО ФАКУЛЬТЕТА ИМПЕРАТОРСКОГО НОВОРОССИЙСКОГО УНИВЕРСИТЕТА (1865–1920)

Статья посвящена становлению традиции награждать лучшие студенческие работы медалями в императорском Новороссийском университете. На данном факультете конкурсные работы писались в четырех направлениях: русская и всемирная история, филология и философия. Анализ студенческих сочинений доказывает, что предпочтение при выборе темы будущего исследования отдавалось исторической тематике. Только 1/3 медальных работ касается философского или филологического аспектов. Научный же уровень работ значительно уступает медальным сочинениям их киевских коллег.

Ключевые слова: императорский Новороссийский университет, медальные работы, конкурс, студент, рецензент.

MEDAL WORKS ARE FROM HISTORY OF STUDENTS OF HISTORICO-PHILOLOGICAL FACULTY OF EMPEROR'S NOVOROSSIYSK UNIVERSITY (1865–1920)

The article is sanctified to the analysis of student works the recipient of an award the gilded and silver youths, written in the walls of emperor's Novorossiysk University. Tradition to reward the best student works medals was entered as early as XVIII of century in the Moscow University. Afterwards, in the charters of the accrued higher educational establishments of the Russian empire there were paragraphs that regulated procedure of receipt rewards student's. From the moment of opening of emperor's Novorossiysk, university students had the opportunity annually to take part in the competition of the advanced studies and get medals.

All for years, existence of university the student's historico-philological faculty got 52 rewards, from them the 31 gilded youth and 21 – silver. On our counts at determination of subjects of future student research advantage got to the problems from world and Russian history (approximately 65% from offer themes). Only 1/3 touches medal works philosophical or philological aspects.

This tendency can be explained by that the pleiad of talented scientists worked on the departments of Russian and world history of such as G. Peretyatkovich, I. Linnichenko, E. Trifelev, V. Istrin, F. Uspensky, that was able to interest students and render to them a necessary help at writing of works. During 90th XIX of century the students of the Novorossiysk university the row of labours is written with philosophical subjects, looks of Locc, Leybnic, Kant, Vundt, awarded with the greatest rewards, sanctified to the analysis. Such activity from the side of students is related to arrival on the department of history of philosophy professor's M. Lange that came forward as a scientific leader of students-medalists.

Analysis of the medal works, written with the students of historico-philological faculty the Novorossiysk's university gives an opportunity to assert that without regard to the far of the labours marked rewards none of bottom did not become prominent in home historiography (an absent index of references is to these secret services) unlike researches students of University of saint Volodymyr. In fact and until now unsurpassed scientific works of M. Dashkevich, P. Golubovsky, V. Danilevich, O. Hrushevsky the devoted histories of separate principalities of Kyiv Rus are written under the direction of V. Antonovich. Economic school of M. Dovnar-Zapolsky was also formed in the walls of the Kyiv University, under the direction of that medal works created in future well-known historians of E. Stashevsky, B. Kurz, P. Smirnov, G. Belozerkovsky, V. Bazilevich, A. Gnevushev, V. Favorsky. Unfortunately, the students-medalists of historico-philological faculty of the Novorossiysk University mostly did not prove in future on the scientific walk of life unlike the Kyiv colleagues.

Key words: emperor's Novorossiysk University, medal works, competition, student, reviewer.

До редакції надійшла 14.02.2014.

УДК 00.9.433 О.Теліги

© Жанна Кулик
(Київ)

ВІДОБРАЖЕННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ПОЗИЦІЇ ОЛЕНИ ТЕЛІГИ ТА СТАВЛЕННЯ ДО СРСР У ЇЇ ТВОРЧОСТІ

У даній статті через призму робіт Олени Теліги розкривається її громадянська позиція. Аналізуються публіцистичні статті «Партачі життя», «Вступне слово на Академії в честь Івана Мазепи», «Братерство в народі», «Прапори духу», «Розспаяються мури», «Нарозстіж вікна!», «Сила через радість». Публіцистка виступає непримиренним ворогом великодержавного засилля. Націоналізм для О. Теліги є синонімом високої культури.

Поетеса захоплюється постаттю І. Мазепи, який прагнув вести «свій нарід з безнадійної руїни до... незалежності». Вона закликає українців бути активними, брати участь у відродженні незалежної Української держави. У своїй статті О. Теліга наголошує на важливості патріотизму і ставить у приклад козаччину.

О. Теліга – справжня патріотка України. Вона все своє життя боролась за її світле майбутнє, за волю й свободу Української нації.

Ключові слова: Олена Теліга, громадянська позиція, СРСР, патріотизм, націоналізм.

Перед тим, як розпочати безпосередній розгляд громадянської позиції поетеси в її творчості варто зазначити про те, що ж таке «громадянська позиція» та як саме розпочинався шлях Олени Теліги як поетеси.

Відповідного еквівалента терміну «громадянська позиція» політологічні, філософські та соціологічні словники нам не надають, тому ми використали поняття «позиція» та «громадянськість», оскільки саме вони найповніше передають його зміст. Отже, позиція – стійка система відношення людини до дійсності, котра проявляється у відповідній поведінці та вчинках [6, с. 246]. Громадянськість – готовність громадянина до активної участі у справах суспільства і держави на основі глибокого усвідомлення своїх прав і обов'язків; синонім патріотизму [5, с. 157].

Свій творчий шлях Олена Теліга розпочинає з 1928 р. Саме один лист, написаний від її імені редактору «Літературно-наукового Вісника» Д. Донцову змінив докорінно її долю. З тих пір починає вона публікувати свої твори на сторінках «ЛНВ» (згодом «Вісника», котрий був хронологічно й ідейно продовженням «ЛНВ» і виходив у Львові з 1933 по 1939 рр.) [2, с. 5]. «ЛНВ» був заснований ще в 1898 р., Д. Донцов був його головним редактором з 1922 по 1932 рр. «ЛНВ» пропагував ідеї самобутності української державності [10, с. 3]. Він значно вплинув на формування громадянської позиції в творчості О. Теліги. Дружба з Д. Донцовим – авторитетним ідеологом українського націоналізму, відкрила перед О. Телігою принадливу перспективу самоутвердження завдяки формуванню твердої вдачі, сильного, діяльного характеру і високої моральної дисципліни [4, с. 655].

О. Теліга, непримиренний ворог великодержавності, плекала не братерство народів, що було лицемірним виплодом комуністичної ідеології, а «братерство в народі» як «нерозривний зв'язок крові» [7, с. 460]. Громадянська позиція свідомої українки чітко прослідковується в статті «Братерство в народі», а поетеса не шкодує слів на адресу СРСР: «Це ж мусів бути рай, шляхетне співжиття народів ...Відвічний ворог обертася в приятеля...І тоді брати з Москви... приходили і оббирали братів-українців до нитки». «Компартія стала собирателем руских земель – твердо вирішив і сказав всій Україні бувший комуніст Микола Хвильовий устами свого героя Карамазова. І від цього рішення він прийшов до другого: його Батьківщину може

врятувати лише український націоналізм, лише братерство крові... Жодного інтернаціоналізму нема й не буде. Отже, можна лише служити якійсь нації, або чужій московській, або своїй – Україні» [8, с. 2]. В статті «Партачі життя» письменниця пише про новий тип українця, котрий не просиджує в марноті сірі дні, не партачить, взявши фальшиву ноту, в оркестрі державницьких ідей, а присвячує себе великій меті [7, с. 460]. У даній статті О. Теліга концентрує свою увагу на проблемі громадської відваги широкого народного українського масиву. Справу поставлено руба: героїчна жертва може там повністю окупитися для нації, де є суспільство, складене з індивідів, що мають елементарну людську гідність [1, с. 394].

Націоналізм для О. Теліги – не сума догм, не скрижаль з низкою істин, які можна вивчати. Націоналізмом – всеохоплюючий світогляд і нове світовідчування. Націоналізм для письменниці є синонімом вищої культури. Поетеса пише: «Треба собі виразно усвідомити, що українське націоналістичне мистецтво ніколи не було й не сміє бути лише агіткою, хоча б і зверненою тепер проти нашого найбільшого ворога – Москви» («Прапори духа»). Взагалі, наголошує вона, перед українським мистецтвом, в міру нашої політичної емансипації від Москви, виростає небезпека несвідомо культивувати той багаж мистецьких форм і ідей, якими вона нас наділила. О. Теліга відзначає, що завданням націоналістичного мистецтва є творити глибокі образи активної людини («Партачі життя») [1, с. 396–397].

Весь свій протест авторка звертала – на фронті внутрішнім – проти тих, кого називала «партачами життя», що не розуміли посланих нації пророків. Ганьбила не лише ту масу: найбільше оточення, інтелігентів, які не розуміли цілої величі Т. Шевченка, Лесі Українки, не змогли позбутися своєї лакейської психології. Майстерно змальовує тип цього лакея, цілої їх кліки: які всяке лихо завжди радять «тактовно оминати». Типовим є заховання партачів життя в переломні хвилини [3, с. 22].

Роль особистості в формуванні стилю для неї – визначальна. Поетеса вбачала в гетьманові І. Мазепі особу, заслугою якого був розвиток стилю українського бароко («Вступне слово на академії в честь Івана Мазепи») [1, с. 397]. О. Теліга пише наступне: «Лише Мазепа своїм політичним хистом міг змірятися і так довго перемагати хитрість московського царя, який за всяку ціну вирішив остаточно підірвати коріння українського народу. І... Мазепа приступив до

залізною послідовною реалізацією найвищої мети свого життя: обрубати нахабні московські пальці...» [9, с. 133]. Далі продовжує: «Як символ змагань, Мазепа – це той незламний дух, що... вів свій нарід з безнадійної руїни до... незалежності» [9, с. 137].

У статті «Розсипаються мури», яка була написана, ймовірно, в часи Другої світової війни, авторка наводить наступні слова, підкреслюючи, що українські громадяни щасливі з того факту, що невинна тоталітарна держава під назвою Радянський Союз нарешті йде до свого краху (звісно, авторка не пише те, що українці радіють успіхам Вермахту – вона підкреслює, що вони радіють саме факту знищення тоталітаризму, форпостом якого є СРСР): «З яким же глибоким хвилюванням ми всі, українці, дивимося тепер на велику дію, що розгортається перед нашими очима, коли розсипається світ – світ ворожий і нам. Хоча й не від наших рук, але все ж валиться нарешті та невинна для нас будова, яка довгі роки непроломним муром ділила українців СРСР від усіх інших братів з Заходу, від цілісного світу і від справжнього розуміння подій у світі» [7, с. 150]. Тобто, в цитованому вище тексті неважко розгледіти різко негативне ставлення до Радянського Союзу.

Поетеса закликає українців бути активними, брати участь у відродженні незалежної Української держави: «Ми, українці, не сміємо лишатися лише пасивними глядачами, які спокійно, коли схочуть, розходяться по своїх домах, лише час від часу приглядаючись до бурхливих змагань, в яких беруть участь інші. Ні, ми мусимо бути активними учасниками в не менш великих змаганнях, змаганнях до відродження і віднайдення всього того, що довгі десятиліття гнітив в народі той злочинний світ, який нарешті валиться» [7, с. 150].

О Теліга зазначає про знищення національної свідомості українців зі Сходу більшовиками: «Ми всі мусимо великими, спільними зусиллями нищити ту їдку отруту, що хотіла випасти в душах українців зі східних земель кожне найдрібніше почуття, з якого складається велика національна свідомість, національна гідність...» [9, с. 162]. (В останніх рядках знову яскраво прослідковується національно-свідома громадянська позиція О. Теліги).

Поетеса зазначає про «зусилля» більшовиків по знищенню національної гідності серед українців: «Допомога до віднайдення цих почуттів – таке завдання, що мусить бути тепер найважливішим для всіх українців західних

земель, які могли в ліпших умовах формувати свій національний світогляд, і тих українців зі Сходу, що мали змогу пізнати інший, справжній український світ, який москалі-більшовики так немилосердно старалися знищити, щоб на його руїні творити свій, нам ворожий...» [7, с. 150].

Поетеса наголошує, що потрібно віднайти ці національні почуття: «Змагання до віднайдення всіх цих національних почуттів – це є справді змагання за справжнє життя нації, себто за справу для нас найважливішу. Це змагання зустрічатиме на своєму шляху багато труднощів... Але все ж ці почуття є такі природні, такі нічим не заступні, що навіть диявольська большевицька пропаганда не могла вирвати їх цілком...» [9, с. 162].

У статті «Нарозстіж вікна» поетеса зазначає те, що більшовики всілякими засобами руйнували паростки українськості, зокрема це сильно торкнулося мистецтва: «Большевицька Москва руйнувала в Україні все, що виростало вгору, що рвалося за обрії. Вона розуміла, що великий стиль життя і великий стиль мистецтва творив би теж і велику культуру нації та поривав би до всього, що творило б її велич. Вона бачила, що українська душа не може витримати без широкого простору і глибокого віддиху» [7, с. 154]. Далі додає: «Москва розуміла, що сотні тисяч українців, зокрема молодь, – стужені, часом навіть собі того не усвідомлюючи, за романтикою життя, за романтикою своєї нації. І ледве зродиться така романтика, вона їх пірве і відірве від Москви – назавжди!» [7, с. 155]. Авторка зазначає, що Москві вигідно вирощувати сірість в українських землях, яка буде виростати на творах низькопробних, угодницьких письменників, на творах тих, у котрих не буде жодного натяку на патріотизм: «А тому, – хай живе сірість в Україні, хай українські письменники пишуть про бурячки й трактори, хай усіх героїв українських і світових заступлять Ленін і Сталін, хай люди дивляться не вгору і не на далекий Захід, лише низько в землю і близько – на Москву!» [9, с. 171]. Авторка пише, що Україна як країна в повному розумінні цього слова, а не лише як географічне поняття, не потрібна московським посіпакам, адже рабами управляти вигідно: «Бо якщо Україна розігнеться і буде дихати – вона буде жити! А цього Москва не могла допустити нізащо. Вона щільно забила вікна, в які міг би ввірватися вітер з заходу. Вона нищила всіх Хвильових і Аглай (Аглая – героїня одного з романів Хвильового – Ж.К.), що ці вікна прорубували. Вона притискала до землі все, що в Україні рвалося вгору. І на ті зрівняні з землею

місця висовувала постаті своїх московських Пушкінів, Блоків, Єсеніних» [7, с. 155].

О. Теліга зазначає, що більшовики, відгороджуючи молодь не лише від українських письменників, а й від будь-яких альтернативних, не радянських, західних, хотіла перебудувати свідомість народу, «зазомбувати» на сприйняття лише «московського продукту»: «Ці постаті (Пушкін, Блок, Єсенін – О. Теліга, див. вище), що виростили на могилах української культури, були єдиними, на які могла дивитися молодь СРСР взагалі і України зокрема. Отже, не дивно, що в уяві цієї молоді вони виростили майже на богів. Бо вікна на захід були щільно замкнені, власні велетні були притиснуті до землі, або й поховані під нею, а большевицька Москва з радісним улюлюкуванням допомагала зросту реалістичної творчості в Україні, творчості, що весь час дивилася лише собі під ноги і обхоплювалася болотом, творячи оди на честь вбивців своєї нації» [7, с. 155].

У статті «Сила через радість» О. Теліга знову ж таки наголошує на необхідності патріотизму і ставить у приклад козаччину: «Десь в глибині душі – я певна, що не лише моєї, а багатьох з нас-цілком окреме місце займає блискучий світ козаччини... Коли читаємо про постаті того часу – живіше б'ється серце, гостріше працює фантазія і в душі росте одне з найхмільніших почувань-національна гордість» [9, с. 103]. За приклад героїзму поетеса наводить І. Богуна: «Богун є непереможно захоплюючий своєю яскравою фантазією, нестримною сміливістю і безоглядністю в бою і таким лицарським відношенням до жінки, якого б мусів вчитися у нього не один з висококультурних українців нашого віку, що вважає чемність до жінки за прикмету слабкості, негідну мужчини. Богун був тим героєм, якого неспокійний дух живе і досі і пекучим вогнем вривається в душу молоді» [9, с. 103].

Поетеса критикує за інфантильність трударів пера XIX ст. Вона називає їхню традицію письма «понурою» і закликає її забути: «Забути традицію, що сприймала життя і служіння нації як тяжкий сірий обов'язок, як тісне ярмо, яке стискає за горло, що з нього видобуваються лише стогін, квиління або благання» [9, с. 102].

О. Теліга наголошує: «Натомість жодної емоції не відчуваємо, читаючи твори багатьох українських поетів і письменників минулого віку. В нашій нації з'являється тип не одчайдушного лицаря, лише культурно-розважливого комбінатора» [7, с. 102]. За таку поступовність дістається і М. Драгоманову, і І. Франку з

В. Винниченком від поетеси: «Драгоманів картав кожний відрух фанатичної любові до батьківщини серед своїх сучасників. Навіть члени Братства Тарасівців у своєму визнанні віри в «Правді» нібито і мріяли про найвищі ідеали, але не «вогнем і мечем» їх здобувати лагодилися, лише «духом і розумом». І надалі прагнули брататися з московськими поступовими колами, а у себе в Україні – аби була своя мова, аби влаштувати Шевченківські свята і вчити неписьменних» [9, с. 104]. Про І. Франка поетеса зазначає наступне: «Навіть Франко в однім місці («Образки galicyjskie», передмова) писав, що працює для свого народу «з почуття собачого обов'язку», з обов'язку панщиною цілого життя відробити ті шеляги, які взяв в народу на своє виховання». «Мій патріотизм, – пише він, – се не сентимент, не національна гордість, то тяжке ярмо, вложене долею на мої плечі» [7, с. 103].

Поетеса продовжує «Як на тяжке ярмо дивилися на свій патріотизм і поети XIX віку. Вогненне Шевченкове слово, відлунавши, не відбилося на їх творчості» [9, с. 105]. О. Теліга додає: «Перечитуючи поезії того часу, ми не знайдемо в них захоплення життям, віри у власну силу, ні прагнення надзвичайного» [9, с. 105]. Вона нещадно критикує даних поетів: «Ці поети не дозволяють собі бути радісними в час неволі ані навіть в своїх думках – не мріють, як з тією долею скінчити». Напевне, найбільше критикує поетеса В. Винниченка: «З'являється Винниченко, який в своїх творах дає карикатуру сильної людини. Герої і героїні Винниченка, щоправда, завжди безоглядні по дорозі до своєї мети, але, на жаль, їхньою метою ніколи не буває ані велика ідея, ані навіть велика пристрасть, лише якась забаганка найгіршого роду. Зі своїми ж ідеями герої Винниченка так само безсильні, як і інші герої XIX століття. Вони лише говорять про ідеї, але не здобувають для них нічого» [7, с. 104–105].

На противагу бездіяльним поетам українська націоналістка наводить імена справжніх патріотів і борців: М. Міхновський, В. Стефаник, Леся Українка: «Починають з'являтися люди, які отому типові мурашки-інтелектуаліста протиставляють тип людини-борця. Може, одним з перших серед них – не в літературі, а в публіцистиці і в житті – був Міхновський, один з провідників РУП, що на переломі двох віків, в 1900 році, видає свою брошуру «Самостійна Україна».

«Сильними» О. Теліга називає твори Лесі Українки та В. Стефаника: «І в одній, і в дру-

гого твори пересякнені фанатизмом... Герої їх творчості дивляться на свою боротьбу не як на жертву, лише як на своє життя, на свою мету» [9, с. 107].

О. Теліга закликає до активних дій молодь: «Перед нашою молоддю стоїть блискуче завдання – стати батьками майбутнього своєї нації. Хай же ж вона не зрікається цієї честі, виховуючи себе лише на сірих рядовиків. Нашій масі потрібні провідники в усіх ділянках життя... Для того, щоб амбіції не замінило амбітництво, а наші провідники не нагадували отаманчиків, кожний, хто вірить в свої сили, мусить до себе ставити великі вимоги і старатися розвинути в собі безліч прикмет». Однією з важливих прик-

мет, що відмінняє провідника від решти, О. Теліга називає вірність і патріотизм: «Хто готується на провідника, мусить вчитися спочатку бути вірним хоч би й невеликому гуртові, бути його патріотом і боронити його честь. Лише ті, що потраплять бути вірними якомусь невеликому колективові, будуть вірними і великому колективові – нації» [7, с. 113–114].

Отже, Олена Теліга була патріоткою України, її громадянською позицією був націоналізм. Відображення даних ідей ми знаходимо в її публіцистичних статтях. Саме через свої погляди поетеса і діячка підпілля ОУН постраждала була розстріляна в лютому 1942 р., до останнього відстоюючи свої патріотичні позиції.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Бойко Ю. Олена Теліга як публіцистка і поетка // Теліга О. Вибрані твори / Упоряд. О. Зінкевич; Передм. Р. Семківа; Вступ. ст. Є. Сверстюка – 2-ге вид., доповнене. – К.: Смолоскип, 2008. – 534 с.
2. Добко Т.В., Ясінський Б.Д. Вістник: Місячник літератури, мистецтва, науки й громадського життя. 1933–1939: Систем. покажч. змісту / Наук. ред. О.С. Онищенко; НАН України. Нац. б-ка України ім. В.І. Вернадського; Б-ка Конгресу США; НТШ Америки. – К.; Вашингтон, Нью-Йорк, 2002. – 340 с.
3. Донцов Д. Поетка вогненних меж: Олена Теліга. – Торонто, 1953. – 96 с.
4. Жулинський М. Українська література: творці і твори: учням, абітурієнтам, студентам, учителям / М. Жулинський. – К.: Либідь, 2011. – 1152 с.
5. Політологічний словник: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / За ред. М.Ф. Головатого та О.В. Антонюка. – К.: МАУП, 2005. – 792 с.
6. Социологический энциклопедический словарь. Нарусском, английском, немецком, французском и чешском языках. Редактор-координатор – академик РАН Г.В. Осипов. – М.: Издат. группа ИНФА.М – НОРМА, 1998. – 488 с.
7. Теліга О. Вибрані твори / Упоряд. О. Зінкевич; Передм. Р. Семківа; Вступ. ст. Є. Сверстюка. – 2-ге вид., доповнене. – К.: Смолоскип, 2008. – 534 с.
8. Теліга О. Братерство в народі // Літаври. Тижневик літератури і мистецтва. – Рік I. – К., 1941. – 23 лист. – Ч. 2. – 4 с.
9. Теліга О. Душа на сторожі. Твори / Упоряд. О. Веремійчик, К. Криворучко. – К.: Вид-во ім. Олени Теліги, 2012. – 192 с.
10. Шаповал Ю.Г. «Літературно-Науковий Вістник» (1898–1932 рр.): Творення державницької ідеології українства / Ю. Г. Шаповал. – Львів, 2000. – 352 с.

© *Жанна Кулик*
(Київ)

ОТОБРАЖЕНИЕ ГРАЖДАНСКОЙ ПОЗИЦИИ ЕЛЕНА ТЕЛИГИ И ОТНОШЕНИЕ К СССР В ЕЕ ТВОРЧЕСТВЕ

Статья освещает гражданскую позицию в работах Елены Телиги. Анализируются публицистические статьи «Партачи жизни», «Вступительное слово на Академии в честь Ивана Мазепы», «Братство в народе», «Флаги духа», «Розсыпаются стены», «Открытые окна», «Сила сквозь радость».

В статье «Прожигатели жизни» писательница отмечает новый тип украинца, который не является прожигателем жизни, который посвящает себя великой цели. Статья акцентирует внимание на том, что национализм для Е. Телиги является синонимом высокой культуры.

Е. Телига восхищается личностью И. Мазепы, который «... вел свой народ из безнадежной руины в... независимость». Не трудно понять негативное отношение Елены Телиги к Советскому Союзу в статье «Рассыпаются стены». Украинская поэтесса призывает быть активными, участвовать в возрождении независимого Украинского государства.

В статье «Сила через радость» поэтесса подчеркивает важность патриотизма и ставит в пример казачество.

Е. Телига настоящая патриотка Украины, в центре ее гражданской позиции был национализм. Всю свою жизнь она посвятила борьбе за свободу и независимость украинской нации.

Ключевые слова: Елена Телига, гражданская позиция, СССР, патриотизм, национализм.

© Zhanna Kulyk
(Kyiv)

SHOWING CIVIC POSITION HELENA TELIHA AND ATTITUDE TO THE SOVIET UNION IN HER WORK

In this article the author shows reflection of the civil position in the Olena Teliga's works. Particular, reveals the beginning of the creative work Teliga Olena, which started in 1928 with a letter written on behalf of the poet editor of «Literary and Scientific Journal» («Literaturno-Naukovyy Visnyk») Dmytro Dontsov. Since then she started to publish her works on the pages of «Literaturno-Naukovyy Visnyk» (later «Visnyk»).

The author focuses more attention on the analysis of Olena Teliga's civil position as shown in the following publicistic articles «Cobblers of life» («Partachi zhyttya»), «Foreword at the Academy in honor of Ivan Mazepa» («Vstupne slovo na Academiyi na chest Ivana Mazepy»), «Brotherhood of the nation» («Braterstvo v narodi»), «Flags of mind» («Prapory duhu»), «Crumbling walls» («Rozsypayutsya mury»), «Opening windows» («Narozstizh vikna»), «Power through joy» («Syla cherez radist»).

It is pointed out that Olena Teliga remained not the brotherhood of nations, which was hypocritical breeding of communist ideology, but the «brotherhood of the people» (so called one of the articles) as «inseparable connection of blood». In the article «Cobblers of life» («Partachi zhyttya») tells that poetess proposed a new type of Ukrainian who is not a cobbler of life, who devotes himself to a great purpose. The article focuses on the fact that nationalism for Olena Teliga is synonymous with high culture. The poetess told that the Ukrainian nationalist art has never been and can not be the only agitation-even against Moscow.

The author shows Olena Teliga's minds about Ivan Mazepa and Moscow which were fixed in the article «Foreword at the Academy in honor of Ivan Mazepa» («Vstupne slovo na Academiyi na chest Ivana Mazepy»). «Only Mazepa with his political talent could defeat cunning of the Moscow Tsar, who at all costs finally decided to blow the roots of Ukrainian nation. Mazepa started to the consistent implementation of the highest goal of his life: to chop off fingers Moscow arrogant...». «As a symbol of competitions, Mazepa – is the unbreakable spirit kept at a nation of bad till the ruins of independence».

In the article «Crumbling walls» («Rozsypayutsya mury») is not difficult to see the Olena Teliga's negative attitude to the Soviet Union. Ukrainian poetess calls to be active, to participate in the revival of an independent Ukrainian state. Olena Teliga notes the destruction of national consciousness in the East Ukrainian by Bolsheviks.

In the article «Opening windows» («Narozstizh vikna») poetess has written that the Bolsheviks destroyed all possible means of Ukrainian identity. The author notes that Moscow profitably grown ordinary persons in the Ukrainian lands that will grow on the low-grade works, works without words of patriotism.

The author shows that in the article «Power through Joy» («Syla cherez radist») Olena Teliga again repeated about patriotism and an example she has written about meaning of Cossacks in Ukraine, about what they have done.

Poetess criticized for infantilism writers of 19th century. She calls their tradition of writing «sadly». In contrast, inactive Ukrainian nationalist poets gives the names of true patriots and fighters: Mikhnovskyy, Stefanik, Lesya Ukrainka.

So with all the above consideration to the following conclusions: Olena Teliga a real patriot of Ukraine, her main civil position was nationalism. This ideas we find through her articles, which analysed the author Zh. I. Kulyk.

Keywords: Olena Teliga, citizenship, USSR, patriotism, nationalism.

До редакції надійшла 10.03.2014.

**ФУНКЦІОНУВАННЯ УСТАНОВ ШЛІФЕНІВ ТА ШЕФЕНІВ НА ТЕРЕНАХ
РАЙХСКОМІСАРІАТУ «УКРАЇНА»: АНАЛІЗ СУДОВОЇ ПРАКТИКИ (1941–1944 РР.)**

У статті аналізується процесуальні особливості функціонування місцевих цивільних та кримінальних судів на теренах РКУ. Актуальність проблеми полягає у її недостатній вивченості, адже, дослідники лише у загальних рисах схарактеризували систему судочинства в РКУ, визначили нормативно-правову базу на основі якої діяли установи шліфенів та шефенів, але так і не проаналізували особливостей здійснення відповідних процесуальних норм, не встановили закономірностей тогочасної судової практики. У публікації доводиться, що за допомогою судових установ, навіть, незважаючи на низьку якість нормативно-правової бази, на основі якої здійснювалися процесуальні дії шліфенів та шефенів, їм вдалося врегулювати ті відносини, які виникали між суб'єктами повсякденного соціального життя.

Ключові слова: нацистська окупація, Райхскомісаріат «Україна», гебітскомісаріат, цивільні суди, кримінальні суди, місцеве населення.

Друга світова війна та нацистська окупація України, яка передбачала тотальну хижачку експлуатацію людського, сировинного та промислового потенціалу загарбаної країни, фізичне винищення політичних та расових ворогів Третього Райху, підготовку захопленого територіального масиву на «життєвий простір» для німецького народу поставили місцеве суспільство на грань елементарного виживання. Водночас, складність проблеми окупаційного режиму і в тому, що німецька цивільна адміністрація Райхскомісаріату «Україна» (далі – РКУ) не могла відмовити українському суспільству (як і будь-якому іншому), в упорядкованих і врегульованих правовими настановами нормах і правилах поведінки. Звісно, що не останню роль у цьому відігравали судові установи, які були створені на теренах РКУ: цивільні суди (суди шліфенів) та кримінальні суди (суди шефенів). Саме цим і зумовлюється актуальність даної теми дослідження.

Зазначимо, що ці аспекти окупаційного минулого вітчизняної історії продовжують залишатися не достатньо вивченими. Радянські вчені ніколи не ставили перед собою завдання дослідження проблеми функціонування місцевих судових установ РКУ. Лише у публікаціях українських істориків В. Шайкан [1, с. 205–210], О. Гончаренка [2, с. 23–34; 3, с. 299–327; 4, с. 36–41], О. Лисенка та Т. Першиної [5, с. 321–367] ця тема знайшла своє часткове відображення. Водночас, дослідники у загальних рисах схарактеризували систему судочинства в РКУ, визначили нормативно-правову базу на основі якої діяли установи шліфенів та шефенів, але так і не проаналізували особливостей здійснення відповідних процесуальних норм, не встановили закономірностей тогочасної судової практики.

Отже, аналіз історіографічних напрацювань попередників вказує на ту обставину, що проблема аналізу судової практики установ шліфенів та шефенів на теренах РКУ усе ще потребує додаткових дослідницьких зусиль. Відповідно до цього, об'єктом дослідження визначається окупаційний режим, встановлений на теренах РКУ, предметом, – судова система, яка спрямовувалась на українське суспільство.

Окупаційна адміністрація розуміла, що за допомогою створення спеціалізованих судових установ у неї з'явиться можливість зняти із органів управління, й без того переобтяжених службовими завданнями, проблему врегулювання цивільних спорів та кримінальних покарань.

Аналіз тогочасної судової практики у справах цивільного та кримінального характеру засвідчує, що ці установи ефективно виконували своє завдання, а їх малочисельний, як на той час, і не завжди кваліфікований кадровий склад, таки зумів врегулювати відповідні відносини й повсякденні потреби, котрі виникали на місцях.

Однією із проблем, яка гостро постала в той час стало встановлення соціального статусу особи, а саме – особистих ідентифікаційних даних, місця та часу народження. Зрозуміло, що причиною цього ставали події воєнної доби, коли люди втрачали відповідні документи, а їм самим потрібно було ідентифікуватися в окупаційному соціумі. Саме такі справи й були віддані на розгляд цивільних судів [6, арк. 1, 4; 7, арк. 1–4; 8, арк. 1, 13].

Зазначимо, що суди відмовлялися направляти листи до органів влади областей, які належали до інших окупаційних зон. Але, якщо позивач, втративши документи, все ж міг пред'явити суду покази свідків, то як пра-

вило, у цьому випадку отримував позитивне рішення [9, арк. 1; 10, арк. 2].

Зазначимо, що судові установи були переповнені справами з проведення процедури ідентифікації особи [11, арк. 4]. Позивачі по цих типових справах, часто називали причинами втрати документів недавні військові дії, коли і свідоцтва про народження, і актові книги у приміщенні районних управ були знищені під час пожежі [12, арк. 1].

У окремих випадках, заявники намагалися знизити рік народження власним дітям, яким загрожувало відправлення на роботи до Третього Райху. Так, у одній із справ позивачу було відмовлено у зменшенні віку його доньки на 1 рік. Не погодившись із рішенням шліхтера м. Полтави, позивач подав касаційну скаргу, але під час розгляду справи, обман був виявлений у черговий раз. Суддя, який розглядав справу швидко вияснив причину, за якою батько намагався зменшити вік дитини – можливість відправки до Німеччини. На цьому ж засіданні позивача було обвинувачено по кримінальній справі і засуджено до тюремного ув'язнення [13, арк. 1, 11].

Аналогічним порядком здійснювалося оголошення людини безвісно відсутньою чи померлою [14, арк. 27–36; 15, арк. 9]. Для винесення рішення про оголошення людини безвісно відсутньою потрібен був 10-річний термін [14, арк. 28]. Але суди досить часто приймали рішення, які суперечили цьому правилу. Зазвичай, для отримання позитивного рішення, позивачу потрібно було довести факт відсутності колишнього члена сім'ї протягом останніх трьох років.

На суди шліхтерів покладался обов'язок розгляду справ, пов'язаних із оголошенням особи недієздатною. Для винесення цього рішення потрібна була заява зацікавлених осіб, як правило, родичів. Можливість оголошення особи недієздатною встановлювалася медичною комісією, за результатами розгляду якої шліхтер і приймав судові рішення [16, арк. 1]. Водночас, існували й відступи від цих правил, і судді самостійно, без проведення медичної експертизи встановлювали рівень дієздатності особи [17, арк. 1, 2].

У судовому порядку здійснювалася й процедура усиновлення малолітніх дітей. Підставою для винесення позитивного судового рішення був факт бездітності позивачів, довідки про їх належний матеріальний стан, а у окремих випадках і згода рідних малолітньої дитини [18, арк. 1–11]. У такому ж порядку встановлювалося опікуєнство над дітьми [19, арк. 1–188].

Лише у судовому порядку надавалось право на одруження неповнолітнім особам. При цьому, суд не враховував наявності підстав для свого рішення. Можливо враховувався службовий статус осіб, які бажали одружитися із неповнолітніми. Так, до Полтавського суду шліхтера звернулася неповнолітня Євко Н., яка просила надати їй дозвіл на одруження із «поліцаєм Микитенко Іваном Михайловичем». Як бачимо, позивачка відразу вказала місце роботи свого нареченого. І хоч до повноліття їй не вистачало дев'яти місяців, суд виніс позитивне рішення [20, арк. 1, 3].

У зв'язку з підвищенням шлюбного віку до 21 року, в суди зверталися й повнолітні громадяни. Так, до Полтавського суду 20 січня 1943 р. звернувся І. Коломієць 1924 р.н., який служив у німецькій військовій частині й просив надати йому дозвіл на одруження [21, арк. 1, 2]. До суду звернувся ще один військовослужбовець з цієї ж частин. Він також просив надати йому дозвіл на шлюб, оскільки, цього дня він від'їздив на фронт [22, арк. 1, 4]. Ще один із позивачів вказав, що він «працює в Ортскомендатурі». Йому також було надано відповідний дозвіл на одруження [23, арк. 1, 4].

Велика кількість судових позовів, які розглядалися шліхтерами стосувалася процедури розлучення. Зазначимо, що зміну цивільного статусу особи у сфері сімейних правовідносин мав право здійснювати лише суд, хоч певний час ці функції були покладені на відділи РАЦСу [24, арк. 1, 3, 5]. Позивачі могли звертатися до суду з приводу встановлення факту батьківства [25, арк. 1–16]. Відомі справи, у яких позивачі вимагали заборонити носити їх прізвище колишній дружині [26, арк. 1].

Підставами для розлучення могли бути подружня невірність [27, арк. 1, 2], фізичні недоліки, зокрема, безплідність [28, арк. 1], безвісна відсутність одного із подружжя [29, арк. 12]. Відомі судові справи, коли позивачі намагалися розлучитися з причини того, що один із подружжя раніше перебував у шлюбі з євреєм. Так, позивач Рибалка П. просив розлучити його з дружиною «через те, що перший чоловік відповідачки був жид, з яким вона раніш розлучилась» [30, арк. 10; 31, арк. 1].

Подекуди, у заявах позивачів, які намагалися розлучитися звучали й ідеологічні мотиви. Так, до відділу РАЦСу при Полтавській міській управі 7 червня 1942 р. надійшла заява Н. Крат, яка, виклавши суть претензій до чоловіка, котрий усі роки спільного сімейного життя знущався над нею, заявила наступне: «Тепер дякуємо пану Гітлеру і всьому Німецькому ко-

мандуванню, що визволили нас з неволі. Тепер мої рідні, які залишилися живими побачили вільне життя. Так, що прошу Вас розлучити мене з моїм чоловіком, бо я не можу так жити, як я жила при більшовизмі» [24, арк. 37].

Розлучення й наявність у колишнього подружжя неповнолітніх дітей, передбачало встановлення відповідних виплат на їх утримання. Здебільшого позивачами у цих справах виступали жінки, на утриманні у яких і залишалися діти. Основними вимогами позивачів ставав розмір фіксованої рішенням суду грошової допомоги. Як правило, на одну дитину відповідачі мали сплачувати 25% прибутків. А от на двох і більше дітей, відповідачам доводилося сплачувати 30% від своїх прибутків [32, арк. 8; 33, арк. 11].

У судовій практиці відомі й нетипові випадки, коли суд призначав відповідачеві сплачувати не лише 35% його заробітної плати, а й віддавати колишній сім'ї половину «пайка» [34, арк. 15, 17], – тобто продуктів харчування, які отримувалися за картковою системою постачання. Водночас, відомо немало випадків, коли місцеві цивільні суди зобов'язували відповідачів сплачувати конкретну грошову суму допомоги на утримання дітей до досягнення ними повноліття [35, арк. 1, 12].

Так само, у судовому порядку, колишне подружжя або особи, які проживали цивільним шлюбом здійснювали поділ спільного майна. На судові засідання викликалися свідки й адвокати [36, арк. 1–44].

Вимагати утримання від рідних дітей могли і особи, які були престарілими або непрацездатними. Так, до Полтавського суду шліхтерів звернулася 75-річна Є. Весіч, яка вказала, що двоє дітей зовсім їй не допомагають. Суд прийняв рішення на користь позивачки, – кожен із її дітей, помісячно, по черзі, зобов'язувався утримувати матір [37, арк. 1].

Немало судових засідань було проведено з приводу затвердження прав на спадщину померлих осіб. При цьому, рішення винесені в результаті судових засідань, мали досить умовний з точки зору їх правомірності, характер [38, арк. 1–9].

Позивачами могли бути й власники будинків, які вимагали від відповідачів сплати на їх користь заборгованостей по квартирній платі. Але, інколи, суди, розглядаючи позовні заяви, приймали несподіване для цих осіб рішення, – «справу зупинити до встановлення належним порядком права власності», – зазначалося у протоколі одного із судових засідань [39, арк. 42].

Мали право звертатися до судових органів і особи, які, виконавши певні роботи за трудо-

вими угодами, так і не отримували належної їм платні [40, арк. 1]. Судді ретельно розглядали ці типові цивільні справи, опитували свідків, а позивачі надавали відповідні докази своєї правоти.

Місцеві судові органи були переповнені справами щодо непростих з юридичної точки зору майнових спорів позивачів, зокрема, повернення незаконно утримуваних відповідачами речей [41, арк. 1–21], відшкодування неумисно пошкоджених об'єктів власності [42, арк. 1–27].

Чимала кількість судових справ стосувалася позовів комунальних підприємств до боржників, які не бажали розраховуватися за надані їм послуги [43, арк. 7]. Водночас, не лише комунальні структури чи органи влади могли позиватися з населенням, а й люди могли звернутися до суду із проханням захистити їх інтереси від посягань окремих відділів міських чи районних управ [44, арк. 1–23; 45, арк. 1].

Одним із завдань шліфенів були примирення позивачів та відповідачів. Особливо це стосувалося справ про розлучення та поділ спільного сімейного майна. Якщо судді вдавалося переконати сторони процесу у необхідності примирення, то у цьому випадку вони укладали мирову угоду, яка вносилася в протокол ухвали суду [46, арк. 17].

Одночасно з судами шліфенів на теренах РКУ почали працювати суди шефенів. Як уже зазначалося, суди шефенів призначалися для розгляду дрібних правопорушень, які можна було кваліфікувати як злочини, хоча на наш погляд, частина з них усе ж мала ознаки адміністративного правопорушення.

Так, у масовому порядку кримінальні справи провадилися щодо осіб, які, наприклад, проїздили по грейдерній дорозі. І навіть той факт, що перевантажені підводи не зашкодили дорозі, не зміг зупинити районного слідчого, який на той час виконував судові функції, від призначення кримінального покарання. У результаті, осіб, визнаних винними у вчиненні цих дій, покарали грошовим штрафом розміром 200 крб. [47, арк. 1, 2].

Одночасно із застосуванням судами шефенів жорстких правових санкцій, можливість звернення до суду, певним чином, але усе ж захищала людей. Звісно, що місцевий суддя не мав права карати німецьких чиновників та осіб німецької національності, представників місцевої адміністрації та поліційних формувань, але вплинути на людину, яка посягала на права й інтереси інших членів суспільства він таки міг.

Так, наприклад, кримінальними судами охоронялися права спадкоємців, які мали отримати спадщину. Але, якщо до часу відкриття

спадщини вона вже була використана особою, яка не мала на це права, щодо неї відкривалася кримінальна справа [48, арк. 2; 49, арк. 1, 8].

Найчастіше позивачі зверталися до суду шефена з позовами на членів сімей, які застосовували до них насильство [50, арк. 1, 8]. Відомо немало кримінальних справ із обвинуваченнями у хуліганстві [51, арк. 1, 2, 6, 7, 17; 52, арк. 1; 53, арк. 1, 6]. Як правило, правопорушників карали грошовим штрафом у 1000 крб. із заміною цього виду покарання двохмісячним тюремним ув'язненням [54, арк. 1, 6]. За побиття та нанесення словесних образ, суддя міг застосувати до винного порівняно м'яке покарання, зокрема, накласти штраф розміром 200 крб. [55, арк. 1, 3].

Особи, які вчиняли дрібні крадіжки майна громадських господарств також ставали суб'єктами судового розгляду [56, арк. 1, 5]. Суди шефенів розглядали й справи щодо підробок дозволів на помол, незаконного забою худоби тощо [57, арк. 1; 58, арк. 13]. У разі недбальства, коли гинула худоба гро-

мадського господарства, селяни також ставали відповідачами по кримінальних справах [59, арк. 4]. Водночас, непоодинокими були випадки, коли обвинувачені в крадіжках були виправдані [60, арк. 1, 6, 9], оскільки, суддя вияснив, що акти, які склалися керівником громадського господарства свідками були підписані під загрозою [61, арк. 1–6].

Виносячи вироки обвинуваченим, часто шефени застосовували не тюремне покарання, а засуджували винних до примусових робіт у громадському господарстві, з утриманням 25% заробітку [62, арк. 7, 8, 9].

Зазначимо, що будь-яке втручання у судову справу шефена, з боку німецького керівництва могло відразу ж її припинити [63, арк. 1, 4]. Останньою посадовою особою до якої міг звернутися обвинувачений був гебітскомісар [64, арк. 22].

Отже, за допомогою організованих німецькою окупаційною адміністрацією РКУ судових установ, місцеве населення отримало певні відповідні правові засоби захисту своїх прав та інтересів.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Валентина Шайкан. Стан системи судочинства на території райхскомісаріату «Україна» та зони військової адміністрації в роки гітлерівської окупації / Шайкан Валентина // Сторінки воєнної історії: Зб. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2007. – Вип. 11. – 368 с.
2. Гончаренко О. Повсякденне життя українського населення крізь призму документів судочинства органів цивільної адміністрації Райхскомісаріату «Україна» (1941–1944 рр.) / О. Гончаренко // «Історія повсякденності: теорія та практика»: матеріали Всеукр. наук. конф., Переяслав-Хмельницький, 15 – 15 трав. 2010 р. / [Упоряд.: Лукашевич О.М., Нагайко Т.Ю.]. – Переяслав-Хмельницький, 2010. – 246 с.
3. Гончаренко О.М. Функціонування окупаційної адміністрації Райхскомісаріату «Україна»: управлінсько-розпорядчі та організаційно-правові аспекти (1941–1944 рр.): монографія / Гончаренко О.М. – К.: НПУ імені М.П. Драгоманова, 2011. – 600 с.
4. Гончаренко О. Українські мирові суди в системі органів правосуддя гітлерівського окупаційного апарату влади Райхскомісаріату «Україна»: організаційна структура, службова компетенція та основний зміст діяльності (1941–1944 рр.) / О. Гончаренко // Вісник Черкаського університету. Серія: Історичні науки. – Вип. № 202. – Ч. II. – Черкаси, 2011. – 151 с.
5. Гончаренко О. Система управління окупованими територіями України / О. Гончаренко, О. Лисенко, Т. Першина // Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI століття. Історичні нариси / НАН України. Інститут історії України. – К.: Наукова думка, 2010. – Кн. 1. – 735 с.
6. Державний архів Полтавської області (далі – ДАПО). – Ф.Р–2302. – Оп. 1. – Спр. 19.
7. ДАПО. – Ф.Р–2302. – Оп. 1. – Спр. 20.
8. ДАПО. – Ф.Р–2302. – Оп. 1. – Спр. 41.
9. ДАПО. – Ф.Р–2302. – Оп. 1. – Спр. 22.
10. ДАПО. – Ф.Р–2763. – Оп. 1. – Спр. 5.
11. ДАПО. – Ф.Р–2302. – Оп. 1. – Спр. 15.
12. ДАПО. – Ф.Р–2763. – Оп. 1. – Спр. 10.
13. ДАПО. – Ф.Р–2763. – Оп. 1. – Спр. 13.
14. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф. 3206. – Оп. 2. – Спр. 224.
15. ДАПО. – Ф.Р–2342. – Оп. 1 – Спр. 1.
16. Державний архів Херсонської області. – Ф.Р–1520. – Оп. 1. – Спр. 2.
17. Державний архів Житомирської області (далі – ДАЖО). – Ф.Р–1508. – Оп. 1. – Спр. 3.
18. Державний архів Запорізької області (далі – ДАЗО). – Ф.Р–3077. – Оп. 2. – Спр. 2.

19. ДАЗО. – Ф.Р–1433. – Оп. 1. – Спр. 397.
20. ДАПО. – Ф.Р–2302. – Оп. 1. – Спр. 50.
21. ДАПО. – Ф.Р–2357. – Оп. 1. – Спр. 46.
22. ДАПО. – Ф.Р–2357. – Оп. 1. – Спр. 44.
23. ДАПО. – Ф.Р–2357. – Оп. 1. – Спр. 38.
24. ДАПО. – Ф.Р–2347. – Оп. 1. – Спр. 2.
25. ДАПО. – Ф. 2763. – Оп. 1. – Спр. 21.
26. ДАПО. – Ф.Р–2839. – Оп. 1. – Спр. 4.
27. ДАПО. – Ф.Р–2357. – Оп. 1. – Спр. 42.
28. ДАПО. – Ф.Р–2763. – Оп. 1. – Спр. 2.
29. ДАПО. – Ф.Р–2302. – Оп. 1. – Спр. 17.
30. ДАПО. – Ф.Р–2302. – Оп. 1. – Спр. 2.
31. ДАПО. – Ф.Р–2302. – Оп. 1. – Спр. 33.
32. ДАПО. – Ф.Р–2302. – Оп. 1. – Спр. 18.
33. ДАПО. – Ф.Р–2302. – Оп. 1. – Спр. 39.
34. ДАПО. Ф.Р–2302. – Оп. 1. – Спр. 35.
35. Державний архів Миколаївської області. – Ф.Р–1101. – Оп. 1. – Спр. 1.
36. ДАПО. – Ф.Р–2357. – Оп. 1. – Спр. 40.
37. ДАПО. – Ф.Р–2357. – Оп. 1. – Спр. 33.
38. ДАЗО. – Ф.Р–3077. – Оп. 2. – Спр. 4.
39. ДАПО. – Ф.Р–2302. – Оп. 1. – Спр. 14.
40. ДАПО. – Ф.Р–2357. – Оп. 1. – Спр. 32.
41. ДАПО. – Ф.Р–2302. – Оп. 1. – Спр. 23.
42. ДАПО. – Ф.Р–2302. – Оп. 1. – Спр. 44.
43. ДАПО. – Ф.Р–2302. – Оп. 1. – Спр. 3.
44. ДАПО. – Ф.Р–2357. – Оп. 1. – Спр. 43.
45. ДАПО. – Ф.Р–2357. – Оп. 1. – Спр. 25.
46. ДАПО. – Ф.Р–2302. – Оп. 1. – Спр. 43.
47. ДАПО. – Ф.Р–2654. – Оп. 1. – Спр. 1.
48. ДАПО. – Ф.Р–2357. – Оп. 1. – Спр. 4.
49. Державний архів Черкаської області. – Ф.Р–22. – Оп. 1. – Спр. 4.
50. ДАПО. – Ф.Р–2763. – Оп. 1. – Спр. 4.
51. ДАПО. – Ф.Р–2839. – Оп. 1. – Спр. 3.
52. ДАПО. – Ф.Р–2878. – Оп. 1. – Спр. 5.
53. ДАПО. – Ф.Р–2839. – Оп. 1. – Спр. 5.
54. ДАЖО. – Ф.Р–1196. – Оп. 1. – Спр. 5.
55. ДАПО. – Ф.Р–2927. – Оп. 1. – Спр. 2.
56. ДАЖО. – Ф.Р–1196. – Оп. 1. – Спр. 2.
57. ДАПО. – Ф.Р–2878. – Оп. 1. – Спр. 7.
58. ДАПО. – Ф.Р–2327. – Оп. 1. – Спр. 1.
59. ДАЖО. – Ф.Р–1196. – Оп. 1. – Спр. 1.
60. ДАЖО. – Ф.Р–1196. – Оп. 1. – Спр. 3.
61. ДАЖО. – Ф. Р–1196. – Оп. 1 – Спр. 4.
62. ДАПО. – Ф.Р–2655. – Оп. 1. – Спр. 8.
63. ДАЖО. – Ф.Р–1508. – Оп. 1. – Спр. 2.
64. ДАПО. – Ф.Р–2358. – Оп. 1. – Спр. 12.

© Михаил Куницкий
(Переяслав-Хмельницкий)

ФУНКЦИОНИРОВАНИЕ УЧРЕЖДЕНИЙ ШЛИФЕНОВ И ШЕФЕНОВ НА ТЕРРИТОРИИ РЕЙХСКОМИССАРИАТА «УКРАИНА»: АНАЛИЗ СУДОВОЙ ПРАКТИКИ (1941–1944 ГГ.)

В статье анализируются процессуальные особенности функционирования местных гражданских и уголовных судов на оккупированной территории РКУ. Актуальность темы состоит в ее недостаточно полном изучении. Историки только в общих чертах раскрыли деятельность оккупационной судебной системы, работникам которой приходилось регулировать поведение местного населения оккупированных областей Украины.

Автор публикации утверждает, что при помощи созданной оккупантами судебной системы, несмотря на очень низкое качество нормативно-правовой базы и небольшое количество работ-

ников судовых органов, шлифенам и шефенам удавалось урегулировать те отношения, которые возникали между субъектами общественной жизни.

Ключевые слова: нацистская оккупация, Райхскомиссариат «Украина», гебитскомиссариат, гражданские суды, уголовные суды, местное население.

© Michail Kunitskiy
(Pereyaslaw-Khmelniyskiy)

IN INSTITUTIONS OF JUDGE IN CIVIL CASES AND JUDGE CRIMINAL CASES, ON THE TERRITORY REICHSKOMMISSARIAT «UKRAINE»: AN ANALYSIS OF JUDICIAL PRACTICE (1941–1944)

This article analyzes the procedural peculiarities of functioning of local civil and criminal courts in the territory of the CGS. The publication argues that through judicial institutions, even despite the poor quality of the legal framework on which the proceedings were conducted of judge in civil cases and judge in criminal cases, they were able to settle the relations that arise between the subjects of everyday social life. World War II and the Nazi occupation of Ukraine, which included a total predatory exploitation of human, raw and industrial potential of the country's conquest, the physical destruction of the political and racial enemies of the Third Reich, training captured spatial array «living space» for the German people set the local community to the brink of basic survival. German civil administration CGS could not refuse Ukrainian society in the ordered and regulated by legal norms guidelines and rules of conduct. Of course, an important role in this was played by the judiciary, which were established in the territory SKU: civil courts and criminal courts. That is what is predetermined relevance of the research topic. These aspects of the occupation of the last national history remain not sufficiently explored. Soviet scientists have never set ourselves the task of research problems in the functioning of local judicial institutions CGS. Researchers broadly described in the CGS system, defined regulatory framework on which institutions were judge in civil cases and judge in criminal cases, but did not analyze the peculiarities of the relevant procedural rules have not established laws of contemporary jurisprudence. Analysis of contemporary jurisprudence in matters of civil and criminal nature shows that these institutions to effectively perform their tasks, but they are few in numbers at that time, and not always qualified staffing, yet managed to resolve the relevant relationships and everyday needs that arise in the local society.

Keywords: Nazi occupation Reichskommissariat «Ukraine» hebitskomisariat, civil courts, criminal courts, the local population.

До редакції надійшла 11.02.2014.

УДК 94(477)

© Аліна Плеханова
(Київ)

СТРАТЕГІЇ ВИЖИВАННЯ ЖИТЕЛІВ КИЄВА У РОКИ НАЦИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ (ПРОДОВОЛЬЧЕ ПИТАННЯ)

Статтю присвячено проблемі визначення стратегій виживання жителів Києва та вирішення продовольчого питання у роки нацистської окупації. Основними завданнями дослідження є: аналіз стану наукової розробки проблеми та джерельної бази; характеристика продовольчої політики нацистського керівництва у Києві та основних стратегій виживання киян протягом 1941–1943 рр.

Відповідно до поставлених завдань здійснено короткий огляд історіографії та джерельної бази, які репрезентують повсякденне життя киян в умовах окупації. У статті розглянуто проблему голоду в місті протягом 1941–1943 рр., спроби нацистського керівництва вирішити продовольче питання шляхом запровадження карткової системи та проведення цінової політики. Описано дії киян та обрані ними шляхи продовольчого самозабезпечення. Підбито підсумки дослідження стратегій виживання в окупації. Визначено, що продовольча політика німецької окупаційної влади щодо киян не сприяла розв'язанню продовольчої проблеми.

Ключові слова: продовольча проблема, стратегії виживання киян, забезпечення продовольством, окупований Київ.

22 червня 1941 р. розпочалася радянсько-німецька війна, яку керівництво СРСР відразу охрестило Великою Вітчизняною. Однак не дивлячись на розпропагований «народний» характер війни, частини Вермахту досить швидко просунулися територією УРСР. Війна суттєво змінила звичний ритм життя і призвела до виникнення цілої низки проблем. Пересічна людина залишилася наодинці з ворогом та з проблемами виживання у складних умовах воєнного часу.

Упродовж останніх років в історичній науці спостерігається чітка тенденція до вивчення гуманітарних аспектів суспільного життя. Межі наукових студій поступово розширюються не лише у напрямі опису глобальних подій, а й фокусуються на повсякденному житті людини з усіма його складовими. Об'єктивне відтворення життя звичайних людей у всіх його проявах протягом нацистської окупації території України є одним із важливих напрямів дослідження історичного минулого нашого народу.

Об'єктом дослідження є стратегії виживання міського соціуму Києва в умовах нацистської окупації.

Предметом дослідження є вирішення продовольчого питання киянами протягом окупаційного періоду, проблема голоду, введення карткової системи та цінова продовольча політика нацистського керівництва.

Мета статті полягає в тому, щоб на основі наявних джерел і праць вітчизняної та зарубіжної історіографії проаналізувати шляхи вирішення продовольчої проблеми киян у 1941–1943 рр..

Проблема історії України періоду Другої світової війни протягом десятиріч залишалася найбільш притягуючою темою в історіографії. Однак праці, опубліковані у радянський період, значною мірою несли на собі навантаження ідеологічних штампів і висвітлювали події війни в контексті «керівної та спрямовуючої» ролі Комуністичної партії. З огляду на це, усі події та факти, які не відповідали партійній ідеології, викреслювалися з наукових праць та історичної пам'яті. Крім того, за радянських часів яскраво виявила себе політична орієнтація у трактуванні подій минулого. Під час збирання усних свідчень увага акцентувалася виключно на героїчній боротьбі народу та виснажливій політиці окупантів, однак способи виживання пересічних людей в екстремальних умовах війни замовчувалися.

Повсякдення окупованого Києва з усіма його складовими не стало предметом ґрунтовних досліджень у радянській історіографії. Лише

в окремих роботах історики аналізували життя городян в окупованому місті та політику окупаційної влади. Історіографія 1970–1980-х рр. характеризується розширенням тематичних напрямів, зверненням до подій, які раніше не досліджувалися. Якісні зміни у підходах істориків до висвітлення минулого України часів Другої світової війни почали спостерігатися на зламі 1980–1990-х рр. і були пов'язані із загальною демократизацією суспільного життя. Учені в своїх дослідженнях зосередили увагу на тому, як саме виживала пересічна людина в умовах війни та німецької окупації.

Історики незалежної України здійснили спробу переосмислити концептуальні проблеми історії Другої світової війни на території України. Серед таких дослідників можна назвати М. Ковалю, В. Удовика, Т. Вронську. Ґрунтовним є доробок Т. Заболотної, яка у своїх статтях на основі широкої джерельної бази висвітлила проблему продовольчого забезпечення жителів Києва в контексті повсякденного життя киян. Таким чином, у сучасній вітчизняній історіографії простежується тенденція до відходу від радянських штампів, розширення тематики досліджень, орієнтації на вивчення соціальної історії.

Джерельна база дослідження охоплює неопубліковані матеріали Архіву Центру усної історії Київського національного університету імені Тараса Шевченка, опубліковані збірки документів і матеріалів, а також спогади та щоденники сучасників подій, зокрема А. Кузнецова [7], Г. Лук'янової [8], А. Любченка [12], Д. Малакова [10]. Джерельна база є достатньо репрезентативною та змістовною для вирішення завдань дослідження та наукової реконструкції повсякдення киян протягом 1941–1943 рр.

Перш ніж розпочати огляд продовольчої ситуації в Києві протягом нацистської окупації, варто зауважити, що проблему з продуктами харчування кияни відчули ще до окупаційного періоду. Так, з початком бойових дій між Німеччиною та СРСР довжелезні черги біля гастрономів та ажіотаж навколо скупівлі продовольства стали характерними рисами життя столиці. На початку вересня 1941 р. у місті розпочалася поспішна евакуація і подальшою долею пересічних городян радянська верхівка практично не опікувалася. Як відомо, вранці 19 вересня в Києві з'явилися перші німецькі розвідники-мотоциклісти, а вже опівдні – частини Вермахту, які підняли над дзвіницею Печерського монастиря прапор зі свастикою. Так розпочався період нацистської окупації столиці УРСР.

У жовтні 1941 р. нацистське керівництво здійснило спробу запровадити нормоване по-

стачання, однак продовольче питання не було вирішено і лише загострилося перед початком зими. У квітні 1942 р. німецька верхівка ухвалила інструкцію «Про порядок видачі населенню м. Києва продуктових карток та здійснення контролю над відпуском за ними продуктів харчування». Відповідно до неї все населення міста поділялося на чотири категорії:

I – інваліди, пенсіонери, приватні торговці, особи вільних професій (лікарі, вчителі, ремісники);

II – утриманці працюючих осіб і родини тих, хто виїхав на роботу до Німеччини;

III – працівники всіх підприємств і установ;

IV – фольксдойче та робітники, які працювали на важких роботах.

Пересічний українець міг отримати на картку хліб, сіль і трохи перлової крупи. Призначене йому м'ясо він одержував нерегулярно і лише тоді, коли воно було наявне у достатній кількості. За підрахунками фахівців, навіть представники привілейованої четвертої групи отримували мізерні норми, що не забезпечували пристойний рівень харчування [3, с. 10]. Гостра проблема забезпечення продовольством відчувалася протягом усього періоду нацистської окупації. Мешканка Києва Н. Кутах пригадує: «Найяскравіше відчуття мого дитинства – це відчуття голоду, який іноді був нестерпним. Мама прозорою скибочкою сала зажарювала суп, а мені дозволяла після цього вилізати сковорідку, цієї хвилини я чекала весь день і мріяла про наступний день, коли мені дозволять те саме» [3, с. 11]. Тож умови життя в окупованому Києві підштовхнули городян до пошуку власних стратегій виживання.

Для того, щоб забезпечити себе продуктами харчування кияни практикували походи у найближчі села, де вимінювали свій одяг, взуття та речі широкого вжитку на харчі: «Єдине, що виживали, як ходили по селах та вимінювали речі на продукти, які: на картоплю, на борошно, на зерно там...» [6]. Через заборону окупаційної влади мешканці міста не ходили за Дніпро у напрямку Борисполя, Броварів. Натомість кияни практикували походи на Васильків, Білу Церкву та прилеглі райони. «Спершу по вступі німців кияни ходили міняти речі на продукти в приміських селах, де не дуже голодували. Довідавшись про міські злидні, селяни й собі приїздили возами в Київ. Обмін відбувався приблизно за такою схемою: за нечасто два пуди пшона в торбі, що не важила часто-густо й одного пуда, але це старорежимне слово «пуд» діяло магічно, правили

зимове пальто, гарний костюм – звичайно, чоловічий. У тодішніх міських сім'ях їх було переважно, по одному, дуже рідко – по два. Тож віддавали чоловікове, синове, батьківське – вбрання того, хто був на фронті... Вимінювали й дитяче» [10, с. 70], – пише Д. Малаков.

Вдалий обмін речей на продукти давав можливість київським сім'ям жити кілька днів без голоду [12, с. 68]. Так, О. Горєва згадувала, що її мати часто ходила на села, «міняла все, що було вдома – скатертини, нитки, білизну, картини. Залишала лише найнеобхідніше. З села вона приносила сир, масло, молоко, сало, і в місті продавала для того, щоб за отримані гроші придбати хліб, олію, картоплю – найпростішу їжу для сім'ї» [3, с. 12]. Якщо в перші місяці вдавалося щось вимінити у найближчих селах, то пізніше киянам доводилося ходити далі. Крім того, на підходах до міста на киян чекали групи німецьких військових, які часто відбирали всі ледве зібрані продукти харчування. Наприклад, А. Кузнецов згадував, що його разом з дідом німці зупинили у передмісті та відібрали все, що вони з такими труднощами змогли дістати у селі [7, с. 214]. Після великодніх свят, а саме після 7 квітня 1942 р., усі походи в села були заборонені.

Іноді кияни вдавалися до бартеру, контрабанди і навіть до дій кримінального характеру. Багато крадіжок супроводжувалися вбивствами. У лютому 1942 р. київська поліція безпеки отримувала повідомлення про вбивства щодня і поступово два-три вбивства на день стали нормою для Києва.

У місті ходили чутки, що на Подолі викрили групу, яка вбивала людей і торгувала їхнім м'ясом. Зустрічалися й інші випадки вбивства людей із цією метою. Однак офіційна преса повідомляла лише про один факт канібалізму, коли 50-річний чоловік на прізвище Корнієнко з'їв 16-річну дівчину. У результаті цього Корнієнка привселюдно повісили 27 січня 1943 р. в самому центрі Києва [1, с. 185].

Основним продуктом харчування киян залишався хліб, який нацистське керівництво надавало населенню у значно менше, ніж було визначено в офіційних документах. Спочатку німецька адміністрація не планувала запроваджувати подушну норму. Та невдовзі, 10 жовтня 1941 р., тижневу норму 200 грамів було встановлено для тих, хто не працював. Поступово норма зростала: у грудні вона становила 400 грамів, у січні 1942 р. – 550 грамів, у травні – 700. Найвищу харчову норму люди отримали в серпні й вона дорівнювала 1 500 грамів на тиждень. Працюю-

ючим киянам видавали ще трохи борошна, ячменю та овочів, а також мали право купувати додаткову одну чи дві хлібини на місяць [1, с. 176]. Хліб був неякісний, спечений з проса. Кияни називали його «цеглиною» або «наждаком» через його жовтуватий відблиск. Такий хліб швидко розсипався на тверді крихти. До того ж, він мав гіркуватий присмак через домішки каштану, ячменю та люпину [11]. Жителька Києва В. Комендантова пригадувала, що хліб, незначну кількість якого можна було придбати за картками, на 70% складався з кукурудзяних качанів із невеликою кількістю ячмінного борошна, а зверху був посипаний просяною лускою [4, с. 112]. Пізніше у хліб почали додавати лушпиння та крупи, а також горох. Внаслідок низької якості продукту багато киян труїлися ним.

Під час німецької окупації справжньою рідкістю для Києва була картопля, відшукувати яку, кияни ходили за місто. Нерідко такі спроби закінчувалися трагічно, адже на картопляних та капустияних полях вибухали міни [8, с. 58]. Віднайдену картоплю варили в «мундирах» по одній на людину [10, с. 94]. Частіше за все вдавалося дістати лише картопляне лушпиння, яке пропускали крізь м'ясокрутку і потім смажили деруни вперемішку з борошном [7, с. 102]. Іноді жителі міста спершу варили картопляне лушпиння, а потім перекручували його на м'ясокрутці разом із борошном та оцтом [1, с. 176].

Незначне полегшення з продуктами харчування кияни відчули влітку, коли з'явилася можливість харчуватися тим, що зросло на вулицях: «Влітку стало веселіше: ми, діти, з насолодою їли крихітні чорні «помідорчики» пасльону, зелені калачики, а от акація росла

надто високо. Смак тої зелені, пахощі бур'янів, серед яких ретельно вишукувалося що-небудь їстівне, – у пам'яті назавжди» [7, с. 170]. За свідченнями Л. Гаврилюк, у літній період кияни також використовували лободу для приготування супів і борщів [5].

Що ж до солодкого, то такі продукти як мед, мармелад, кава у зернах були справжнім дефіцитом для пересічних жителів міста. Цукру було дуже мало, або не було зовсім. Як цукровий замітник кияни використовували сахарин у пакетиках, який продавали на базарі. Вважалося, що одного такого пакету було достатньо на чотири склянки чаю. Сахарин став прикметною особливістю не лише окупаційного періоду, а й післявоєнних років [7, с. 126].

Підбиваючи підсумки короткого огляду стратегій продовольчого самозабезпечення киян в окупованому місті, слід зазначити, що переважна більшість мешканців Києва існувала на межі виживання. Над жителями міста нависла загроза голодної смерті і гостро постало питання вибору шляхів забезпечення продуктами харчування в умовах суцільного дефіциту та дорожнечі. Вдаючись до всіх можливих шляхів пошуку та придбання продуктів, інколи кияни не зупинялися перед діями злочинного характеру. Таким чином, продовольча політика німецької окупаційної влади у Києві загострила проблему забезпечення пересічних жителів міста продуктами харчування. Однак визволення столиці УРСР радянськими військами не поліпшило становища киян, а лише перегорнуло нову сторінку вітчизняної історії, розпочавши нелегкий період повоєнної відбудови.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Беркгоф К. Жнива розпачу. Життя і смерть в Україні під нацистською владою / К. Беркгоф. – К.: Критика, 2011. – 456 с.
2. Дубина К. Злодеяння немцев в Києве / К. Дубина. – Б.м., 1945. – 46 с.; Його ж. 778 трагічних днів Києва. – К., 1945. – 94 с.; Супруненко М. Україна в Великій Оте́чественной війні Советского Союзу / М. Супруненко. – К., 1956. – 472 с.
3. Заболотна Т. Життя з ворогом: випробування киян у роки нацистської окупації (1941–1943 рр.) / Т. Заболотна // Історія України. – 2012. – № 17–18 (753–754). Травень. – С. 9–17.
4. Заболотна Т. Київ у дні нацистської окупації (вересень–грудень 1941 р.) / Т. Заболотна // Сторінки воєнної історії України. – 2008. – Вип. 11. – С. 107–116.
5. Інтерв'ю з Гаврилюк Ларисою, 1940 р. н., записано 11. 12. 2010 (мова інтерв'ю – російська). – Інтерв'юер Аврамова К. – Архів Центру усної історії Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – Колекція 1. «Україна в роки Другої світової війни: повсякденний досвід виживання». – Одиниця зберігання 47.
6. Інтерв'ю з Грушевською Вірою, 1934 р.н., записано 15. 12. 2010 (мова інтерв'ю – російська). – Інтерв'юер Ватуліна В. – Архів Центру усної історії Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – Колекція 1. «Україна в роки Другої світової війни: повсякденний досвід виживання». – Одиниця зберігання 29.
7. Кузнецов А. Бабий Яр / А. Кузнецов. – К.: Саммит-Книга, 2008. – 352 с.

8. Лук'янова Г. Зі щоденника війни 1941–1945 років / Г. Лук'янова // Розбудова держави. – 1995. – № 4. – С. 56–62.
9. Малаков Д. Київ під німцями / Д. Малаков // Український тиждень [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://tyzhden.ua/History/31326>
10. Малаков Д. Кияни. Війна. Німці / Д. Малаков. – К.: Амадей, 2008. – 241 с.
11. Оккупация Киева глазами очевидцев: каждый день кого-то вешали, а воду пили из Днепра (фото) // Сегодня [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.segodnya.ua/regions/kiev/okkupatsija-kieva-hlazami-ochevidtsev-kazhdyj-den-koho%E2%80%94to-veshali-a-vodu-pili-iz-dnepra.html>
12. Щоденник Аркадія Любченка. 2/XI–41 р. – 21/II–45 р. – Львів; Нью-Йорк, 1999. – 383 с.

© Плеханова Алина
(Київ)

СТРАТЕГИИ ВЫЖИВАНИЯ ЖИТЕЛЕЙ КИЕВА В ГОДЫ НАЦИСТСКОЙ ОККУПАЦИИ (ПРОДОВОЛЬСТВЕННЫЙ ВОПРОС)

Статья посвящена проблеме определения стратегий выживания жителей Киева и решению продовольственного вопроса в годы нацистской оккупации. Основные задачи исследования: анализ научной разработки проблемы и исторических источников, характеристика продовольственной политики нацистского руководства в Киеве и основных стратегий выживания киевлян в 1941–1943 гг.

В соответствии с этими задачами в статье осуществлен краткий обзор историографии, а также исторических источников, которые широко представляют повседневную жизнь киевлян в условиях нацистской оккупации.

В статье рассмотрена проблема голода в городе на протяжении 1941–1943 гг., попытки нацистского руководства решить продовольственный вопрос путем введения карточной системы и проведения ценовой политики. Описаны действия киевлян и методы, избранные ими для продовольственного самообеспечения. Подведены итоги исследования стратегий выживания в оккупации. Определено, что продовольственная политика немецкой оккупационной власти относительно киевлян не способствовала решению основных продовольственных проблем.

Ключевые слова: продовольственная проблема, стратегии выживания киевлян, обеспечение продовольствием, оккупированный Киев.

© Alina Plekhanova
(Kyiv)

STRATEGIES OF SURVIVAL OF KYIV RESIDENTS UNDER NAZI'S OCCUPATION (FOOD SUPPLYING PROBLEM)

The article deals with the issue of survival strategies of Kyiv habitants and with the solving of the food issue during the Nazi's occupation of Ukraine. The aims of the research were to describe the food policy of the Nazi's authorities in Kyiv and to define main strategies of survival of Kyivites in the years 1941–1943.

To that end the author has carried out a short review of national and foreign scientific works, and of other sources, elaboration on different sides of everyday life of people under Nazi's occupation. The author has noticed the trend of researchers to highlight the humanitarian aspects of social life and widening of the scope of research, which begins to embrace global events and focuses everyday life with all its individual components. Unbiased reflection of life of common people of Ukraine during the Nazi's occupation is an essential way of study of Ukraine's past. The researcher has used the available scientific papers, as well as published and unpublished sources, to discover and to analyze the strategies of Kyivites' survival.

The article covers the hunger issue in the city in 1941–1943, and the attempts of the Nazi's administration to solve the food problem through introduction of a rationing system and through price policy. Additionally, the paper deals with local habitants' actions and the strategies, they tended to, and the ways of self-provision with food. In particular, these actions included trips to nearby villages, exchange of personal belongings for food at markets of Kyiv, trafficking and even crimes. The article also reviews rations of Kyivites, describes main foodstuffs, used by citizens in the conditions of occupation.

The article sums up the results of the study of city dwellers' strategies of survival under the occupation rule. During the occupation time Kyivites faced the threat of starvation death had to solve acute problem of self-provision with foodstuffs in the conditions of total deficit and growing of prices.

Citizens resorted to all the possible ways of seeking and acquisition of food, even to illegal actions. The paper proves the food policy of the occupation administration, not only failed to solve the food issue, but also made the problem of provision of dwellers with foodstuffs even more pressing.

Key words: food problem, strategies of survival of Kyiv residents, food supplying, occupied Kyiv.

До редакції надійшла 5.03.2014.

УДК 796.03: 303.446.4 (477)

© *Юрій Тимошенко*
(Київ)

ІСТОРИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ СПОРТИВНОГО ЖИТТЯ В УРСР У ПЕРШІ ПОВОЄННІ РОКИ

З'ясовано стан, в якому перебувала спортивна сфера України в умовах повоєнної відбудови. У перші мирні роки глядачі тисячами заповнили стадіони – люди прагнули знову насолодитися мирним життям. Найбільш популярним з довоєнних часів залишався футбол, який не мав конкурентів серед інших видів спорту. Тому в ці роки організатори різноманітних змагань, аби залучити глядачів на свої заходи, проводили їх перед футбольними матчами або ж у перерві між ними. Влада вважала спорт одним із ефективних засобів повернення людей до цивільного життя. Низка проведених змагань мала не стільки спортивний, скільки політичний характер – оприлюднення мирного життя. Закцентовано увагу на зміні парадигми розвитку фізичної культури та спорту у другій половині 1940-х рр. Робота ґрунтується на історичному аналізі архівних джерел, завдяки чому досліджено ступінь популярності та поширення окремих видів спорту, особливості їх культивування.

Ключові слова: спорт, фізична культура, змагання, дебют.

Одним із ефективних засобів повернення людей до цивільного життя по закінченні Другої світової війни радянська влада вважала фізичну культуру і спорт. Це, по-перше, елемент тотального контролю за людьми, які, займаючись руховою активністю, постійно перебуваючи у колективах, «на очах»; і як засіб дозованого випускання емоцій, контрольованої агресії на трибунах – по-друге.

Мета дослідження – з'ясувати стан, у якому перебувала спортивна сфера України у повоєнні роки.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють 1940-ві роки.

Об'єктом дослідження є фізична культура і спорт у Радянському Союзі, зокрема в УРСР, у 1940-ві роки.

Предметом – спортивне життя у радянській Україні досліджуваного періоду.

Робота ґрунтується на використанні історичного аналізу наукової літератури та джерел, системного та порівняльного аналізу.

Поновлення спортивного життя в УРСР розпочинається відразу після звільнення від нацистської окупації Лівобережжя. Найпершим відновлює свою роботу Республіканський комітет у справах фізичної культури і спорту при Раді Міністрів УРСР (надалі – республіканський комітет) у грудні 1943 р. під керівництвом М. Бунчука. Спочатку у комітеті лише два працівники, далі – на лютий 1944 р. –

вже шість (із 36 довоєнних). Велику допомогу в цей період йому надає інститут фізкультури зі своїми фахівцями (його саме переводять до Києва з Харкова). Вдається частково відновити управлінську структуру – відроджуються обласні комітети у Лівобережній Україні та Київській і Житомирській областях. При районних і міських комітетах комсомолу на визволених територіях організуються військово-фізкультурні комісії – це 7–10 осіб під керівництвом секретаря по військовій роботі, які повинні відроджувати фізкультурну роботу на місцях [1, арк. 27, 30].

Однак процес цей посувався повільно, як зазначається в доповідній записці республіканського комітету, «відновлення фізкультурних колективів на Україні проходить надто кволо, у зв'язку з відсутністю профспілкових спортивних товариств, кволої роботи комітетів і відсутністю інструкторських кадрів. Почали відновлювати роботу «Динамо» і «Спартак», профспілкові товариства «Сталь», «Стахановець», «Локомотив», решта профспілкових товариств не відновили роботи. Україна ще не одержала спортивного інвентарю з Москви від Всесоюзного комітету фізкультури. Найбільші труднощі зараз у фізкультурній роботі на Україні з кадрами. У великих містах працювали понад 3 тис. викладачів фізкультури, а зараз на Лівобережжі, включаючи Київ, – лише 200 чоловік» [2, арк. 12]. Та все ж, спортивне життя оживало. Зокрема, 2 травня

1944 р. святковими заходами відкрили літній сезон, удалося провести навіть змагання з деяких видів спорту (плавання, гімнастика, французька боротьба – першість міст, ДСТ, УРСР, СРСР), масові профспілково-комсомольські кроси. Власне це були перші повоєнні масові фізкультурні заходи, що мали засвідчити повернення життя до мирного русла. Саме на такому, скоріше політичному, ніж спортивному їх моменті й акцентуємо увагу. Люди жили бідно, тому говорити про якісь спортивні результати за таких умов не випадає. Та це підкреслюють і самі організатори: аналізуючи ситуацію в Харківській області, заступник начальника ДСТ «Трудові резерви» зауважив, що «...люди у нас напівроздягнені... не мають взуття... Ми вивели на крос 98%, тобто пішла одна група із взуттям, потім її взуття віддали іншим і ті пішли...» [2, арк. 82]. Зрозуміло, що за таких умов організувати людей для занять фізичною культурою було дуже важко, та все ж ця робота просувалася.

Аналіз спортивного життя варто розпочати з футболу як найпопулярнішого в народі виду спорту. VII чемпіонат СРСР 1945 р. розігрували 12 команд, половина з яких представляла московські клуби. Київське «Динамо» зайняло тоді лише 11 місце і навіть у Кубку УРСР у фіналі прогало харківському «Локомотиву». У цьому протистоянні нас найбільше цікавить, як не дивно, доля самого кубка. Як свідчить «Енциклопедія Олімпійського спорту», відповідальний секретар футбольної секції УРСР, колишній голкіпер київського «Желдора» В. Ямковий, залишаючи Київ у 1941 р. закопав кубок на стадіоні. Після звільнення від нацистів його відшукали, але розкопуючи, лопатою трохи пошкодили кришталеву вазу. Ювеліри її полагодили і наступні роки кубок продовжував служити футболу [3, с. 143]. Не кращою для «Динамо» була ситуація і в наступному році – команда посіла останнє місце і мала б залишити першу групу, однак зважаючи на попередні заслуги її там залишили. Сезон 1947 р. команда розпочала з новим тренером – колишнім гравцем збірної СРСР М. Бутусовим. Кількома перемогами на старті було започатковано загалом успішний сезон – кияни закінчили його четвертими.

Складається враження, що футбол у ті роки був такою собі «барською забавкою». Кожний «поважаючи себе» секретар обкому партії опікувався футбольною командою, а ЦК КП(б)У, зрозуміло, київським «Динамо». Найперше, це проявлялося в тому, щоб забезпечити «свою» команду якісними гравцями: обласна команда

збирала «вершки» на місцевому рівні, київське «Динамо» – в них. В архівних документах збереглося достатньо скарг у ЦК із приводу відбирання гравців у обласних команд, часто проти їхньої волі. То бачимо протистояння між сталінським «Шахтарем» і дніпропетровським «Металургом» через трьох футболістів, яких хотів забрати «Шахтар». Один із них (Бобошко) відмовився переходити в нову команду, в чому ті, небезпідставно звинувачували перед ЦК тодішнього очільника Дніпропетровської області Л. Брежнєва [4, арк. 1–5]. Майбутній генсек програв: вийшла Постанова ЦК «Про зміцнення футбольної команди «Шахтар», і всіх, кого треба було, перевели. Далі львівський обком скаржиться, що гравець їхнього «Спартака» втік із команди і заявився за миколаївський «Судостроитель». Поверх цієї телеграми від руки написано роз'яснення, що, оскільки львівська команда не бере участі у розіграші першості СРСР, то і комплектувати її за рахунок гравців інших команд не варто [5, арк. 68]. Ціла епопея була з переходом гравця сталінського «Шахтаря» в команду ОДО (Окружної Дом офіцерів. – Ю.Т.) м. Києва. Йому наобіцяли «сім мішків гречаної вовни», він пішов у військкомат, написав заяву, що, як надстроковик, бажає повернутися на службу до Радянської Армії, після чого його відразу ж забрали у київську команду, не ставлячи до відома попередню. Коли ж отримав відпустку для того, щоб перевезти сім'ю до Києва – передумав і вирішив не повертатися. Але ж за документами він був уже військовим – його справу передали до військової прокуратури [5, арк. 56–60]. Як удалося з'ясувати, пізніше його переведуть у московський ЦДКА (Центральний Дом Красної Армії. – Ю.Т.). В іншому місці Сталінський обком просить ЦК повернути в «Шахтар» футболістів, які самовільно перейшли в інші команди [5, арк. 15].

Окрім такого «збирання» команди необхідно було і просувати, по можливості, її на вищі рівні – це несло за собою додаткові матеріальні блага для команди, та й обласне партійне керівництво завжди щось могло «урвати» (маються на увазі не перші керівники області – у них і так всього вистачало за радянськими мірками). Тому бачимо чимало телеграм у ЦК із проханням підтримати у Москві їхні клопотання про переведення тієї чи іншої команди до першої групи, що розігрувала першість СРСР.

Обов'язковою умовою нормального функціонування команди було забезпечення її гравців санаторними путівками (у той час це була до-

рога розкіш навіть для партійного керівництва другого ешелону – мало того, що самих путівок було обмаль, так ще й коштували вони в середньому 1,5–3 тис. руб. при тодішніх зарплатах у середньому 300–600–900 руб.), житлом (особливо багато таких прохань і розпоряджень по Києву), необхідними дефіцитними товарами (зустрічаємо прохання керівника МВС Т. Строкача в ЦК, аби зобов'язали Міністра торгівлі УРСР «щоквартально виділяти футбольній команді майстрів київського «Динамо» промтоварних лімітів на 740 рублів» [6, арк. 10]). Необхідно було вирішити і питання із зарплатою, оскільки офіційна зарплата футболістів була не дуже високою. У київському «Динамо» всіх гравців зараховували на штатні посади офіцерів МВС. Це давало їм можливість отримувати, наприклад, у 1948 р., зарплату 1500–2500 руб. Коли МВС СРСР скасував цю практику, їхні зарплати скоротилися до 800–1200 руб. і ЦК КП(б)У терміново змушений був виділяти команді дотацію, аби зберегти попередній рівень зарплат [6, арк. 142]. Таку турботу партійне керівництво виявляло тільки до футболістів – як мінімум, ми не зустрічали жодної згадки про путівки, ліміти тощо для плавців чи боксерів. Так, у списках на отримання житла серед футболістів зустрічалися подекуди й прізвища спортсменів інших видів спорту: В. Чукарін, Н. Бочарова та ін. Слід підкреслити, що ця турбота поширювалася на футболістів допоки ті активно виступали. Далі вони владу вже не цікавили й мусили розраховувати тільки на власні сили.

Починаючи із чемпіонату 1948 р. у «Динамо» з'являється перша група гравців із Закарпаття, яке в подальшому буде «кузнею кадрів» для київської команди. У той рік прийшли Г. Лавер, І. Фабіян, а також ключові, у майбутньому, гравці М. Коман і Е. Юст.

Розіграш першості в 1949 р. прикметний кількома моментами. По-перше, кількість команд першої групи збільшили до 18. По-друге, поряд із киянами, Україну там представляли «Шахтар» зі Сталіно і дебютант змагань – харківський «Локомотив». Останній зайняв 12 місце, що було розцінено як непоганий результат, а от «Шахтар» виявився останнім. Однак, як і кількома роками до того «Динамо», його залишили у першій групі, не наважившись виключити команду із міста, що носить ім'я вождя [7, с. 136]. Як бачимо, не завжди в СРСР спортивний принцип брав верх над політичним.

У повоєнні роки змінюється парадигма розвитку радянського спорту – він стає повноцінним

учасником світового спортивного життя. Зокрема, в 1946 р. радянських важкоатлетів прийняли до Міжнародної федерації важкої атлетики (IWF), а секцію футболу СРСР – до Міжнародної федерації футболу (FIFA). В 1947 р. всесоюзні секції по шести видах спорту були прийняті в міжнародні федерації: Міжнародну любительську федерацію боротьби (FILA), Міжнародну аматорську федерацію баскетболу (FIBA), Міжнародну аматорську федерацію плавання (FINA), Міжнародний союз ковзанярів (ICU), Міжнародну шахову федерацію (FIDE). Відтак у повоєнні роки припиняється ізоляція (чи самоізоляція) радянського спорту й він долучається до міжнародної спортивної спільноти. Тому, цілком логічною стала постанова Комітету у справах фізичної культури та спорту при Раді Міністрів СРСР, прийнята у липні 1947 р. «Про заохочення росту спортивно-технічних досягнень радянських спортсменів». Нею запроваджувалося нагородження спортсменів за всесоюзні досягнення золотими й срібними медалями (як це було прийнято у світі), а також срібними і бронзовими жетонами та цінними призами. Ці спортивні нагороди стали таким собі «знаком-символом» нового радянського спорту. Медаль як «знак» унаочнювала перемогу, несла інформацію про здобутки спортсмена, виділяючи його із загалу. Медаль як «символ» несла ще й певну ціннісну норму, героїзуючи власника медалі в очах суспільства; вона відбивала ідеали нового радянського спорту, що поступово відходить від масовості, орієнтуючись на переможців-рекордсменів. А відтак – стає таким собі розпізнавальним знаком переможців у загальній спільноті радянських спортсменів. Такі «знаки-символи» були непотрібні коли превалювали колективізм і масовість; вони були зайвими, коли акцентувалася мілітарність. Та вони стали на часі, коли протистояння з військової площини перенесли на спортивні майданчики.

У такий спосіб унаочнювався новий підхід до спорту в СРСР – тепер він розглядався як один із фронтів холодної війни, де радянські спортсмени мають здобувати перемоги над спортсменами капіталістичного світу. Це має засвідчити перевагу радянської фізичної культури та спорту, а понад те – перевагу політичної системи Радянського Союзу. Саме тому в повоєнні роки активно розвивається система спортивних змагань як на загальносоюзному (першості по видах спорту, спартакіади), так і на республіканському (обласному, районному) рівнях. Вона доповнюється потужним розвит-

ком науково-дослідної роби в галузі спорту, особливо увага звертається на поліпшення якості підготовки кадрів. Радянські спортсмени вперше стають учасниками змагань, організованими міжнародними федераціями. Зокрема, відкрили дорогу легкоатлетам, які влітку 1946 р. стали учасниками першості Європи в Осло.

Запровадження з квітня 1949 р. нової Єдиної спортивної класифікації, підняло вимоги для майстрів спорту та спортсменів I і II всесоюзних розрядів. Контроль із боку влади за успіхами спортсменів унаочнюється постановою «Про хід виконання Комітетом у справах фізичної культури і спорту директивних указівок партії й уряду про розвиток масово фізкультурного руху в країні і підвищення майстерності радянських спортсменів», прийнятою ЦК ВКП(б) у грудні 1948 р. У ній сказано, що «Комітет слабо керує роботою фізкультурних організацій...[...] ЦК визначив, що головним завданням є розгортання масового фізкультурного руху в країні, підвищення рівня спортивної майстерності і на цій основі завоювання у найближчі роки світової першості з найважливіших видів спорту» [8, с. 21–22].

Упродовж кількох повоєнних років першість серед українських гімнастів продовжував утримувати лідер довоєнної пори А. Ібадулаєв. На чемпіонатах СРСР 1945–1947 рр. він незмінно виборював призові місця. Останній чемпіонат прикметний тим, що в десятку кращих увійшов студент ЛПФК В. І. Чукарін – колишній в'язень нацистського концтабору, в майбутньому – олімпійський чемпіон. У 1948 р. він уперше став абсолютним чемпіоном УРСР, виборов друге місце в СРСР, ставши лідером української гімнастики на довгі роки.

У липні 1948 р. «500 радянських гімнастів з усіх республік, серед котрих були й усі провідні майстри, успішно виступили у Празі на XI Сокольському зльоті чеських спортсменів» [7, с. 129]. Цей факт цікавить нас із кількох причин. По-перше, тривалий час упродовж 1920-х років членами чеського сокола були українці, які навчалися чи проживали постійно в ЧСР. У 1927 р. вони навіть об'єдналися у Союз українських сокільських організацій в Чесько-Словацькій Республіці. Відтак, чеське свято не було чужим для українців. По-друге, впродовж 1920-х рр. радянська влада докладала значних зусиль, аби знищити українське сокільство, як утілення буржуазної культури. Водночас, коли виникла потреба підтримати комуністичний рух у Чехословаччині шляхом виступу радянських гімнастів на сокільському

святі – радянське керівництво визнало це цілком прийнятним. Політична доцільність завжди була кредо комуністичної влади у СРСР. І таким само кредо політична доцільність стала і для чехословацьких комуністів: сокільський рух мав у цій країні давні традиції та широку популярність, одначе у своїх засадничих принципах жодним чином не зачіпав класової боротьби і пролетарської солідарності (через що і був знищений у СРСР). Допоки комуністична влада Чехословаччини не зміцніла – вона закривала на це очі, більше того – використовувала популярність сокільського руху на свою користь. Особливо цього вона потребувала саме у 1948 р.: лютнева політична криза (фактично – комуністичний переворот) – травневі вибори до Національних зборів – відставка у червні президента Е. Бенеша і обрання натомість комуніста К. Готвальда. Проте, за якийсь рік «загравання» з соколами закінчилося і їх діяльність, як і в Україні, заборонили.

Упродовж другої половини 1940-х рр. в українському чоловічому та жіночому волейболі продовжували домінувати команди з Харкова і Києва. Інколи конкуренцію їм складали одесити, запоріжці чи львів'яни. У першостях СРСР особливими успіхами українці не вирізнялися, переважно поступаючись московським і ленінградським командам. Як зазначає дослідник історії волейболу С. Єрмаков, умови для тренувань у перші повоєнні роки були дуже складними: спортивних залів бракували, ті що збереглися – не опалювалися, дівчата тренувалися у лижних костюмах, а тренер двосторонню гру проводив у шинелі та рукавицях. М'ячі виготовляли з брезентової тканини. Не еластична, жорстка покришка м'яча постійно травмувала пальці, які необхідно було перев'язувати бинтами [9, с. 35].

У 1947 р. відбулися суттєві зміни в організації гри – у рамках чемпіонату СРСР серед чоловічих команд уперше волейбольні зустрічі почали проводити із п'яти партій, як це тоді було прийнято в усьому світі. А у 1948 р. радянські волейболісти стали членами Міжнародної федерації волейболу.

Упродовж другої половини 1940-х років в українському боксі домінували кияни і харків'яни. Команди цих міст переважно задавали тон і в гандболі. Обидві київські команди тренував викладач КДІФК Є. М. Івахін – один із засновників української (та й радянської) школи гандболу, в майбутньому професор, голова Федерації гандболу УРСР.

У повоєнні роки, як і раніше, основними центрами розвитку баскетболу були Київ, Харків, Львів, Одеса (і це при тому, що в місті

аж до 1958 р. не було жодного спеціалізованого залу), сильна жіноча команда була у Луганську. Результати жіночих команд перевершували чоловічі, хоча й одні й другі на союзних першостях особливими успіхами не відзначалися. За одним винятком.

Навесні 1949 р. у Тбілісі уперше розігрувався Кубок СРСР із баскетболу. У фіналі київські динамівки поступилися одноклубницям із Москви, але сам вихід у фінал був безсумнівним успіхом команди Єгорова. А вже влітку вони здивували всіх, вигравши чемпіонат, в останній зустрічі здолавши динамівок Москви. Трьох гравчинь чемпіонського складу – Ю. Бурдіну, Н. Пименову та З. Стасюк – взяли до збірної СРСР, яка в 1950 р., дебютувавши на чемпіонатах Європи, відразу ж виграла золоті медалі [10, с. 42–44].

Успіх київських баскетболісток був усе ж винятком. Баскетбол в Україні не користувався великою популярністю (як, скажімо, у прибалтійських республіках), для частини гравців він був хобі, яким ті займалися у вільний від основних тренувань час; значну частину гравців становили студенти, які, закінчивши навчання, мусили працювати на виробництві. Звільнити ж декотрих із роботи було великою проблемою. Тому кращих спортсменів збирали лише перед відповідальними змаганнями на кілька днів. Усе це негативно позначалося на спортивних результатах.

На першому після звільнення від окупації, чемпіонаті УРСР 1944 р. із боротьби «вищі нагороди вибороли переважно майстри старої закладки: І. Масленніков, Л. Стотланд, А. Ялтирян, Г. Воронін, В. Бровченко (всі – Київ), харків'яни І. Харченко і Ф. Бездоля» [3, с. 142]. Проте до кінця десятиліття сильні борцівські школи поставали також і в Запоріжжі та Львові. Безсумнівним лідером української боротьби повоєнних років був А.В. Ялтирян. Він 14 разів ставав чемпіоном СРСР у греко-римській та вільній боротьбі – рекорд, який так і залишився непобитим. Своє останнє «золото» А. Ялтирян виборов у 38 (!) років.

Організація змагань із боротьби в Україні (та й загалом у СРСР) поступово набувала загальноосвітнього стибу: в 1946 р. уперше чемпіонат УРСР проводився у шести вагових категоріях (до війни існували інші критерії поділу спортсменів), а в 1947 р. – вже у восьми. Саме за такою схемою тоді проходили міжнародні старты до яких, власне, відтепер і готувалися радянські спортсмени.

Мали свої традиції в УРСР і водні види спорту. Повільно відновлюється по війні плавання – переважна більшість басейнів зруйновано,

умови для тренування на відкритих водоймах також не найкращі. Головне ж – бракувало людей: і фахівців, які тренували б, і молоді, яка займалася б. Тож не дивно, що на першості СРСР 1945 р. українці у плаванні та водному поло були лише п'ятими [7, с. 121]. Згодом ситуація змінилася. Потужним центром розвитку плавання став Київський інститут фізкультури, де І. Вржесневський успішно працював із молоддю. Вже на чемпіонаті СРСР 1948 р. українці завоювали низку призових місць.

Плавання в УРСР культивувалося у багатьох містах і користувалося великою популярністю, на відміну від інших водних видів спорту. Українські плавці добре виступали на першостях Союзу: шість із них стали чемпіонами у 1949 р. (А. Драпій – у 2 видах змагань, М. Гавриш, Т. Зірка, Ю. Короп, Л. Абросимова); сім осіб вибороли II місце і п'ятеро – треті. Команда юнаків та дівчат м. Львова зайняла друге місце на зустрічі 10 міст СРСР (неофіційна першість). У командній першості УРСР взяли участь 357 плавців, переважно молодь 16–21 року. Провідними центрами його розвитку в Україні були Київ, Львів, Харків, Кривий Ріг. Вони мали певні успіхи в підготовці спортсменів-розрядників (особливо серед молоді). Гірші справи були у Дніпропетровську, Одесі, Миколаєві, Херсоні.

Низькі результати у стрибунів у воду (за винятком В. Єфимова й І. Стаханова) зумовлювалися відсутністю наукового забезпечення у тренувальному процесі та необхідної бази.

Врешті, водне поло як вид спорту повільно завойовував собі прихильників. Навіть у Львові та Харкові, де були зимові басейни, його культивували слабо [11, арк. 32–38].

У 1946 р. на чемпіонаті СРСР із легкої атлетики кращою у бігові на 400 м стала В. Піжуріна, яка перемагала ще наприкінці 1930-х років. Загальне захоплення викликала і перемога Г. Раєвського у стрибках із жердиною на першості УРСР – рекордсмен СРСР минулого десятиліття повернувся з війни інвалідом, після важкого поранення у голову. Проте час їх обох уже минув і до збірної СРСР на чемпіонат Європи в Осло 22–25 серпня (перший для радянської команди) нікого з представників України не включили.

Прикметно, що на чемпіонаті СРСР, який у 1950 р. проходив у Києві, «привіт із минулого» передали українські легкоатлети: у стрибках у висоту переміг В. Сидорко – чемпіон іще 1940 р.; а у метанні молота – ветеран війни, який після поранення в руку змушений був

змінити вид спорту, О.С. Канакі – упродовж 1930-х рр. рекордсмен СРСР у десятиборстві, бар'єрному бігові на 110 м тощо.

Поновлення змагань із важкої атлетики припало на червень 1944 р., коли 39 спортсменів розіграли в Києві першість СРСР, де вшосте з найкращим результатом переміг Яків Куценко. В 1946 р. радянські важкоатлети дебютували на чемпіонаті світу в Парижі. Представники київської школи важкої атлетики виступили досить успішно: Г. Новак (тоді вже мешкав у Москві) став чемпіоном у напівважкій вазі; Г. Попов був третім у легкій вазі, а Я. Куценко – срібним призером у важкій вазі. На чемпіонаті Європи у Гельсінкі 1–3 липня 1947 р. українські спортсмени повторили свій міжнародний успіх: О. Донський і Г. Попов стали срібними призерами, М. Лапутін (у майбутньому – ректор КІФК) – виборов бронзу, а Я. Куценко завоював чемпіонський титул із абсолютно кращою сумою – 432,5 кг [12, с. 20–23]. Розвинути цей успіх того року завадила політика – чемпіонат світу 1947 р. проходив у Філадельфії, а «холодна війна» була в самому розпалі, то ж радянське керівництво вирішило проігнорувати світову першість. Така само ситуація склалася і в 1949 р., коли радянських важкоатлетів не випустили на чемпіонати світу та Європи, що проходили в Нідерландах, хоча Лапутін і Куценко показували тоді рекордні результати на внутрішніх змаганнях. Але проблема була ще й у тому, що свій «ресурс» вони вичерпували, а достойної зміни не було. Це показав чемпіонат Союзу 1950 р., коли призові місця здобули все ті ж українські «ветерани», які виступали ще на довоєнних стартах: 34-річний Балашов і Куценко, 35-річний Кравченко, 36-річний Лапутін, 37-річний Донський. Це була розплата за страшну війну, яка підірвала генофонд українців, винищивши ціле покоління.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Центральний державний архів громадських об'єднань України (надалі – ЦДАГОУ). – Ф.7. – Оп.3. – Спр. 1279. – 84 арк.
2. ЦДАГОУ. – Ф.1. – Оп. 83. – Спр. 22. – 127 арк.
3. Энциклопедия Олимпийского спорта в пяти томах. – Т. V. Олимпийский спорт в Украине / Под общей ред. В.Н. Платонова. – К.: Олимпийская литература, 2004. – 450 с.
4. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 30. – Спр. 1833. – 5 арк.
5. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 83. – Спр. 131. – 150 арк.
6. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 30. – Спр. 1243. – 142 арк.
7. Энциклопедия Олимпийского спорта Украины / За ред. В.М. Платонова. – К.: Олимпийская литература, 2005. – 462 с.
8. Бунчук М.Ф. Организация физической культуры / М.Ф. Бунчук. – К.: Вища школа, 1970. – 294 с.
9. Ермаков С.С. Волейбол Харькова: 1925–2000 гг. факты и комментарии / С.С. Ермаков. – Харьков: ХГАДИ, 2004. – 280 с.
10. Сушко Р.О. Жіночий баскетбол України. Аналітичний погляд крізь призму БК «Динамо» Київ / Р.О. Сушко, А.П. Волошин. – К.: МП Леся, 2012. – 252 с.

Таким чином, у результаті проведеного аналізу державної політики в сфері фізичної культури та спорту в УРСР у повоєнні роки констатуємо, що відразу зі звільнення території розпочинається поновлення спортивного життя. У перші мирні роки глядачі тисячами заповнили стадіони Найпопулярнішим із довоєнних часів залишався футбол, який не мав конкурентів серед інших видів спорту.

Аналізуючи розвиток спорту в повоєнні роки, ключовими словами можуть бути «уперше» чи «дебют». Саме після війни радянська влада починає використовувати спорт для унаочнення переваг її політичної системи. Організація спортивного життя переводиться на загальносвітові принципи; радянські секції (федерації) по видах спорту вступають до міжнародних федерацій; радянські спортсмени стають повноправними учасниками світових і європейських першостей. З'являється й інша його особливість: якщо впродовж 1920-х і першої половини 1930-х рр. домінуючими принципами фізкультурно-спортивної роботи були колективізм і масовість, то з кінця 1940-х рр. увага концентрується на перемогах – змінюється парадигма розвитку радянського спорту. Наслідком цього стає те, що спортивні школи перетворюються на «конвеєри чемпіонів». Спорт перестав бути хоббі, інтересом, захопленням. Відходили у минуле приклади, коли спортсмен перемагав у кількох видах спорту. Зацикленість на результаті та підвищені вимоги потребували від спортсменів повної віддачі лише в своєму виді.

Сьогодні все більше науковців звертається до такої важливої та багатогранної теми як історія спорту, переглядається низка застарілих догм, створюється об'єктивна картина радянського повсякдення і місця в ньому фізичної культури та спорту.

11. ЦДАГОУ. – Ф.7. – Оп. 6. – Спр. 2328. – 46 арк.

12. Драга В.В. Тяжелоатлеты Украины / В.В. Драга, П.Н. Кравцов. – К.: Здоров'я, 1985. – 186 с.

© Юрий Тymoшенко
(Киев)

ИСТОРИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ СПОРТИВНОЙ ЖИЗНИ В УССР В ПЕРВЫЕ ПОСЛЕВОЕННЫЕ ГОДЫ

Исследовано состояние спортивной сферы Украины в условиях послевоенного восстановления. Акцентировано внимание на смене парадигмы развития физической культуры и спорта во второй половине 1940-х годов. Работа основывается на использовании исторического анализа архивных источников, благодаря чему раскрыта степень популярности и распространения определенных видов спорта, особенности их культивации.

Ключевые слова: спорт, физическая культура, соревнования, дебют.

© Yuriy Tymoshenko
(Kyiv)

HISTORICAL FEATURES OF SPORTS LIFE IN USSR IN THE FIRST POSTWAR YEARS

The analysis of state policy in the sphere of physical culture and sport in Ukraine in post-war years, the state that once exile Nazis from USSR started renovation of sporting life. In the first of peace years the stadiums was filled by thousand spectators. It was general trend in post-war are in the whole world – people wanted again enjoy a peaceful life. Most popular from before the war remained football, which did not have competitors between other sports. Therefore, in these years the organizers of various competitions to attract spectators to their events, it carried before football match or the break between them. There was a lot of competition – in fact, every week in the territory of Ukraine was these or others sorts events. Government believed that sport one of the most effective means of returning people to civilian life. A number of competition were not only sporty character but also political- developing of a peaceful life.

In post-war years, the changed paradigm in developing of Soviet sport – it became a full participant in the world of sports life. In particular, in 1946 the Soviet weightlifters joined to International weightlifting Federation (IWF), the football section of SRSR- to International Football Federation (FIFA). In 1947 all-union sections in six type of sport was joined to international federations: International Federation Amateur Wrestling (FILA), International Amateur Basketball Federation (FIBA), International Amateur Swimming Federation (FINA), the International Skating Union (ICU), the International Chess Federation (Fide). Then in post-war year's germinated insulation (or self-insulation) Soviet sport and it joined to international sporting community. The Soviet power began to consider sport that can be presented benefits of political system. Organization of sports life is put on global principles. Therefore, it was the logical resolution of the Committee for Physical Culture and Sport of the Council of Ministers of the USSR adopted in July 1947 «On the promotion of growth of sport and technical achievements of Soviet athletes». Introduced awarding athletes All-Union and international achievements gold and silver medals (as it was accepted in the world), as well as silver and bronze tokens and prizes. I think that sports awards were such a «sign symbol» new Soviet sport. Medal as «know» showed victory, carrying understandable information to all people about the achievements of an athlete, selecting it from this public. Medal as a «symbol» is also carrying certain value norm showing owner medal a hero in the eyes of society, it reflects the ideals of a new Soviet sport that is moving away from the mass character, focusing on the champions. And then – it became a hallmark of winners in the general community Soviet athletes. These «signs and symbols» were unnecessary when prevailed collectivism and mass character, they were unnecessary when accentuated militarist. And they were at the time when the confrontation with the military area was moved to the sports fields.

Thus showed a new approach to the sport in the USSR – he now regarded as one of the fronts of the Cold War, where the Soviet athletes must gain victory over capitalist athletes. This tell about advantage of Soviet physical culture and sports, and more than that – an advantage of the political system of the Soviet Union. That is why the post-war years he has developed a system for sports contests-Union (championship on sports, sports contest) and at the republican (regional, district) levels. It is complemented by the development research work in sports, special attention is paid to improving the quality of training. Soviet athletes first become participants in the competitions organized by the International Federations.

Key words: sports, physical culture, race debut.

До редакції надійшла 8.01.2014.

**ФОРМУВАННЯ ІНСТИТУЦІЙНОГО РІВНЯ ДЕРЖАВНОГО РЕГУЛЮВАННЯ
МІЖНАЦІОНАЛЬНИХ ВІДНОСИН В УКРАЇНІ (1991–2011 РР.)**

Досліджуються основні етапи становлення системи управління етнонаціональними питаннями в Україні протягом 1991–2011 рр. Розглядається процес формування мережі державних виконавчих інститутів вітчизняної етнополітики та відповідних дорадчо-консультативних органів та структур регіональної влади, діяльність яких спрямована на дослідження та вивчення всього спектру проблем громадського життя етнічних спільнот і підготовку на цій основі конкретних пропозицій для вироблення відповідних управлінських рішень як на місцевому, так і на всеукраїнському рівнях.

Ключові слова: етнонаціональна політика, державне управління, інституційна система етнополітичного менеджменту.

Одним із ключових механізмів формування та реалізації етнонаціональної політики України є система органів державного управління міжнаціональними відносинами, які на основі застосування існуючої законодавчої бази і міжнародних стандартів забезпечують регулювання взаємодії держави та етнічних груп, що проживають на її території.

Процес формування управлінського аспекту етнополітичного менеджменту України протягом 1991–2011 рр. позначений постійними трансформаціями та структурно-функціональними змінами.

«Опікування етнонаціональними процесами віднесено в Україні до офіційних функцій державної влади навіть раніше, ніж була проголошена незалежність. Початком такого підходу слід вважати ухвалення 22 лютого 1991 р. Президією Верховної Ради УРСР Постанови «Про стан роботи органів державного управління по створенню умов для розвитку культур національних меншин України» (за інформацією Комісії Верховної Ради з питань культури та духовного відродження). Комісія рекомендувала утворити у системі республіканського управління Державний комітет УРСР у справах національностей та підготувати проект Закону Української РСР «Про національні меншини в Україні», доручивши Раді Міністрів УРСР розробити його в першому півріччі 1991 р.» [4].

Із здобуттям незалежності відбулося утвердження Української держави як головного інституту етнонаціональної політики. Прикметною особливістю для інституційної мережі вітчизняної етнополітики є пріоритетність у даній галузі органів основних гілок влади.

Стратегічний рівень державної етнонаціональної політики, в тому числі її нормативно-

правову складову, представляє Верховна Рада України. «У 1994 р. у Верховній Раді було створено Комісію з прав людини, національних меншин і національних стосунків, на чолі якої став В. Буткевич. А після третіх парламентських виборів у незалежній Україні у 1998 р. був скликаний Комітет у справах суверенітету та міжреспубліканської і міжнаціональної співпраці, головою якого було обрано Г. Удовенка [8]. Здійснення парламентського контролю за додержанням конституційних прав і свобод людини і громадянина та захист прав кожного на території України і в межах її юрисдикції на постійній основі належить інституту Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини [5]. Його зусилля доповнюють існуючі засоби захисту конституційних прав та свобод людини і громадянина, не відміняють їх і не тягнуть за собою перегляд компетенції державних органів, які забезпечують захист і поновлення порушених прав і свобод [6]. З 2007 р. у складі парламенту України активно працює профільний Комітет з питань прав людини, національних меншин і міжнаціональних відносин [13].

9 липня 1991 р. при Кабінеті Міністрів було утворено Комітет у справах національностей як центральний орган виконавчої влади незалежної України, на який поклалися етнополітичні функції. Одночасно до його компетенції віднесено й ініціативну функцію висунення пропозицій щодо формування цілей і правових засад державної етнонаціональної політики. Реалізуючи положення Закону України «Про національні меншини України», на базі Комітету у справах національностей було утворено Міністерство України у справах національностей та міграції, яке стало центральним органом у здійсненні державної

політики у сфері національних відносин та міграції населення [11]. 25 липня 1994 р. Президент видав Указ про створення Міністерства України у справах національностей, міграції та культур [25]. У ході реорганізації було розширено межі компетенції даного інституту, але не змінено визначених попередньому міністерству напрямів діяльності. У грудні 1995 р. утворено Міністерство у справах національностей та міграції [30]. Виключення поставлених перед цією структурою завдань стосувалися релігійно-культурних проблем, оскільки створювався окремий Державний Комітет України у справах релігій. Функціональними одиницями відомства було визначено управління етнопонаціональних процесів в Україні та у справах української діаспори; управління національних меншин; управління у справах депортованих; у справах біженців та міграції; ситуаційного аналізу та інформаційного забезпечення; управління правового регулювання. Запроваджувалися посади радника з етнопонаціональних проблем Криму та у справах української діаспори.

У 1996 р. внаслідок реструктуризації виконавчої влади [24], на базі Міністерства України у справах національностей та міграції утворено Державний комітет у справах національностей та міграції. Через скорочення штатів керівництву Держкомнацміграції довелося відмовитися від ряду важливих напрямів роботи, що зумовило зміни його внутрішньої структури: на базі вже існуючих підрозділів було сформовано два управління – етнопонаціональних процесів та у справах національних меншин, а також управління у справах української діаспори [22].

Інституційне вираження організаційного та методичного забезпечення розвитку мов в Україні ілюструвала поява в структурі Держкомнацміграції у березні 1997 р. Департаменту мовної політики, а також утворення Ради з питань мовної політики при Президентові України. Протягом 2000 – 2001 рр. функціонувало декілька органів, відповідальних за реалізацію державної мовної політики: Рада з питань мовної політики, сектор розвитку засобів масової інформації, інформаційної та мовної політики Управління зв'язків з громадськістю Департаменту внутрішньої політики Секретаріату Кабінету міністрів України, відділ мовної політики Державного комітету інформаційної політики, телебачення і радіомовлення України, Департамент мовної політики, що вносило певний

дисбаланс у проведенні конструктивної та виваженої державної мовної політики [9].

У ході чергової реорганізації структури центральних органів виконавчої влади у 2000 р., управління сферою вітчизняної етнополітики покладено на Державний департамент у справах національностей та міграції у складі Міністерства юстиції України. Наступним кроком реорганізації став Указ Президента [23] про чергове утворення на базі департаменту Міністерства юстиції Державного комітету України у справах національностей та міграції.

На початку 2005 р. Держкомнацміграції знову зіткнувся із питанням про складання повноважень. Переведення на іншу посаду голови Комітету, а також заява Президента від 8 лютого 2005 р. про можливу ліквідацію в рамках адміністративної реформи близько 42 структур, що мають статус державних комітетів, викликала у представників національних громад та експертів занепокоєння з приводу майбутнього Держкомнацміграції. Лише 24 жовтня 2005 р., підписанням указу про призначення нового голови Комітету, Президент остаточно перекреслив побоювання представників національних громад і підтвердив свій намір залишити Держкомнацміграції у переліку центральних органів виконавчої влади, втім, певною мірою обмеживши його функції. Розпорядження коштами із фінансування заходів з підтримки закордонного українства було передано до компетенції Міністерства закордонних справ та Міністерства культури і мистецтв України [2].

З метою ефективної взаємодії громадських організацій національних меншин з органами державної влади і місцевого самоврядування при Президентові України створено Раду представників громадських організацій національних меншин [29], а у 2006 р. як консультативно-дорадчий орган утворено Раду з питань етнопонаціональної політики [28]. Метою цієї ради проголошено всебічне сприяння збереженню громадянської злагоди в суспільстві, гармонізації міжнаціональних відносин, розвитку етнічної, культурної, мовної та духовної самобутності національних меншин України. Проте недоліком як попередньої Ради представників громадських організацій національних меншин України, так і Ради з питань етнопонаціональної політики є механізм формування її персонального складу, який не передбачає включення до її складу осіб за рекомендацією самих національних товариств.

З 2007 р. Державний комітет України у справах національностей та міграції розширив

коло своїх повноважень і одержав назву Державний комітет у справах національностей та релігій [20].

Новим кроком на шляху вирішення проблем національних меншин стало затвердження у травні 2009 р. Положення про Раду представників Всеукраїнських громадських організацій національних меншин. Основними її завданнями визначені: розроблення пропозицій до законів України, актів Уряду, концепцій державних цільових програм, інших нормативно-правових актів із питань міжнаціональних відносин і забезпечення прав національних меншин в Україні; аналіз стану розвитку міжнаціональних відносин в Україні, сприяння гармонізації міжнаціональних відносин, збереження громадської злагоди в суспільстві і, таким чином – сприяння Держкомнацрелігій у діяльності щодо реалізації державної етнонаціональної політики [1].

У червні 2009 р. з'явилася нова постанова уряду про створення самостійного виконавчого органу – Державної міграційної служби [18] – на базі Державного департаменту у справах громадянства, міграції та реєстрації фізичних осіб МВС та Департаменту у справах біженців Державного комітету у справах національностей та релігій, а також про передачу цьому органу частини функцій, майна, штатних працівників указаних відомств. На вимогу Президента України Кабінет Міністрів України прийняв Постанову «Деякі питання державного управління у сфері міграції» від 7 липня 2010 р. № 559, якою ліквідував Державну міграційну службу, що фактично й не була створена, і повернув тим самим попередні повноваження у сфері міграції МВС та Держкомнацрелігій [7]. У квітні 2011 р. Державна міграційна служба України відновила свою роботу. Постановою Кабінету Міністрів України від 15 червня 2011 р. було утворено 27 територіальних органів Державної міграційної служби України, у структурі яких функціонують 679 територіальних підрозділів [19].

У серпні 2010 р. структурним підрозділом Управління міжнародних зв'язків Міністерства культури і туризму України став Відділ культури етносів України та української діаспори [10].

Після видання Указу Президента України від 9 грудня 2010 р. «Про оптимізацію системи органів центральної виконавчої влади» [26] було ліквідовано єдиний центральний орган виконавчої влади, відповідальний за всі питання міжетнічних відносин, прав

меншин, дискримінації тощо, а його функції спочатку розподілили між реорганізованим Міністерством культури України та новоствореною Службою державної реєстрації. Хоча відповідний центральний орган виконавчої влади не відновлено, Постановою Кабінету Міністрів України від 7 вересня 2011 р. було передбачено, що всі функції колишнього Комітету у справах національностей та релігій будуть консолідовані в межах нового департаменту Міністерства культури України. Згідно з планом цей департамент включав чотири структурні одиниці, серед яких і відділ міжетнічних відносин [3].

У рамках єдиної функціонально-структурної залежності в управлінні етнополітичними процесами у нашій державі розвивається і його регіональний рівень. Захистом прав меншин у Автономній Республіці Крим займається Рада представників кримськотатарського народу при Президентові України [27], постійна Комісія у справах національностей і проблем депортованих громадян Верховної Ради АРК, низка структурних відділів в уряді. Найбільш розгалужену систему підрозділів, що здійснюють державну етнонаціональну політику, формують низка управлінь, комісій та відділів у Донецькій, Одеській, Львівській, Чернівецькій та інших областях, на які покладено забезпечення прав національних меншин, є також відповідні відділи у справах національностей і міграції [21].

Важливим структурним елементом інституційної сфери вітчизняної етнополітики є утворені на урядовому рівні України та держав, що мають етнічно споріднені спільноти, які проживають на її території, двосторонні змішані комісії з питань задоволення прав національних меншин та реалізації укладених міждержавних і міжвідомчих угод про співробітництво, а саме: українсько-угорська [16], українсько-словацька [14], українсько-румунська [15] комісії з питань забезпечення прав національних меншин. До 2001 р. діяла Міжурядова українсько-німецька комісія у справах депортованих німців [17]. Сутність діяльності цих комісій полягає в тому, щоб за згодою сторін приймати рекомендації для урядів обох країн стосовно покращання становища відповідних національних меншин. Діяльність такого роду комісій, з одного боку, сприяє виконанню Україною своїх зобов'язань у сфері захисту прав національних меншин, укріпленню позитивного іміджу держави на міжнародній арені, а з іншого – допомагає проводити протекціоністську політику стосов-

но співвітчизників, які перебувають за кордоном, з метою задоволення їхніх національно-культурних і мовних потреб [12].

Таким чином, основним ядром інституційної системи здійснення етнонаціональної політики в Україні виступають органи державної влади, які здійснюють практичну роботу в цьому напрямі. За двадцять років незалежності була створена досить чітка мережа етнополітичного управління, яка забезпечує реалізацію державної етнополітики на основі збалансованого паритету між централізованими засадами і відходом від планування «зверху»,

шляхом створення належної самостійності суб'єктам регіональної влади. У зв'язку із частими змінами номінального характеру та останнім реформуванням центральних органів виконавчої влади така робота була розбалансована. Все ж до сьогодні вітчизняні політичні суб'єкти етнонаціональних відносин будують свою діяльність на засадах партнерства, оскільки стабільність управлінських структур у сфері реалізації етнонаціональної політики дуже важлива для забезпечення наступності у прийнятті рішень на державному рівні.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Барановська Н. Національно-культурні товариства у життєвому просторі держави / Н. Барановська [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://histans.com>
2. Державна етнонаціональна політика у 2005 р.: прорахунки і досягнення // Вісник етнополітики. – 2005. – № 1(23) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ucipr.kiev.ua>
3. Дискримінація – проблема без перспектив? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://gazeta.dt.ua>
4. Загурська-Антонюк В. Пріоритети національної політики в поліетнічній системі Української держави / В. Загурська-Антонюк // Грані. – 2010. – № 6. – С. 170–171.
5. Закон України «Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/776/97-вр>
6. Зварич І. Принципи та інститути етнополітичного менеджменту в сучасній Україні / І. Зварич [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://lib.chdu.edu.ua>
7. Малиновська О. Міграційна політика України: стан і перспективи розвитку / О. Малиновська. – К., 2010. – С. 16–17.
8. Овчаренко В. Становлення і особливості функціонування управлінської мережі державної етнонаціональної політики в сучасній Україні / В. Овчаренко [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://irbis-nbuv.gov.ua>
9. Панченко Г. Комплексний механізм реалізації державної мовної політики в Україні: обґрунтування доцільності впровадження / Г. Панченко [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua>
10. Положення про відділ культури етносів України та української діаспори [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://mincult.kmu.gov.ua>
11. Положення про Міністерство України у справах національностей та міграції [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua>
12. Попок А. Діяльність Змішаних міжурядових комісій з питань забезпечення прав осіб, які належать до національних меншин / А. Попок [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kbuara.kharkov.ua>
13. Постанова Верховної Ради України «Про перелік, кількісний склад і предмети відання комітетів Верховної Ради України шостого скликання» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/4-17>
14. Постанова Кабінету Міністрів України «Про створення Української частини Двосторонньої українсько-словацької комісії з питань національних меншин, освіти і культури» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/883-94-п>
15. Постанова Кабінету Міністрів України «Про склад Української частини Змішаної міжурядової українсько-румунської комісії з питань забезпечення прав осіб, які належать до національних меншин» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/168-98-п>
16. Постанова Кабінету Міністрів України «Про створення Української частини Змішаної українсько-угорської комісії з питань забезпечення прав національних меншин» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/238-92-п>
17. Постанова Кабінету Міністрів України «Про створення Української частини Міжурядової українсько-німецької комісії у справах депортованих німців, які повертаються в Україну» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/314-93-п>

18. Постанова Кабінету Міністрів України «Про утворення Державної міграційної служби України» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/643-2009-п>
19. Про Державну міграційну службу України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dmsu.gov.ua>
20. Про затвердження Положення про Держкомнацрелігій: (Постанова Кабінету Міністрів України № 201 від 14. 02. 2007 р.) // Урядовий кур'єр. – 2007. – № 38. – 28. лют. – С. 16–17.
21. Стан дотримання та захист прав національних меншин в Україні. Спеціальна доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини. – К., 2006. – С. 12–13.
22. Тимофєєв С. Управління у сфері етнопонаціональних відносин за часів незалежності Української держави / С. Тимофєєв [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.dridu.dp.ua
23. Указ Президента України «Про Державний комітет України у справах національностей та міграції» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/836/2001>
24. Указ Президента України «Про зміни в системі центральних органів виконавчої влади України» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/go/596/96>
25. Указ Президента України «Про Міністерство України у справах національностей, міграції та культурів» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/go/408/94>
26. Указ Президента України «Про оптимізацію системи органів центральної виконавчої влади» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/.../15486.html>
27. Указ Президента України «Про Положення про Раду представників кримськотатарського народу» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/573/2000>
28. Указ Президента України «Про Раду з питань етнопонаціональної політики» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/428/2006>
29. Указ Президента України «Про Раду представників громадських організацій національних меншин України» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrinform.ua>
30. Указ Президента України «Про утворення Міністерства України у справах національностей та міграції» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/go/1176/95>

Лариса Грицик
(Київ)

ФОРМИРОВАНИЕ ИНСТИТУЦИОНАЛЬНОГО УРОВНЯ ГОСУДАРСТВЕННОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ МЕЖНАЦИОНАЛЬНЫХ ОТНОШЕНИЙ В УКРАИНЕ (1991–2011 ГГ.)

Исследуются основные этапы становления системы управления этнонациональными вопросами в Украине в течении 1991–2011 гг. Рассматривается процесс формирования сети государственных исполнительных институтов отечественной этнополитики и соответствующих совещательно-консультативных органов и структур региональной власти, деятельность которых направлена на исследование и изучение всего спектра проблем общественной жизни этнических сообществ и подготовку на этой основе конкретных предложений для выработки соответствующих управленческих решений как на местном, так и на всеукраинском уровнях.

Ключевые слова: этнонациональная политика, государственное управление, институциональная система этнополитического менеджмента.

Larysa Grytsyk
(Kyiv)

FORMATION OF INSTITUTIONAL LEVEL OF GOVERNMENT REGULATION INTERNATIONAL RELATIONS IN UKRAINE (1991–2011)

For 20 years of Ukrainian independence was established fairly clear ethno-political network management, which includes, in addition to the regulatory system to protect the rights of ethnic communities, public authorities, to ensure the implementation of state ethnic policy based on ensuring the proper autonomy of each entity in the scope. This article examines the main stages of development of ethno-national governance issues in Ukraine for 1991–2011 years. The process of formation of an institutional network implementation of national ethnic policy, relevant authorities and specialized structural units, functional and organizational assignment data subjects of state ethnic policy. Deals with the strategic level of national ethnic policy, legal and regulatory component which provides Parliamentary Committees Ukraine. We describe the establishment of the executive institutions and related advisory and consultative bodies, which are aimed at research and study the whole range of problems of social life of ethnic communities to maintain social harmony in society, harmonization of interethnic relations and the preparation of the basis of specific proposals for the development of appropriate management

decisions as to local and at the national level. Examined the reorganization and change the status of the central executive body responsible for the implementation of ethno-political management, which led to the liquidation of its dispersal functions between the different departments. Characterized the institutional expression of organizational and methodological support the operation of the state language in all spheres of public life, the use and protection of minority languages. Opportunities for centralization of the state migration policy and adequate response to the challenges of migration, ensuring efficient coordination illustrates the process of creating a single migration authority. Within a single functional-structural dependency in managing domestic ethnopolitical processes highlights its regional level. Attention is paid to ethno-cultural aspect of international relations associated with the activities of intergovernmental and interdepartmental commissions as a mechanism for international cooperation of Ukraine in the sphere of rights and needs of foreign Ukrainians.

Keywords: ethnic politics, governance, institutional system of ethno-political management.

До редакції надійшла 6. 03. 2014.

УДК 94(477) «19»:929 Швець

© Ольга Зубко
(Вінниця)

2013 РІК: 131-І РОКОВИНИ З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ ФЕДОРА ПЕТРОВИЧА ШВЕЦЯ (1882–1940 РР.)

Життя та діяльність відомого українського політичного й громадського діяча Федора Петровича Швеця – яскравий приклад одночасної щирої дієвої участі в розбудові молодого незалежної Української держави та тривалої боротьби з власними політичними амбіціями. Подана стаття містить інформацію про життєвий шлях професора Швеця; умови, за яких відбувалося формування політика; обставини, які «підігрівали» його політичну амбітність; вимушений період еміграції і внутрішній світ його особистості.

Ключові слова: Директорія, геополітика, політична міжвоєнна еміграція 1920–1930-х років.

У 2013 р. виповнився 131 рік з дня народження Федора Петровича Швеця – українського геолога, професора й першого проректора Українського (Київського) народно-го університету в 1918 р., урядовця Української Народної Республіки, політичного й громадського діяча, професора Українського вільного університету в 1923–1928 рр. та Українського вищого педагогічного інституту ім. М. Драгоманова в Празі в 1924–1929 рр., людини, котра провела в еміграції понад двадцять років. Саме йому, 22 січня 1919 р., за дорученням уряду УНР, випала честь виголосити на Софіївській площі Києва історичний акт Возз'єднання Української Народної Республіки із Західноукраїнською Народною Республікою: «...Віднині воедино зливаються століттями відірвані одна від одної частини єдиної України, Західноукраїнська Народна Республіка (Галичина, Буковина й Угорська Русь) і Наддніпрянська Україна. Здійснилися вікові мрії, якими жили і за які вмирили кращі сини України. Віднині є єдина незалежна Українська Народна Республіка. Віднині український народ, увільнений могучим поривом своїх власних сил, має тепер змогу з'єдинити всі змагання своїх синів для утворення нероздільної,

незалежної Української держави на добро і щастя робочого народу» [10].

Ім'я професора Швеця українському загалу стало відомо лише з 1991 р. Мешканці села Жаботин Черкаської області, колишнього гетьманського сотенного містечка, дізнавшись про свого славетного земляка, разом із працівниками Кам'янського державного історико-культурного заповідника, краєзнавцями та вчителями району відразу виступили з ініціативою вшанувати його пам'ять. Пропонувалося встановити в Жаботині бюст, а в районному центрі – містечку Кам'янка – меморіальний знак. А ще – дослідити життєвий та науковий шлях Федора Швеця та створити в Кам'янському історичному музеї експозицію про УНР та «уенерівських» діячів. Та, на жаль, за 22 роки незалежності України жоден із задумів не вдалося реалізувати, а відкритий банківський рахунок для внеску грошових коштів на пам'ятник видатному Черкащанину не поповнився жодною гривнею. Тільки завдяки наполегливості сільського голови Жаботина Тараса Плужника в селі з'явилась вулиця імені Федора Швеця. А ще жаботинський сільський голова опікується 200-літньою дерев'яною сільською церквою, побудованою майстрами

«без жодного цвяха», в якій хрестили майбутнього творця УНР.

Хто ж він, – Федір Петрович Швець, – котрий заради незалежності та єдності Батьківщини «невдало» ризикнув власним талантом і життям?

Неповна біографія Федора Петровича офіційно ще за його життя була розміщена у вінницькій газеті «Україна» в одному із листопадових номерів 1919 р. В оригіналі вона звучала так («Україна», рік видання 1-й, Субота, 15(2) – Неділя 16 (3):

«Федір Петрович Швець народився 11 листопада 1882 року в селянській родині на Київщині в містечку Жаботин.

У школі навчався за мідяні копійки, в 15 років став сиротою, по смерті батька вчився за власний кошт.

Закінчив Київську духовну семінарію.

1903 р. вступив до Дортпатського (нині Університету м.Тарту (Естонія) – *О.З.*) Університету. Тут він – активний учасник громадського та студентського життя.

По закінченню Університету Швець деякий час залишається в Дортпаті на посаді асистента, а потім заміщає «приват-доцента» на кафедрі геології, разом викладаючи в Дортпатській гімназії природничі науки.

Учасник Спілки молодих професорів Дортпатського Університету і Головної спілки учителів Рижської (Ризької – *О.З.*) округи (склад президії).

З початком 1917 р. переїздить на Київщину.

Учасник політичного життя з 1905 р. – Черкащина.

Організатор Української селянської спілки.

У 1917 р. від Української селянської спілки його було обрано до Російських і Українських установчих зборів, як київського делегата.

Водночас він – голова Ради селянських депутатів Черкащини. Голова Земських зборів та почесний мировий суддя – дбає про організацію народного господарства, особливо на поширення освіти.

Член Українського наукового товариства, Українського геологічного комітету.

Брав участь у розбудові Українського Народного Університету в Києві. (Йдеться про нинішній Київський національний університет імені Тараса Шевченка, який у 1918–1919 рр. був Українським (Київським) народним університетом, об'єднаним з тогочасним Російським університетом святого Володимира; УНУ ліквідований більшовиками в 1919 р. – *О.З.*) Був обраний деканом фізико-математичного факультету.

Дбав аби Український (Київський) Народний Університет став державним, був обраний першим його проректором.

Делегований від Української селянської спілки в Центральну Раду. (Мається на увазі Українська Центральна Рада – спочатку український представницький орган політичних, громадських, культурних та професійних організацій, створений 4 (17) березня 1917 р., а згодом після Всеукраїнського національного конгресу (6–8 (19–21) квітня 1917 р.), – революційний парламент України, який керував українським національним рухом. – *О.З.*)

Під час наступу більшовиків організує студентський полк, котрий брав участь в боях під Крутами. (Бій під Крутами – 16 (29) січня 1918 р. – бій між радянськими військами, які очолював колишній підполковник царської армії М. Муравйов, (понад 3 тис. осіб), та об'єднаним загоном українських добровольців, який складався з курсантів військової школи та студентів (близько 500 осіб) на чолі з сотником В. Омельченком. У результаті бою 260 молодих українських патріотів загинуло, 32 потрапили в полон, із них 28 були закатовані. – *О.З.*)

За часів Гетьманщини – й далі працює в Українській селянській спілці, за що заарештовується та ув'язнюється.

В травні 1918 року – учасник Всеукраїнського селянського з'їзду. За участь саме у цьому з'їзді отримав черговий арешт.

Після арешту Швець – організатор Українського Національного Союзу. (Український Національний Союз (УНС) – координаційний осередок українських політичних партій (УПСФ, УСДРП, УПСР, УПСС) і культурно-громадських, професійних організацій (Селянська Спілка, Учительська Спілка, Правниче Товариство, Союз Залізничників, Поштово-Телеграфний Союз, Лікарська Спілка, централа «Просвіти», Всеукраїнський Земський Союз тощо). УНС був створений на початку серпня 1918 р. на базі Українського національно-державного союзу та стояв в опозиції до політики гетьманського уряду. УНС мав філії в Одесі, Вінниці, Кременчуці, Кам'янці-Подільському, Полтаві. Він мав на меті створення демократично-парламентарного ладу та закріплення самостійності Української держави. 5 жовтня 1918 р. делегація УНС відвідала гетьмана П. Скоропадського, намагання делегації – домогтися реорганізації уряду та участі в ньому українських міністрів. Однак, перетворений 24 жовтня 1918 р. уряд Ф. Лизогуба з участю О. Лотоцького, П. Стебницького, М. Леонотовича і М. Славінського не викликав

довір'я УНС, і коли 14 листопада 1918 р. П. Скоропадський проголосив федерацію України з майбутньою Росією та затвердив Кабінет міністрів на чолі з російським монархістом С. Гербелем, УНС розпочав проти гетьмана повстання. За результатами повстання Гетьманат було повалено 14 грудня 1918 р. На зміну Гетьманату прийшла Директорія УНР. З приходом Директорії необхідність в Українському Національному Союзі відпала і він припинив існування в січні 1919 р. – *О.3.*)

І далі підтримує зв'язки зі студентством та залізничниками.

До Директорії приєднується в Білій Церкві.

Сприяв й утворенню Кам'янець-Подільського Державного Університету» [2, с. 2].

«Малий словник історії України» за редакцією В. Смоля деталізує біографію професора Швеця. Зокрема, тут вказано: що природничий факультет Дерптського університету Федір Петрович закінчив у 1909 р.; що співпрацював він з Термінологічною комісією Українського наукового товариства в Києві; що природничі науки викладав в Дерптській гімназії з 1909 по 1915 рік; що в 1915 р. отримав посаду доцента кафедри палеонтології і займався геологічними дослідженнями на Керченському півострові, на Кавказі та в Криму.

В Україну Федір Швець повернувся в березні 1917 р. А вже восени того ж року працював у 2-й Київській гімназії.

До складу Директорії УНР Ф. Швеця було обрано 13 листопада 1918 р. як представника Української селянської спілки разом із В. Винниченком, С. Петлюрою, О. Андрієвським, А. Макаренком.

Впродовж 1919-го року Директорії УНР доводилося за висловом її Голови В. Винниченка тільки й те робити, як «одгризатися й відхрещуватися на усі боки»: від військової присутності військ Антанти на Півдні України, від отаманщини та махновського рухів, від радянської Росії, від єврейських погромів, в яких взяли участь отаманські загони. Однак, не зважаючи на ці обставини, 18 січня 1919 р. делегація УНР прибула до столиці Франції, де взяла участь у роботі Паризької мирної конференції, (Ф. Швець був учасником української делегації на цій конференції), 22 січня 1919 р. за участю Директорії відбулося «Свято Злуки», (на якому саме і було зачитано «Акт Злуки» Ф. Швецем), а 23–25 січня у Києві Директорія спромоглася провести Трудовий конгрес, який передбачався як засідання вищого законодавчого органу УНР з питання визначення форми державного правління після повалення гетьманату П. Скоропадського.

У лютому-квітні 1919 р. основні військові сили Директорії УНР були розбиті і вже на весну-літо того ж року вона опинилася в дуже складній ситуації. Основними її суперниками в цей час виступили як білогвардійці, так і червоногвардійці. Тому Директорії довелося вирішувати досить складну дилему: власне С. Петлюра та Наддніпрянщина, (війська С. Петлюри нараховували близько 30 тис. осіб), схилилась до переговорів із урядом В. Леніна для узгодження дій у боротьбі проти сил А. Денікіна, а ось Є. Петрушевич і ЗУНР, (чисельність УГА становила близько 50 тис. осіб), орієнтувалися на боротьбу з Польщею та радянською Росією і були готові до переговорів із А. Денікіним. І хоч з 6 грудня 1919 р. по 6 травня 1920 р. тривав Перший зимовий похід армії УНР тилами Червоної та Добровольчої армій, Директорія все більше схилилась в бік переговорів із Ю. Пілсудським.

Тому, 15 листопада 1919 р. за спільним рішенням Директорії та уряду УНР Ф. Швець разом із А. Макаренком виїхали з дипломатичними дорученнями за кордон, передавши всю повноту влади С. Петлюрі.

Підписання 21–24 квітня 1920 р. Варшавського договору між представниками УНР та Польщі, втягнуло Україну в орбіту радянсько-польської війни, що закінчилася 12 жовтня 1920 року підписанням радянсько-польського перемир'я, за яким відбувався розрив Польщі з УНР. Відтак, українські війська продовжували відчайдушну боротьбу з більшовиками самостійно.

Ф. Швець був запеклим противником союзу УНР та Польщі ще від самого початку своєї політичної діяльності. Не подобалося йому й «еволюювання» Директорії в бік одноосібної диктатури С. Петлюри. Ця позиція не була прихованою. За таких умов 25 травня 1920 р. постановою уряду УНР він був виведений зі складу директорів [17].

Разом з тим, професор Швець не полишав надій відродити плідну українську директоріанську діяльність. У грудні 1921 р. вже за кордоном, а саме у Австрії, разом зі своїми соратниками Андрієвським та Гапіпом, Швець здійснює спробу відродити діяльність Директорії УНР за своєю участю. 21 грудня 1921 р. «новодиректоріанці» звертаються до виконуючого обов'язки посла УНР у Відні Г. Сидоренка з листом-повідомленням про те, що «наказом Директорії від 21 грудня 1921 р. за публічний виступ проти Директорії яко законної влади УНР», він звільняється з посади в.о. посла

УНР при Австрійському уряді. Зрозуміло, що Г. Сидоренко при таких звинуваченнях, змушений був звернутися за витлумаченням ситуації до Міністерства закордонних справ УНР, мотивуючи при цьому: «Посольство УНР у Відні має честь сповістити, що пани Андрієвський і Швець після заяви, в якій вони виступають проти Голови Директорії С. Петлюри і Кабінету міністрів та заявляють, що вони приступають до виконання обов'язків Директорії, про що Міністерство сповіщалося в останнім провадженню, та після заяви Посольства, зауважує, що вище зазначені пани являються за кордоном приватними особами і тому не мають жодного права виступати як урядові особи.... Ціла злочинна праця названих панів провадиться під очевидним керівництвом агентів радянської України, доказом чого являється конференція відбулася тут Макаренком з радянським представником у Празі Михайлом Левицьким» [5, с. 393]. (Мова йде про Михайла Васильовича Левицького (1891–1933) – українського радянського дипломата та партійного діяча, котрий в 1920–1924 рр. був повноважним представником УСРР в Німеччині, Австрії та Чехословаччині. – О.З.).

Як бачимо, спроба «відродження Директорії», виявилася для професора Швеця невдахою. Серед відповідей на питання «Чому?» варто звернутися до спогадів таких двох відомих учасників буремних подій 1917–1920-х рр. в Україні, як М. Ковалевського та Н. Суворовцевої. М. Ковалевський (1892–1957) – український політичний діяч, кооператор і публіцист, товариш Ф. Швеця по Першому Всеукраїнському селянському з'їзду змалював і охарактеризував його так у 1920-х: «...Представник черкаської Селянської спілки Федір Швець... був високий і досить худий, з великим волоссям, зачесаним а-ля Добролюбов, з широким відкритим обличчям типового українського інтелігента передреволюційних часів.

Він був геологом. Отримав освіту в Дортпатському університеті в Прибалтиці... Українську справу він розумів глибоко, так би мовити, по-селянському. Проте, він не мав широкого масштабу в політичному думанню» [6, с. 392].

Тоді як Н. Суворовцева (1896–1985) – українська громадська діячка, літературознавець, історик за освітою, співробітниця секретаріату МЗС Української держави під час Гетьманату Скоропадського, а згодом редактор прес-бюро МЗС УСРР в 1925–1927 рр. – писала про Швеця ще критичніше: «... За кордоном оце саме й починалося: наші – не наші, бо зібралися пред-

ставники різних стадій, так би мовити державного існування України. Вони ставилися вороже один до одного, але об'єднувала їх спільна неможливість повороту на Україну, де «тимчасово» були більшовики.... Адміністративне і тільки адміністративне зосередження юрмилося навколо Директорії, тобто навколо двох людей: Макаренка та Швеця» [7, с. 200].

Отож, з 1921 р. Ф. Швець на відміну від своїх товаришів Андрієвського та Макаренка, з котрими, відзначимо, не обриватиме стосунків до кінця свого життя, відходить на деякий час від «політики», залишає австрійську столицю та переїздить до Праги на початку 1922 р.

Вибір Праги Швецем був цілком законним, бо саме столиця Чехословаччини в 1920-х рр. перебрала на себе після Відня статус одного з найбільших осередків еміграційної інтелігенції, де розвивалися різні ділянки українського політичного та культурного життя. Євген Лукасевич – український тогочасний видавець, згадував, зокрема: «Прага в двадцятих роках цього століття була містом дещо космополітичним і привітним... Крім чеської мови в Празі постійно чулося мову німецьку, мадярську, французьку, російську, українську. Колонії всіх цих народів були там дуже численні. Людина не чулася в тих роках у Празі приблудою, а рівноправним членом суспільності, що давало деяке моральне задоволення й дозволяло часто забути, що ти емігрант» [3, с. 138].

З 1923-го по 1929-й рр. Федір Петрович – професор геології одночасно двох українських еміграційних вузів: Українського вільного університету, що постав на празькому терені в 1921 р., та Українського вищого педагогічного інституту ім. М. Драгоманова в Празі, що був відкритий в 1923 р.

Професору Швецю, котрого, як мали змогу переконалися, лякала будь-яка невизначеність у житті, УВУ був привабливим, насамперед, своїми чітко сформульованими завданнями, а ще ставленням до рідного краю: «УВУ поставив собі за провідну ідею і перший обов'язок служити потребам Рідного Краю і Рідного Народу. Свою задачу за кордоном вважає він за тимчасову, провізорну. Він має приготувати нашу молодь до діяльності серед Рідного народу в своїх інституціях та майбутніх урядах. УВУ має організувати наукову працю та дати можливість нашим професорам, доцентам та іншим ученим, що опинилися за кордоном, продовжувати свої фахові студії і тим самим готувати або підтримати наукові сили.

УВУ має улегшити формування Українського Університету або університетів на Рідній Землі і має як готовий організм бути перенесений у відповідний час на рідну територію, де його буде найбільше потрібно» [4, с.158].

Тоді як плідна праця в Драгоманівському закладі була моральним виправданням усіх його переконань та поневірянь.

З 1927 р., коли уряд Чехословацької Республіки через політичні та соціально-економічні причини змушений був розпочати згортання «Російської допомогової акції», «українські пражани» взяли до розбудови мережі заочно-дистанційних вузів. Саме з 1927 р. у Празі запрацював Український робітничий університет, що був розбудований на базі Українського інституту громадознавства (Українського соціологічного інституту, роки діяльності якого – 1927–1936 – *О.З.*). Своє функціонування Робітничий університет мотивував тим, що «робітник не має часу аби відриватися од праці й ходити на лекції; Робітничий університет сам прийде до хати робітника і, як добрий приятель, принесе науку і знання». В цьому навчальному закладі Ф. П. Швець пропрацював з часу його відкриття і до часу його закриття [11].

Водночас, згортання «Російської допомогової акції» чехословацькими урядовцями змусило професора Швеця все ж таки черговий раз звернутися до «політики». Разом із своїми товаришами, колишніми «новодиректоріанцями» Опанасом Андрієвським і Андрієм Макаренком, професор Швець береться до розбудови Української народної ради – громадської організації, що мала на меті об'єднання та згуртування усіх наддніпрянських українців в еміграції. На жаль, відсутні дані щодо точної кількості засновників та учасників Української народної ради, як і відсутні відомості про тривалість та успішність її роботи. Натомість, наявним є матеріал, що пояснює чому саме Швецем та його соратниками було обрано таку форму як «громадська організація», а не «політична партія».

Статус «громадської організації» був обраний товариством одногослоно та не випадково з кількох причин. По-перше, 1920-ті рр. у цілому характеризувалися посиленою громадською діяльністю української діаспори в ЧСР. І якщо на початку 1920-х рр. ця громадська ініціатива була спрямована в бік політичної активності, то вже наприкінці 1920-х, за відкидання еміграцією «концепції швидкого повернення» та «перегрупування тактики із стратегією на довгі роки», в поняття «громадська організація» вкладав-

ся наступний зміст: добровільне об'єднання громадян, котрі сприяють розвитку політичної активності та самостійної діяльності, а також задоволенню власних різноманітних потреб. По-друге, в 1920-х рр. «українських пражан» захопило «зміновіхівство». («Зміновіхівство» розумілося як повернення в Україну через невизначеність способу свого подальшого життя. – *О.З.*). Відносно якого кожен із «трійці» мав свою думку.

Так, Ф. Швець обережно відзначав у своїх нотатках з цього приводу наприкінці 1928 р.: «Отрута парламентаризму і боротьби наших партій жахлива для Української держави й суспільства, бо вони (державна і суспільство – *О.З.*) стають жертвами політики, що так нахабно зневажає мораль і право. Що стосується нашої еміграції, то вважаю, що її «пісня проспівана вже». Вона повністю розкладена... [13, арк. 214].

А. Макаренко був відвертішим. У листі до М. Ю. Шаповала (1882–1932) – політичного й громадського діяча, публіциста, соціолога та співтворця українських вищих шкіл у Празі – ще від 6 червня 1922 р. він писав: «...Я знаю, що моя політична національна робота багатьом не до смаку..., але треба думати, що і ми (і подібним до мене) не до смаку було і єсть старання деяких лівосоціалістичних кол весь час нашої боротьби проти москалів за незалежність увійти в контакт з московськими більшовиками, якимось з ними помириться, і то коштом національної незалежності.

Мені не до смаку це, на мою думку, скрите москвофільство, як і не до смаку і москвофільство галичан (яким хіба можна ще тим вибачити, що вони москалів ще зовсім не знають), але переконання кожного чоловіка чи групи є свята річ.

...Інша справа, коли це буде справа не переконань, а продажу за гроші (політична проституція) – то вже зле. Принцип, який би він не був, безконечно, на мою думку, краще, як безпринципність» [8, с. 396].

Тоді як О. Андрієвський застерігав «усіх» (мається на увазі усіх без виключення українських емігрантів різних політичних уподобань – *О.З.*) з 1923 р. про те, «щоб чинили по совісті, ...бо при теперішніх наших обставинах, сам чорт ноги ламає і не розбереться, що веде до цілі, а що ні...» [9; с. 397]

Цікавий той факт, що наприкінці 1920-х років також зафіксований контакт «новодиректоріанців» Швеця, Андрієвського та Макаренка з керівництвом Проводу українських

націоналістів: «10 червня 1928 року приїхав до Праги з Берліну полковник Коновалець, член «Проводу українських націоналістів». На протязі чотирьох днів відбувалися наради, на яких ніби узнано Уряд УНР узурпаторським, який неправдо захопив владу у свої руки. На цій підставі вирішено було покликати до утворення «Центру» «правних» заступників влади – вибраних народом, а саме, старих членів Директорії УНР панів Швеця, Макаренка та Андрієвського. Цей новий уряд мав би осідком Берлін.

Переговори з «директорами» мали успіх. Прийшли до згоди та прийняттями функцій «Уряду». Вчора [о] 13.06 засідання закінчились. На засіданнях головну роллю відігравали Коновалець, Сціборський, Швець, Макаренко.

Як початок своєї праці, вони мусять випустити універсал на мовах: українській, англійській, німецькій і французькій. Цей універсал буде розісланий за кордоном по всіх місцях та доручений міжнародним чинникам. В універсалі буде зазначено на законність і «правність» «більшості Директорії УНР» та незаконність репрезентації Урядом УНР.

Ці інформації одержані з першоджерел. Прийняті міри аби чорновик «універсалу» ще перед друком його попав до наших рук. Інформації ці перевіряю.

В. Филонович, Прага 13 червня 1928 року» [12].

Та як засвідчили подальші події, далі розмов справа не пішла.

1930-ті рр. стали переломними в житті Федора Петровича. Насамперед тому, що докорінно змінювалася зовнішньополітична ситуація у світі. Тогочасне міжнародне становище характеризувалося посиленням протистоянням між Заходом і Сходом, що не могло не впливати на позитивне вирішення українського питання та життя української європейської еміграційної спільноти в цілому. Репресії і терор проти українського народу з боку сталінського тоталітарного режиму; переслідування, асиміляторська та колонізаторська діяльність Польщі на західноукраїнських землях; агресивні наміри стосовно України, що відкрито лунали з боку німецьких нацистів; підготовка нової світової війни, зацікавленими в ній силами і світова економічна криза турбували у Чехословаччині всіх без виключення.

Під тиском цих факторів, а найбільше, через світову економічну кризу, що істотно вразила економіку Чехословацької Республіки, українські емігранти розподіляються на дві частини – два табори. Один з них розпочинає масовий виїзд із країни, тоді як інший залишається на місці в очікуванні.

Варто зазначити, що ні Федір Петрович, ні його товариші – «новодиректоріаці» Прагу не залишили. О. Андрієвський з 1929-го по 1937-й рік працюватиме в Українському вільному університеті. Зокрема, в 1935–1937 рр. він обійматиме посаду декана юридичного факультету УВУ. А. Макаренку випаде нагода очолювати одночасно в 1932–1934 рр. «Українське об'єднання в ЧСР», а також в 1930–1934 рр. спілку «Чесько-українська взаємність», що ставили перед собою суто культурно-освітні завдання на кшталт розсилки книг, створення бібліотек, підтримки дитячих притулків, організації культурних вечорів, музейних виставок, музичних й театральних вистав, перегляд кінокартин. Тоді як професор Швець зосередиться виключно на науці та частково публіцистиці.

В 1930–1936 рр. Ф. Швець працює, як вже було зазначено, в Українському робітничому університеті. В 1932 р. з-під його пера виходить наукова розвідка «Мікропроблематичні рештки з міоцену Південної України та їх стратиграфічне значення», а в 1935 р. Ф. Швець систематизував врешті свої «Нижньокрейдові відклади Півдня Росії».

З 1935 р. Федір Петрович почне вести регулярно щоденники, які, незважаючи на свою назву, вражатимуть лаконічністю, мінімумом фактажу (на межі з прямолінійністю й безкомпромісністю, де «біле – це біле, а чорне – це чорне» й жодних напівтонів) і повною відсутністю оцінок тих чи інших подій та своїх внутрішніх переживань. Складається враження, що саме в такий спосіб, завдяки стислій констатації фактів й цілковитій беземоційності, він позбувався моральної та фізичної важкостей життя: «...Руські колеги. Вагомий, звісно, їх аргумент при багаторічній суперечці про приаритети тих чи інших політичних цінностей?! Але вони зробили свій політичний вибір...» [14, арк. 47].

1938 р. став ніби переломним у житті «українських пражан». Гору брали ті політичні сили, котрі орієнтувалися на монархізм й авторитаризм. Про події Мюнхенської змови Федір Петрович писав так:

«... Бурхлива мілітаризація Німеччини + німецька територіяльна експансія + тріумфальний рух фашистів Європою + функціонування тоталітарного совітського механізму. Що далі????!!!!...» [15, арк. 108].

Записи у щоденниках професора Швеця за 1940 р. сповнені констатаціями спроб пошуку шматка хліба та поодинокими замітками про націоналізм в інтерпретації М. Демковича-Добрянського (1905–1994) –

українського громадського діяча, журналіста, історика та співзасновника Союзу української націоналістичної молоді: «...Добрянський пише, що націоналісти зробили з політичної організації секту, а з кількох засад свого «світогляду» – догму. І хто не визнає тих догм, той поганник, еретик, засуджений на знищення, бо не має права жити між людьми вибраної віри. ...Під націоналістом слід розуміти, якщо мислити критично, не того, хто галасує «нація понад усе», а того, хто помірковано виводить націю із бездержавного животіння на шлях державної творчості!!!! та надійного розвитку... Та поки що світосприймання черні тяжить зловіщою рукою не тільки над націоналістами, а над усіма нами. А такі люди не в силі видіти

й розуміти процеси громадського й політичного життя з гори...» [16, арк. 162].

Отож, можна припуститися думки, що відповідь на вагоме для себе питання про сутність та риси політичного лідера Ф. П. Швець так і не віднайшов. Тай власне було й запізно, бо вже 20 червня 1940 р. його не стало.

Колега Федора Петровича по Українській Центральній Раді В. Винниченко ще в лютому 1918 р. якимось пророчо відзначив, що «людське життя в цілому – це величезна гра, в якій можна часом бездарно програти все своє життя» [1, с. 125]. Мав він на увазі під словом «програти» – «програш», «поразку». І дуже шкода, що професор Швець не зрозумів глибини сказаного колегою...

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Винниченко В. Заповіт борцям за визволення: Літературно-публіцистичне видання / В. Винниченко. – К.: Вид. т-во «Криниця», 1991.
2. Державний архів Вінницької області (ДАВО). – Ф. 54–1. (Вінницька Директорія) – Оп. 1. – Спр. 188.
3. Лукасевич Є. Роздуми на схилку життя. Мемуари / Є. Лукасевич. – Нью-Йорк. С. Банд Брук: Українське православне видавництво Св. Софії, 1982.
4. Наріжний С. Вищі українські школи в Чехії / С. Наріжний //«Хроніка – 2000» Український культурологічний альманах «Україна-Чехія». – Вип. 29–30. – Рік видання VIII. – К.: Фонд сприяння розвитку мистецтв України, 1999.
5. Піскун В. Політичний вибір української еміграції (20-ті роки ХХ століття). Монографія / В.М. Піскун. – К.: «МП Леся», 2006; іл.
6. Там само.
7. Там само.
8. Там само.
9. Там само.
10. Свято Злуки: унікальні фото від Інституту національної пам'яті [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.istpravda.com.ua/artefacts/2011/11/22/17352>
11. Сухобокова О. Український робітничий університет (1927–1936) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://vuzlib.com/content/view/2030/52>
12. Українська політична еміграція 1919–1945: Документи і матеріали. – К.: Парламент. вид-во, 2008; іл.
13. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України в місті Києві (ЦДАВОВУ). – Ф. 4002. (Особистий фонд Ф.Швеця). – Оп. 1. – Спр. 305.
14. ЦДАВОВУ. – Ф. 4002. – Оп. 1. – Спр. 305.
15. Там само.
16. Там само.
17. Швець Федір Петрович [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://uk.wikipedia.org/wiki/Швець_Федір_Петрович

© *Ольга Зубко*
(Винниця)

2013 ГОД: 131-Й ЮБИЛЕЙ СО ДНЯ РОЖДЕНИЯ ФЕДОРА ПЕТРОВИЧА ШВЕЦА (1882–1940 ГГ.)

Жизнь и деятельность известного политического и общественного деятеля Федора Петровича Швеца – поразительный пример одновременного искреннего участия в строительстве молодого независимого Украинского государства и продолжительной борьбы с собственными политическими амбициями. Данная статья содержит информацию о жизненном пути профессора Швеца; условиях, которые способствовали формированию политика; обстоятельствах, которые усиливали его политическую амбиции; вынужденный период эмиграции и внутренний мир его личности.

Ключевые слова: Директория, геополитика, политическая междувоенная эмиграция 1920–1930-х годов.

© Olga Zubko
(Vinnytsia)

THE YEAR 2013: THE 131-TH ANNIVERSARY OF THE BIRTH OF FEDOR PETROVYCH SHVETS (1882–1940)

The life and work of Fedir Petrovych Shvets – a famous Ukrainian public and political figure of 1917–1920's, unfortunately, is a striking example of a human shortsightedness, and in some aspects of political belonging. He, as a professional geologist, professor of Kiev's University, the head of Ukrainian peasants' union, member of the Ukrainian Party of Socialist Revolutionaries, was honored to proclaim the historical «Reunion Act» of the Ukrainian People's Republic with West Ukrainian National Republic on January 22, 1919 at St. Sophia Square in Kyiv.

It is interesting that the proclamation of the «Reunion Act» was symbolic for Fedir Petrovych as it was his last successful step in political career.

On November 15, 1919 by a joint decision of the Directory and the Government of UPR Fedir Shvets and his colleague Andriy Makarenko went with diplomatic missions abroad, transferring all power to Simon Petliura. You can surmise that Professor Shvets even at that times intuitively felt rapid reformation of the Directory to a personal dictatorship of Simon Petliura. It is clear that in this case prevails the natural human desire – to realize his own political ambitions. So the political arsenal of Shvets in 1919's – 1920's was supplemented with certain subtle intrigues. But the goal was not achieved: on May 25, 1920 Fedir Shvets was removed from the Directory of the UPR. His political shortsightedness costed him a career, as it rapidly rolled down.

In 1920, Professor Shvets moved from Vienna to Prague. From 1923 he was a Professor of Geology of Ukrainian Free University and in 1924–1929's he was a Professor of Geology of Ukrainian higher pedagogical institute of M. Dragomanova in Prague.

In 1928–1929's Fedir Shvets agreed with his political associates Opanas Andriievskiy and Andrew Makarenko to create the Ukrainian People's Council, which aim was to unite in emigration all exiled Ukrainians of Naddniprianshchyna. At that time Professor Shvets cooperated with Ukrainian nationalists. However, these abilities to perform himself as a famous politician were not successful. Therefore, in 1930 Fedir Shvets was mostly Ukrainian writer and a lecturer of the Ukrainian working University of Prague.

In his diaries Fedir Shvets expressed life-philosophical thoughts about the sense of life, political leadership, the future of Ukraine.

Specific data on the health status of Fedir Petrovych Shvets are not registered. On June 20, 1940 he died in Prague, from which he hadn't moved even after the Munich Conspiracy in 1938, according to which the greater part of Czechoslovakia was annexed. He was buried in the Prague Cemetery of Olshanskyi.

Key words: Directory, geopolitics, political emigration of the 1920–1930-th years.

До редакції надійшла 17.03.2014.

УДК 930: 94 (477) «1991–2011»

© Олександр Дмитрушко
(Київ)

УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКІ ВІДНОСИНИ В ІСТОРИЧНІЙ ЛІТЕРАТУРІ (1991–2011 РР.)

У статті розкриваються окремі аспекти українсько-російських відносин в період 1991–2011 рр. у працях українських дослідників. Такий невеликий відрізок часу децю позбавляє важливого ресурсу дослідження – історичної дистанції. Це ускладнює роботу дослідників, вимагає більш уважного і неупередженого погляду на події того часу. Але, недивлячись на такі складнощі у дослідженні обраної теми, інтерес до її вивчення постійно зростає. Слід зазначити, що риторика наукових досліджень змінювалась у відповідності зі зміною пріоритетів зовнішньої політики України.

Ключові слова: Україна, Російська Федерація, історіографія, геополитика, міжнародні відносини.

Росія і Україна є найбільшими державами Європи. Вони займають значну сукупну територію, на якій проживає понад 200 млн. осіб. Обидві держави володіють вагомим господарським і військовим потенціалом, що є визначальним фактором в економічному і політичному житті на пострадянському просторі. Цілком зрозуміло, що від характеру взаємовідносин цих двох держав багато в чому залежить стабільність ситуації в Центральній та Східній Європі.

Вчені неодноразово робили спроби проаналізувати стан вивчення цього питання. Зокрема, окремі аспекти російсько-українських відносин у своїх працях розкрили О. Глушак [19], В. Чумак [24], І. Діак [6] та ін. Проблемам Європейській інтеграції України та її відносинам з РФ присвячене дисертаційне дослідження Р. Філоненка [22]. Аналізу українсько-російських відносин у сфері культури й науки протягом 1991–2005 рр. присвячене дисертаційне дослідження О. Романухи [17].

Мета даної статті – дослідження історіографії російсько-українських стосунків у працях вітчизняних науковців.

Відносини між двома країнами, на думку дослідників, можуть відіграти провідну роль в побудові нової моделі міжнародних відносин на Євразійському континенті. [11].

Перш за все, необхідно відмітити праці, що з'явилися на початковому етапі становлення зовнішньої політики України, як незалежної держави. Дані дослідження характеризувалися констатацією фактів щодо українсько-російських відносин першої половини 90-х р. ХХ ст., спробами по-новому осмислити окремі парадигми у відносинах двох країн, розробити певні концепції та підходи для висвітлення ряду сфер взаємостосунків між двома країнами [3; 4; 25].

Значна частина дослідників відносини з країнами Європейського Союзу напряду пов'язували їх із взаєминами з Російською Федерацією. Зокрема С. Василенко зазначає, що «Особливе місце в нашій зовнішній політиці займають українсько-російські відносини. Вони багатогранні, різнопланові, складні і, разом з тим, масштабні. Якщо говорити про Україну в європейському процесі, то повної відповіді на це питання не можна отримати без детального аналізу її відносини з Росією» [4, с. 72].

Разом з тим, С. Андрущенко відзначає посилення російського впливу на пострадянському просторі у відповідь на реалізацію планів формування Великої Європи. Для цього Росія

використовує військові, економічні, політичні та інформаційні важелі для реінтеграції країн «близького зарубіжжя». Україна не є виключенням у цих геополітичних іграх північного сусіда [1, с. 235].

Р. Філоненко вважає, що для ЄС РФ представляє значний інтерес у плані забезпечення енергоресурсами та зміцнення економічних і науково-технологічних позицій у світі, що створює об'єктивні передумови для певних форм включення її в інтеграційні процеси в Європі. В свою чергу, новітні європейські і глобальні процеси зумовлюють необхідність адаптації цілей та орієнтирів зовнішньої політики України до нових реалій, коли РФ і ЄС демонструють потенційні можливості узгодження інтересів у врегулюванні суперечностей різного рівня [22, с. 18].

На думку С. Лотоцького та С. Трохимчука, на сучасному етапі постімперська спадщина найбільше ускладнює північно-східний вектор зовнішньої політики. Тому для налагодження добросусідських відносин з Російською Федерацією потребує нестандартних підходів у вирішенні найбільш болючих та важливих проблем у двосторонніх відносинах між обома країнами. На думку авторів, головними є питання демаркації та делімітації кордонів. Разом з тим, Україна має будувати самостійну політику, усвідомлюючи значення й наслідки не тільки офіційно декларованих цими країнами політичних доктрин, а й тих, що продиктовані так званими «неартикульованими мотивами» та політиками другого плану. Також дослідники намагаються провести аналіз найбільш ймовірних варіантів розвитку відносин між Російською Федерацією та Україною у світлі геополітичних проблем пострадянського простору. На їхню думку, найменш реальним є варіант відновлення державного утворення на кшталт Радянського Союзу. А найбільш сприятливим для розвитку обох країн є розвиток двосторонніх відносин. При цьому, звичайно, можна очікувати і різноманітні починання багатостороннього характеру [10, с. 55–59].

Для розуміння динаміки взаємин України та Російської Федерації слід окреслити найбільш пріоритетні питання співпраці між двома країнами. Зокрема, до таких міждержавних питань слід віднести: розвиток політичного та економічного співробітництва, що спирається розгалужену договірно-правову базу; захист прав людини; спільні наукові-технічні розробки і співпраця в галузі ВПК; широкі контакти в галузі культури та освіти.

В перше десятиліття XXI ст. з'являється ряд досліджень в яких проводиться аналіз окремих сфер українсько-російських відносин на сучасному етапі. В сферу наукових інтересів дослідників потрапляють питання національної ідеї в українсько-російських відносинах, проблема стратегічного співробітництва, а також забезпечення прав національних меншин та ін.

Зокрема, В. Пасічник у своєму дослідженні проводить аналіз української національної ідеї та її вплив на формування відносин між двома державами. Автор висловлює думку, що російська стратегія в довгостроковому плані зорієнтована на інтеграцію України в євразійський простір як засіб встановлення повного контролю Москви над українськими ресурсами та територією, зберігаючи формальні ознаки її державності. У результаті російської експансії, а також неефективної економічної політики України та ігнорування її панівною елітою ролі національної ідеї в побудові національної правової держави, Україна поступово втрачає важливі ознаки суверенітету, і потрапляє в економічну та політичну залежність від Росії [12, с. 12].

Досить складним та суперечливим у науковій літературі залишається питання Чорноморського Флоту, Криму та Севастополя. Зазначені проблеми знайшли своє відображення в дослідженнях науковців, які намагалися проаналізувати ситуацію та знайти вирішення даних проблем. У цьому контексті негативно ставиться до перебування Чорноморського Флоту РФ в Криму Д. Базив. Він зазначає, що у випадку військового конфлікту між НАТО та Росією під удар потраплять не російські Воронеж чи Самара, український Севастополь [3, с. 34].

Разом з тим, з початком нового тисячоліття у дослідників на перший план вийшла проблема відносин України з НАТО та її вплив на українсько-російське співробітництво. Якщо проаналізувати наявну літературу, то число робіт, які розглядають цю проблему, зросло після 1996 р. У Росії свої пріоритети у зовнішній політиці, в тому числі і по відношенню до НАТО.

На думку авторів монографії «Україна на шляху до НАТО: через радикальні реформи до набуття членства» проблема полягає в тому, що Росія вбачає в Україні та в Білорусії, так званний, перший ешелон у своїх геостратегічних планах щодо НАТО та країн Центрально-Східної Європи. Проте Білорусь не в змозі забезпечити Росії міцних військово-стратегічних позицій від Балтики до Чорного моря, тому без

України її північний сусід потрапляє в ситуацію геостратегічного колапсу, що назавжди виключає можливість її відродження як провідної геополітичної сили в Європі [21, с. 54].

Активно вивчається і обговорюється українськими істориками питання про участь України в СНД і, в цьому зв'язку, розгляд її відносин з Росією. Ця дискусія почалася з часу появи самої структури й триває до тепер. Деякі дослідники вважають, що в СНД Росія проводить свою імперську політику, тому Україні там не місце.

У сфері економіки в центрі уваги дослідників перебувають, як правило, конкретні проблеми господарських комплексів Росії та України, далеко не завжди безпосередньо пов'язані з двосторонньою інтеграцією. Але саме в ході цієї роботи науковими та, певною мірою, медіа-спільнотами двох країн закладалися підвалини історіографії економічного співробітництва Росії та України. Адже в поле зору вчених і експертів потрапляли базові елементи неминучих в майбутньому інтеграційних процесів. Навіть в умовах «дистанціювання» від Росії у військовій, політичній, культурній сферах українські політики розуміли небезпеку і неприйнятність для власної країни поширення такого ставлення на двосторонні економічні зв'язки.

Разом з тим, деякі дослідники проводячи аналіз економічних зв'язків між двома державами, зазначають, що якби Україна повністю припинила товарний обмін з Росією та іншими країнами СНД, то в неї залишилася б можливість забезпечити виробництво тільки 15% свого кінцевого продукту, що адекватно соціально-економічного колапсу. Відповідно Росії за такої ситуації вдалося б зберегти 65% кінцевого продукту [20, с. 6].

Загалом, як засвідчує аналіз наведений у аналітичній довідці «Стратегія економічного і соціального розвитку України (2004–2015 роки). «Шляхом Європейської інтеграції» за період з 1996 до 1999 рр. обсяг товарообігу між РФ та Україною скоротився з 14,4 млрд. дол. до 8,0 млрд. дол., а структура українсько-російських торговельних відносин до цього часу залишається заручницею колишнього народногосподарського комплексу СРСР. Проте головною проблемою автори визначають застосування штучних тарифних та нетарифних обмежень у торгівлі з Україною [16, с. 306–307].

Проте, головною проблемою виступає енергетична сфера взаємин між двома державами. Як зазначає С. Андрущенко «енергетичне питання виступає ще одним засобом тиску на Україну в геополітичній геометрії США-Росія-

ЄС-Україна, що здебільшого відбувається не на користь українських інтересів» [1, С. 244].

Загалом це далеко не повний перелік політичних проблем, що існують в українсько-російських відносинах і потребують досконалого вивчення в майбутньому. Таким чином, історіографічний аналіз праць дає змогу ствер-

джувати, що політичні аспекти російсько-українських відносин відображені в науковій літературі. Переважно зіштовхуємося з працями, в яких коротко або побіжно йде мова про досліджувану нами проблему. До того ж час написання праць суттєво впливав як на їх зміст, так і на погляди авторів.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Андрущенко (Гринько) С.В. Україна в сучасному геополітичному середовищі: Монографія / С.В. Андрущенко (Гринько). – К.: Логос. – 288 с.
2. Апатов С.И. Безопасность Украины и НАТО / С. Апатов // Российско-украинские отношения: преемственность и развитие. Матер. межд. конф. «Круглый стол российских и украинских ученых» (23–24 мая 1996 г.). – Одесса: «А-ТЕКС», 1996. – С. 63–66.
3. Базив Д.П. Геополітична стратегія України / Дмитро Базив. – К., 2000. – 192 с.
4. Василенко С.Д. Європейський процес: Україна. Монографія / Світлана Василенко. – Одеса: ІСЦ політехнічного ун-ту, 1996. – 138 с.
5. Глебов В.В. Политика в Черноморском регионе в контексте украинско-российских отношений / В.В. Глебов // Российско-украинские отношения: преемственность и развитие. Матер. межд. конф. «Круглый стол российских и украинских ученых» (23–24 мая 1996 г.). – Одесса: «А-ТЕКС», 1996. – С. 21–27.
6. Діак І. В. Україна – Росія: Історія та сучасність / І.В. Діак. – К.: Укрполіграфсервіс, 2001. – 400 с.
7. Копиленко М. Межі компетенції. Проблеми правового статусу Криму – пошук варіантів / М. Копиленко, О. Копиленко // Політика і час. – 1996. – № 11. – С. 47–53.
8. Купчишин О. Співробітництво – з СНД, інтеграція – з Росією, перспективи вступу до ЄС / О. Купчишин // Політика і час. – 1996. – № 7. – С. 13–17.
9. Курпас Ю. Українсько-російські відносини через призму територіальних проблем: визначення статусу Чорноморського флоту і м. Севастополя (правова оцінка) / Ю. Курпас // Київський ун-т як осередок національної духовності, науки, культури. Матер. наук.-практ. конф., присвяч. 165-річчю ун-ту. – К.: Вид. Центр КДУ, 1999. – Ч. I. – С. 90–94.
10. Лотоцький С. Україна в світовому геополітичному просторі [Текст] / С. Лотоцький, С. Трохимчук; наук. ред. М. Мальський; Львівський національний ун-т ім. Івана Франка. Факультет міжнародних відносин. – Л.: [б.в.], 2002. – 192 с.
11. Мироненко В.И. Российско-украинские отношения в 1991 – 2002 гг. Историографический очерк / Виктор Мироненко. – Москва, 2004. – Режим доступа: http://vimironenko.narod.ru/sci/sci0002/sci0002.htm#_ftn1 (дата звернення: 20.02.2014). – Назва з екрану.
12. Пасічник В. М. Національна ідея в контексті українсько-російських відносин [Текст]: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук: 23.00.05 / Пасічник Василь Миколайович; Український держ. лісотехнічний ун-т. – Л., 2004. – 19 с.
13. Седляр Ю. О. Стратегічне партнерство в українсько-російських відносинах [Текст]: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук: 23.00.04 / Седляр Юлія Олександрівна; Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2005. – 20 с.
14. Сковелес Л.С. Імперська політика Росії в СНД / Л. Сковелес // Студії політичного центру «Генеза». – 1995. – № 3. – С. 28–32.
15. Стадніченко О. І. Проблема забезпечення прав національних меншин у міждержавних відносинах України і Російської Федерації [Текст]: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук: 23.00.04 / Стадніченко Ольга Іванівна; Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2003. – 20 с.
16. Стратегія економічного і соціального розвитку України (2004–2015 роки) «Шляхом Європейської інтеграції» [Текст] / А. С. Гальчинський [та ін.]. – Офіц. вид. – К.: ІВЦ Держкомстату України, 2004. – 416 с.
17. Романуха О.М. Розвиток українсько-російських відносин в сфері культури і науки (1991–2005 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: 00.07.01 / О.М. Романуха; Донець. нац. ун-т. – Донецьк, 2007. – 20 с.
18. Тертичний В. Росширення НАТО: військові аспекти / В. Тертичний // Політика і час. – 1996. – № 8. – С. 18–23.
19. Тлушак О. Ю. Політико-правовий аналіз українсько-російських відносин [Текст]: автореф. дис.... канд. політ. наук: 23.00.04 / Тлушак Олександр Юрійович; Тавр. нац. ун-т ім. В.І. Вернадського. – Сімф., 2009. – 20 с.

20. Україна-Росія: проблеми економічної взаємодії [Текст] / С.І. Пирожков [та ін.]. – К.: [б.в.], 2000. – 255 с.
21. Україна на шляху до НАТО: через радикальні реформи до набуття членства [Текст] / О.П. Дергачов [та ін.]; ред. Г.М. Перепелиця; Національний ін-т стратегічних досліджень, Фонд ім. Фрідріха Еберта. Представництво в Україні. – К.: Видавничий дім «Стилос», 2004. – 407 с.
22. Філоненко Р. Ю. Європейська інтеграція України в контексті її відносин з Російською Федерацією [Текст]: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук: 23.00.04 / Філоненко Роман Юрійович; Ін-т світ. економіки і міжнар. відносин НАН України. – К., 2008. – 19 с.
23. Чекаленко Л. Д. Зовнішня політика України [Текст]: підручник для студ. ВНЗ / Л.Д. Чекаленко. – К.: Либідь, 2006. – 352 с.
24. Чумак В.М. Україна – Росія: Між стратегічним партнерством і конфліктністю [Текст] / В.М. Чумак [та ін.]; Рада національної безпеки і оборони України, Національний ін-т стратегічних досліджень. – К.: [б.в.], 1997. – 67 с.
25. Щербина В.П. Права людини в історії політичної і правової думки Росії та України / В. Щербина. – Хмельницький, 1998. – 660 с.

© *Александр Дмитрушко*
(Київ)

УКРАИНСКО-РОССИЙСКИЕ ОТНОШЕНИЯ В ИСТОРИЧЕСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ (1991–2011 ГГ.)

В статье раскрываются отдельные аспекты украинско-российских отношений в период 1991–2011 гг. в работах украинских исследователей. Такой небольшой период времени в некоторой степени усложняет работу исследователей, требует более взвешенного и беспристрастного взгляда на события того времени. Но несмотря на такие трудности в исследовании темы, интерес к ее изучению постоянно рос. Следует отметить, что риторика научных исследований изменялась в зависимости от с приоритетов внешней политики Украины.

Ключевые слова: Украина, Российская Федерация, историография, геополитика, международные отношения.

© *Alexandr Dmytrushko*
(Kyiv)

UKRAINIAN-RUSSIAN RELATIONS IN THE HISTORICAL LITERATURE (1991 TO 2011)

In a scientific study author highlighted some aspects of Ukrainian-Russian relations during the period 1991 to 2011, and their reflection in the works of Ukrainian researchers. General history of Ukrainian-Russian relations is quite short. In addition, researchers are deprived of such an important resource studies as a historical distance. This greatly complicates the work of researchers and requires a balanced and unbiased view of the events of that time. However, interest in the study of this subject is growing. The rhetoric of research changed along with the changing priorities of the foreign policy of Ukraine. After Ukraine gained independence, the researchers characterized the Ukrainian-Russian relations from the standpoint of inferiority and insisted on the primacy of European integration of Ukraine. The author has attempted to show the main trend of bilateral relations Governments of Ukraine and the Russian Federation for the period. Research paper explains the different approaches, attitudes among academics regarding the development of existing problems and possible ways to address them in the interaction between the two countries. Particular attention is paid to the political sphere between Ukraine and the Russian Federation. This is a question of the Black Sea Fleet, the status of Crimea and Sevastopol, the demarcation of borders between the two countries. Academics engaged in economic cooperation between the two countries. According to researchers, the main problem is the energy sector between the two countries. In order to study the Russian-Ukrainian relations have evolved, we have to identify the most important issues that require detailed study.

Keywords: Ukraine, Russia, historiography, geopolitics, international relations.

До редакції надійшла 3.03.2014.

**РЕАЛІЗАЦІЯ ДЕРЖАВНИХ ПРОГРАМ СОЦІАЛЬНОЇ АДАПТАЦІЇ ЗВІЛЬНЕНИХ
ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ ЗБРОЙНИХ СИЛ УКРАЇНИ
В РОКИ НЕЗАЛЕЖНОСТІ**

У статті досліджується процес впровадження державних соціальних програм направлених на соціальну адаптацію до цивільного життя звільнених військовослужбовців Збройних Сил України в роки незалежності. Аналізуються проблеми з якими стикаються звільнені військовослужбовці, діяльність Міністерства оборони України та державних органів, які займаються перепідготовкою та працевлаштуванням зазначеної категорії громадян. Наголошується, що здійснюється недостатнє фінансування програм, які пов'язані з соціальною і професійною адаптацією військовослужбовців, що ускладнює зусилля держави у вирішенні даного питання.

Ключові слова: державні програми, звільнені військовослужбовці, соціальна адаптація, Збройні Сили України.

У процесі реформування Збройних Сил України відбувається звільнення військовослужбовців, які потребують особливої уваги та допомоги у переході до цивільного життя та, в першу чергу, успішного працевлаштування. Близько 80% складають особи віком до 45 років, на утриманні яких перебувають сім'ї. На ринку праці при зростаючій кількості безробітних колишнім військовослужбовцям доводиться конкурувати з фахівцями, які мають схожі характеристики за освітою й професійною кваліфікацією. Саме тому в Україні, як і в багатьох інших країнах світу поступово склалася досить чітка і розвинена система соціальної адаптації звільнених військовослужбовців. У зазначену систему включені як державні, так і не державні структури, які надають допомогу звільненим військовослужбовцям з цілої низки питань, насамперед юридичного та психологічного консультування, перепідготовки та працевлаштування.

Огляд історіографії показав, що на сьогодні відсутні комплексні дослідження з даної проблематики. Окремі аспекти соціальної адаптації звільнених військовослужбовців (їхніх родин) розглядалися у статтях Н. Бідюка [2], А. Красильщикова [7], В. Лазарева [8]. У роботі О. Щербініна [12] аналізується соціальна політика держави щодо військовослужбовців Збройних Сил України, зокрема, звільнених. І саме це зумовило необхідність дослідження даного питання і визначило мету цієї статті – аналіз процесу реалізації державних програм щодо соціальної адаптації звільнених військовослужбовців Збройних Сил України в роки незалежності.

14 лютого 1992 р. між державами-учасниками СНД була укладена Угода «Про соціальні та правові гарантії військовослужбовців, осіб,

звільнених з військової служби та членів їх сімей», яку підписала й Україна.

Відповідно до положень ст. 1 цієї Угоди, звільнені військовослужбовці, а також члени їх сімей, мали право вибрати місцем постійного проживання будь-яку із держав, що її підписала. За ними зберігалися права і пільги, встановлені раніше законами та іншими нормативними актами колишнього СРСР. Згідно цієї Угоди, односторонні обмеження зазначених прав і пільг військовослужбовців, осіб звільнених з військової служби, та членів їхніх сімей, не допускаються. А у відповідності до ст. 3 Держави Співдружності забезпечують житловими приміщеннями військовослужбовців та членів їхніх сімей, які не мають житла або потребують поліпшення житлових умов, відповідно до законодавства країни перебування [5, с. 143–144].

На основі Закону України від 20 грудня 1991 р. № 2011-ХІІ «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей», Указу Президента України від 21 серпня 1993 р. № 352 «Про невідкладні заходи щодо посилення соціального захисту військовослужбовців та членів їх сімей», була розроблена і затверджена Постановою Кабінету міністрів України від 5 серпня 1996 р. № 918 «Комплексна програма соціальної та професійної адаптації військовослужбовців, звільнених у запас або відставку» та створена Національна наглядова рада з її реалізації.

Програма розраховувалася на 1996–1998 рр. і передбачала організацію перепідготовки колишніх військовослужбовців та їх працевлаштування як в державному, так і в недержавному секторах економіки.

Реалізація Програми повинна була дати змогу максимально використати інтелектуальний потенціал колишніх військовослужбовців в інте-

ресах держави і планомірно здійснити формування працездатного підприємницького складу.

У фінансуванні Програми брало участь Міністерство оборони, яке здійснювало планування дій, спрямованих на реалізацію Програми, співпрацювало з міжнародними організаціями у питаннях соціального захисту колишніх військовослужбовців, визначало військові вищі заклади освіти (установи, організації), на базі яких здійснювалася б перепідготовка колишніх військовослужбовців, співпрацювало з Міністерством праці, Міністерством освіти та науки з питань обміну необхідною інформацією про колишніх військовослужбовців.

	1996 рік	1997 рік	Разом
Бюджетних коштів	33	57,6	90,6
Комітету Міноборони	16,8	-	16,8
Міноосвіти	13,4	24,1	37,5
Міноборони	72,2	220,5	292,7
Мінпраці	5,5	5,5	11
Інвестиційних фондів	901	1019	1920
Усього	1041,9	1326,7	2368,6

Ця Програма розраховувалася на три роки. За цей час передбачалося перепідготовки 8 тис. колишніх військовослужбовців.

На думку О. Щербініна, у процесі планового здійснення професіоналізації Збройних Сил, питання адаптації військовослужбовців, звільнених у запас або відставку, до цивільного життя набуває значно більшої ваги. Адже реалізація цих заходів підвищує соціальну захищеність «запасників», підвищує привабливість і престижність військової служби та розвиває стійку мотивацію до неї [12, с. 15].

Соціальна адаптація колишніх військовослужбовців передбачає: працевлаштування колишніх військовослужбовців, які не потребують перепідготовки за новими спеціальностями; перепідготовку колишніх військовослужбовців за цивільними спеціальностями і їх працевлаштування; співпрацю з громадськими організаціями та фондами, які займаються питаннями соціальної адаптації військовослужбовців.

Професійну підготовку та перепідготовку проходять від 25% до 50% громадян, звільнених з військової служби. Найбільшим попитом на ринку праці користуються такі спеціальності: організатор підприємств малого і середнього бізнесу, фахівець з комерційних розрахунків і бухгалтерського обліку, фахівець із цінних паперів, менеджер-фінансист, юрист-правознавець, психолог, фахівець митної служби, страховий агент, менеджер із туризму, службовець банку тощо [10, с. 45–46].

З метою координації діяльності міністерств та відомств щодо реалізації Програми був створений Національний координаційний центр (далі – НКЦ). Йому був наданий статус юридичної особи з правом розпорядника виділених для виконання Програми коштів та право створення регіональних центрів соціальної адаптації колишніх військовослужбовців (далі – регіональні центри адаптації).

Для фінансування Програми НКЦ залучалися як бюджетні, так і позабюджетні кошти.

Фінансування передбачалося провадити за рахунок (млрд. крб.):

7 березня 2005 р. Указом Президента України був ліквідований Національний координаційний центр адаптації військовослужбовців, звільнених у запас або відставку, та конверсії колишніх військових об'єктів. Це пояснювалося вдосконаленням системи органів виконавчої влади, які здійснюють формування та реалізацію державної політики у сфері розв'язання соціальних проблем військовослужбовців, звільнених у запас або відставку. Повноваження НКЦ, згідно Указу, покладалися на Міністерство оборони.

Для вирішення цих завдань відповідно до Постанови Кабінету Міністрів України від 15 квітня 2005 р. № 295 у складі Міністерства оборони України був створений урядовий орган державного управління – Державний департамент адаптації військовослужбовців, звільнених у запас або відставку, та конверсії колишніх військових об'єктів. Головним завданням департаменту було вирішення соціальних проблем військовослужбовців, звільнених у запас або відставку, і тих, що підлягають звільненню у зв'язку з реформуванням Збройних Сил України [9, ст. 836]. Але вже 11 вересня 2007 р. Кабінет Міністрів України прийняв Постанову, за підписом тодішнього прем'єр-міністра В. Януковича, якою ліквідував Державний департамент адаптації військовослужбовців, звільнених у запас або відставку, та конверсії колишніх військових об'єктів, а виконання функцій із соціальної та професійної адаптації

військовослужбовців, звільнених у запас або відставку, і тих, що підлягають звільненню у зв'язку з реформуванням ЗСУ, та із забезпечення їх житлом покладалися на Державний комітет у справах ветеранів, який координується через Міністра праці та соціальної політики. Таке рішення Кабінету Міністрів України про позбавлення Міністерства оборони України можливості спрямовувати та координувати здійснення управління у сфері соціальної та професійної адаптації військовослужбовців, звільнених у запас або відставку, і тих, які підлягають звільненню у зв'язку з реформуванням Збройних Сил України, порушувало права таких військовослужбовців на соціальну та професійну адаптацію.

Президент України В. Ющенко своїм Указом від 17 вересня 2007 р. призупинив дію цієї Постанови, яка порушувала статті Конституції України і Закон України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» щодо соціального захисту військовослужбовців (Постановою від 28 березня 2011 р. № 346 уряд ліквідував Державний департамент адаптації військовослужбовців, звільнених у запас або відставку у складі Міноборони).

Отже, Міністерство оборони було позбавлено функцій щодо соціального захисту звільнених військовослужбовців. Ст. 8 Закону України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» визначає, що «держава забезпечує соціальну та професійну адаптацію військовослужбовців...».

В Україні приймалися державні цільові програми, які на папері забезпечували соціальну та професійну адаптацію військовослужбовців, звільнених зі Збройних Сил України, а в реальному житті вони фінансувалися державою за залишковим принципом.

У 2002–2004 рр. діяла Програма соціальної і професійної адаптації військовослужбовців, звільнених у запас або відставку, на період до 2005 р., затверджена Указом Президента України від 21 вересня 2002 р. № 849. Програма була профінансована з державного бюджету тільки у 2004 р. в обсязі 600 тис. гривень, що дало змогу перепідготувати на цивільні спеціальності лише 1336 військовослужбовців та 522 – працевлаштувати [6].

Результати діяльності системи перепідготовки і працевлаштування у 2004–2005 рр. були наступні: у 2004 р. звільнилось 30912 офіцерів, прапорщиків та контрактників. Перепідготовлено близько 2560, працевлаштовані близько 3400 осіб. За рахунок державного бюджету Національним Координаційним центром

адаптації військовослужбовців, звільнених у запас або відставку, та конверсії колишніх військових об'єктів і міжрегіональними центрами перепідготовки осіб, звільнених із військової служби перепідготовлено 1336 чол. (4%), у тому числі військовослужбовців, які сплановані до звільнення – 562 особи (1,7%), звільнених у запас або відставку – 774 особи (2,3%); послугами центрів зайнятості населення скористалися 7896 звільнених (45%), зокрема: пройшли перепідготовку – 1024 особи (5%), працевлаштовано 2329 осіб (10%) [1, с. 41].

У 2005 р. звільнилось 18972 офіцерів, прапорщиків, контрактників. Перепідготовлено близько 2600 осіб, працевлаштовано близько 3800 осіб. За рахунок державного бюджету міжрегіональними центрами перепідготовки осіб, звільнених із військової служби близько 400 чоловік (2,1%), працевлаштовані близько 300 осіб (1,5%); послугами центрів зайнятості населення скористалися 8919 звільнених (45%); пройшли профнавчання – 1699 осіб (8,5%), працевлаштовані – 3125 осіб (10%) [1, с. 42].

Наведені вище результати діяльності системи соціальної адаптації не забезпечують реалізацію зазначених прав осіб, звільнених із військової служби.

З метою розвитку соціальної адаптації звільнених військовослужбовців до умов цивільного життя, Державним департаментом розроблена і затверджена Постановою Кабінету Міністрів України від 12 травня 2007 р. № 720 «Державна програма соціальної і професійної адаптації військовослужбовців, що підлягають звільненню, та осіб звільнених з військової служби, на період до 2011 року» (далі – Державна програма). Відповідно до неї при обласних держадміністраціях створені координаційні ради, в їх безпосередньому виконанні беруть участь відділи обласних державних адміністрацій по зв'язках із силовими структурами, військкомати, командири військових частин, центри зайнятості, навчальні заклади.

Зазначеною Державною програмою передбачалося до кінця 2011 р. надати допомогу більше ніж 20 тис. військовослужбовцям Збройних Сил України та інших силових структур, при цьому понад 5,6 тис. повинні були пройти перепідготовку, а більше 14,5 тис. отримати допомогу у працевлаштуванні [3, ст. 494].

Обсяги фінансування Державної програми адаптації та показники очікуваних результатів виконання її заходів у 2008 р., відповідно до Постанови Кабінету Міністрів України від 12 травня 2007 р., складають 4015,1 тис. грн.

із загального фонду Державного бюджету, у тому числі 2929,5 тис. – на професійне навчання 1085 осіб за 500-годинними програмами з витратами по 2700 грн. на кожного слухача, та 1085,6 тис. – на працевлаштування 2714 осіб у разі витрат по 400 грн. на кожного працевлаштованого [12, с. 15].

Відповідно ж до Закону України «Про Державний бюджет України на 2008 рік» видатки на виконання Державної програми адаптації було передбачено лише 1603,7 тис. грн. (недофінансування склало 2411,4 тис. грн.). Ці кошти давали можливість здійснити професійне навчання 593 військовослужбовців. Про працевлаштування взагалі не йшлося. Однак 2009 р. ситуація склалася ще гірша. Видатки на виконання Державної програми адаптації були передбачені в сумі 160,4 тис. грн. Якщо на ці кошти організувати перепідготовку військовослужбовців, то за 500-годинними навчальними програмами та витратами по 3430 грн. на кожного слухача можна здійснити професійне навчання аж 46 осіб [12, с. 15]. Державними бюджетами України у 2010 і 2011 рр. кошти на соціальну і професійну адаптацію військовослужбовців, що звільнялися в запас або відставку взагалі не виділялися. У 2011 р. передбачалися видатки на адаптацію військовослужбовців за рахунок спецфонду у розмірі 200 тис. грн. [4, ст. 52].

Для реалізації визначених законами України прав військовослужбовців на соціальну і професійну адаптацію у березні 2006 р., у м. Вінниці, за сприяння Державного департаменту адаптації військовослужбовців, звільнених у запас або відставку та конверсії колишніх військових об'єктів Міністерства оборони України було створено Міжрегіональний центр соціальної адаптації звільнених військовослужбовців та курсової підготовки цивільного населення (далі – Центр). З 1 жовтня 2007 р. Центр діє у складі Вінницького навчально-наукового виробничого об'єднання «Комплекс-1» і є його структурним підрозділом.

Головними завданнями Центру визначалися: проведення інформаційно-роз'яснювальної роботи щодо соціально-правових гарантій для військовослужбовців та членів їх сімей в період звільнення; правове та психологічне консультування військовослужбовців, членів їх сімей, цивільного населення з соціальних, психологічних питань; організація та проведення перенавчання, професійної та тренінгової підготовки військовослужбовців та цивільного населення; надання допомоги у працевлаштуванні.

У листопаді 2007 р. з'явився ще один напрямок у діяльності Центру – Цільова програма «Діти військовослужбовців» з вивчення офісних комп'ютерних та навчальних програм. Передбачалося, щоб діти замість повального захоплення комп'ютерними іграми мали можливість інтелектуального та пізнавального розвитку шляхом поглибленого вивчення комп'ютера, в тому числі встановлення обладнання, спеціальних та навчальних програм, Internet, роботи в локальній мережі, маніпуляції з графічними, аудіо- та відеофайлами.

Центр поступово розширив напрямки своєї діяльності і станом на 1 липня 2009 р. у ньому діяли наступні програми:

Соціальна адаптація звільнених військовослужбовців (роз'яснювальна робота серед діючих і вже звільнених військовослужбовців, індивідуальне та групове соціально-психологічне і юридичне консультування, цільова курсова перепідготовка за напрямками та спеціальностями, перепідготовка за спеціальними програмами для льотно-підйомного складу, допомога у працевлаштуванні, юридично-правова допомога у захисті прав звільнених військовослужбовців).

Курси підвищення кваліфікації для тих, хто має базову вищу освіту за фахом (напрямами): «Основи малого бізнесу», «Організація малого бізнесу», «Основи малого підприємництва», «Менеджер безпеки бізнесу», «Спеціаліст з охорони праці» – всі обсягом 112 год. (терміном 1 місяць), або 500 год. (терміном 3 місяці).

Курси професійної підготовки (перепідготовки, підвищення кваліфікації) за робітничими спеціальностями: Обліковець (реєстрація бухгалтерських даних), секретар керівника (організації, підприємства, установи) оператор комп'ютерного набору – 144 год. (1 міс.), або 500 год. (3 міс.); Гувернант – 216 год. (1,5 міс.), або 500 год. (3 міс.); Конторський працівник – 144, 500, 788 годин (1–5 міс.), Автослюсар, газоелектрозварювальник, водії (кат. В, С, дозвіл на перевезення небезпечних вантажів) (500 год. – 3 міс.).

Курси підготовки військовослужбовців з числа льотно-технічного складу для потреб цивільної авіації.

Курси поглибленого вивчення іноземних мов – англійська, італійська, німецька – від 130 до 500 годин (до 4-х міс.).

Форми навчання – денна, вечірня, вихідного дня.

Одним із головних завдань діяльності Центру є надання допомоги у працевлаштуванні, оскільки саме цей елемент адаптації можна

вважати кінцевою метою щодо надання допомоги конкретній людині.

Метою Державної програми було створення високоефективної цілісної загальнодержавної системи соціальної і професійної адаптації військовослужбовців, які звільняються з військової служби в ході реформування Збройних Сил України.

На основі удосконалення взаємодії центральних органів виконавчої влади, нормативно-правового регулювання і матеріально-технічного забезпечення цієї системи, створювалися умови, які дозволяли військовослужбовцям пройти необхідну підготовку, перепідготовку, підвищити кваліфікацію, а також сприяли працевлаштуванню, наданню консультаційної, правової та інформаційної підтримки.

Державним департаментом у 2008 р. була проведена велика робота для своєчасного використання виділених з державного бюджету коштів, проведені переговори зі структурами, які мають досвід в реалізації міжнародних програм і в змозі організувати і провести якісну перепідготовку військовослужбовців за цивільними спеціальностями на базі навчальних закладів, відібраних на конкурсних засадах.

Державним департаментом, Харківським університетом Повітряних Сил, Севастопольським військово-морським інститутом, державними підприємствами Міністерства оборони «Укрконверсбуд» і «Укрспецконверсія» були укладені відповідні договори з виконавцями проведення курсів та здійснена перепідготовка 585-ти військовослужбовців у 15-ти містах України: Балта (Одеська обл.), Бердичів (Житомирська обл.), Біла Церква, Вінниця, Володимир-Волинський, Гайсин (Вінницька обл.), Джанкой, Івано-Франківськ, Кіровоград, Львів, Одеса, Самбір (Львівська обл.), Сімферополь, Слов'янськ (Донецька обл.), Харків [11].

Державна програма передбачала перепідготовку лише військовослужбовців, які звільняються з військової служби у Збройних Силах України у зв'язку зі скороченням штатів і проведенням організаційних заходів та за станом здоров'я. Ця програма також передбачає і працевлаштування осіб, звільнених з військової служби з правом на пенсію тільки у зв'язку зі скороченням штатів і проведенням організаційних заходів. Можливості Державної програми не дозволяють охопити всі категорії запланованих до звільнення і звільнених військовослужбовців.

Тобто, відповідно до діючого законодавства, під дію Державної програми не підпадають

військовослужбовці, які звільняються з лав Збройних Сил України за віком, у зв'язку із закінченням терміну контракту та за інших обставин.

Для вирішення питань соціальної адаптації осіб звільнених з військової служби без права на пенсійне забезпечення займається державна структура – Державна служба зайнятості Міністерства праці і соціальної політики України. Вона здійснює цілий комплекс заходів щодо соціальної адаптації і реалізації трудового потенціалу військовослужбовців, звільнених без права на пенсію і тих, які звернулися в службу зайнятості за допомогою в працевлаштуванні. Військовослужбовці і члени їх сімей, які звернулися саме до Державної служби зайнятості, мають можливість отримати інформацію про ситуацію на ринку праці, послуги профорієнтації, можливості перенавчатися або підвищити кваліфікацію, отримати одноразову виплату по безробіттю, а також для відкриття своєї підприємницької діяльності. Термін перепідготовки складає залежно від спеціальності від 5 тижнів до 20 місяців. Фінансування діяльності центрів зайнятості здійснюється за рахунок Фонду загальнообов'язкового державного соціального страхування України на випадок безробіття, а надання соціальних послуг та матеріальної допомоги звільненим військовослужбовцям відшкодовується з Державного бюджету України.

Не дивлячись на зусилля держави у вирішенні проблем, що пов'язані з соціальною і професійною адаптацією військовослужбовців, фінансові потреби у вказаній сфері набагато перевищують і до того обмежене державне фінансування, яке не дозволяє в повному обсязі задовольнити потреби.

Дотепер в більшості регіонів України проблема соціальної і професійної адаптації військовослужбовців, звільнених у запас, до кінця не вирішена. Після закінчення служби у зрілому віці переважній більшості військовиків доводиться опановувати нову професію, робити кар'єру в новому для них цивільному житті. При цьому багато в чому доводиться надолужувати, наздоганяти однолітків, які на стежині цього самого цивільного життя далеко попереду.

Сьогодні під час переходу до повного комплектування військ військовослужбовцями за контрактом, питання адаптації військовослужбовців до цивільного життя під час військової служби і після звільнення у запас або відставку, займає важливе місце у кадровій політиці Міністерства оборони та Збройних Сил на всіх рівнях. Реалізація заходів з адаптації військовослужбовців

до цивільного життя підвищує їх соціальну захищеність, привабливість та престижність військової служби, кількісно-якісні показники особового складу, значно збільшує кількість бажаючих вступати на військову службу.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Актуальні проблеми соціальної адаптації осіб, звільнених з військової служби та шляхи її подальшого удосконалення (матеріали методичних семінарів). – К., 2006. – 46 с.
2. Бідюк Н.М. Соціально-адаптаційне професійне навчання безробітних військовослужбовців, звільнених у запас / Н.М. Бідюк // Вісник. Педагогічні науки. – Черкаси, 2009. – Вип. 147. – С. 28–32.
3. Державна програма соціальної і професійної адаптації військовослужбовців, що підлягають звільненню, та осіб звільнених з військової служби, на період до 2011 року // Збірник урядових нормативних актів України. – 2007. – № 29. – Ст. 494.
4. Закон України «Про Державний бюджет України на 2011 р.» // Відомості Верховної Ради України. – 2011. – № 7–8. – Ст. 52.
5. Зібрання чинних міжнародних договорів України: Офіційне видання / За заг. ред. А.М. Зленка. – Том 2. – Кн. 1: січень-липень 1992 року. – К.: Вид-во Дім «Ін Юре», 2002. – С. 143–145.
6. Концепція Державної цільової соціальної програми соціальної і професійної адаптації військовослужбовців, які підлягають звільненню, та осіб, звільнених з військової служби, на період до 2017 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://voen.com.ua/forum.html?view=topic&catid=9&id=1258>
7. Красильщиков А.Л. Соціальна адаптація звільнених у запас військовослужбовців (проблеми та досвід їх вирішення в Україні та зарубіжних країнах) / А.Л. Красильщиков // Демографія та соціальна економіка. Науково-економічний та суспільно-політичний журнал. – 2005. – № 2. – С. 117–125.
8. Лазарев В.В. Проблеми соціальної адаптації звільнених військовослужбовців (їхніх родин) / В.В. Лазарев // Стратегічна панорама. – 2005. – № 1. – С. 130–138.
9. Постанова Кабінету міністрів України від 15 квітня 2005 р. «Про утворення Державного департаменту адаптації військовослужбовців, звільнених у запас або відставку, та конверсії колишніх військових об'єктів» // Офіційний вісник України. – 2005. – № 16. – Ст. 836.
10. Проблеми професійної та соціальної адаптації офіцерів, звільнених з військової служби у зв'язку зі скороченням Збройних Сил України: Аналітичний звіт за результатами соціологічних досліджень. – К., 2004. – 86 с.
11. Холоша І.В. Актуальні питання впровадження системи соціального захисту військовослужбовців Збройних Сил України, що звільнилися чи плануються до звільнення / Народна Армія. – 2009. – 20 лип.
12. Щербінін О.М. Соціальна політика чи соціальний популізм? / О.М. Щербінін // Військо України. – 2009. – № 11 (113). – С. 14–16.

© *Ірина Автушенко*
(Київ)

РЕАЛИЗАЦИЯ ГОСУДАРСТВЕННЫХ ПРОГРАММ СОЦИАЛЬНОЙ АДАПТАЦИИ УВОЛЕННЫХ ВОЕННОСЛУЖАЩИХ ВООРУЖЕННЫХ СИЛ УКРАИНЫ В ГОДЫ НЕЗАВИСИМОСТИ

В статье исследуется процесс внедрения государственных социальных программ направленных на социальную адаптацию к гражданской жизни уволенных военнослужащих Вооруженных Сил Украины в годы независимости. Анализируются проблемы с которыми сталкиваются уволенные военнослужащие, деятельность Министерства обороны Украины и государственных органов, которые занимаются переподготовкой и трудоустройством указанной категории граждан. Отмечается, что осуществляется недостаточное финансирование программ, связанных с социальной и профессиональной адаптацией военнослужащих, что затрудняет усилия государства в решении данного вопроса.

Ключевые слова: государственные программы, уволенные военнослужащие, социальная адаптация, Вооруженные Силы Украины.

IMPLEMENTING THE STATE PROGRAM FOR THE SOCIAL ADAPTATION OF RETIRED SERVICEMEN OF THE ARMED FORCES OF UKRAINE IN THE YEARS OF INDEPENDENCE

This article deals with the implementation of state programs aimed at social adaptation of retired servicemen of the Armed Forces of Ukraine to civilian life during the period independence. It also indicates the ultimate goals of those programs aimed at retraining of ex-servicemen and their further employment in both the public and in the private sector. These goals provide for the establishment of steering groups within the regional state administration with the participation of departments of state regional administrations for law enforcement agencies, commanders of military units, employment centers, and educational institutions.

The model activities of Interregional Center of social adaptation of retired servicemen and civilians training in Vinnitsa, which is engaged in: carrying out information and advocacy on social and legal guarantees for servicemen and their families during the transfer to the reserve; legal and psychological counseling of servicemen, their families of the civilian population on social, psychological issues; organization and conduct of retraining, vocational training and training of servicemen; assistance in job finding and employment issues. Attention is focused on the fact that the activities of the Centre starting November 2007, were extended by yet another major direction – the Target Program «Children of the servicemen» which deals with the training of office computer software users and other education software users. The article contains an analysis of problems that may be encountered by retired servicemen or state bodies involved in retraining and employment of this category of citizens. It also covers the role of the Ministry of Defense of Ukraine in coordinating the management of social and professional adaptation of retired or resigned servicemen as well as all those to be dismissed from military service as part of reformation of the Armed Forces of Ukraine. That brings us to the fact that an insufficient funding of programs related to social and professional adaptation of servicemen, which is seen today, shall complicate the efforts of the government in this area.

Key words: state programs, retired servicemen, social adaptation, Armed Forces of Ukraine.

До редакції надійшла 30.01.2014.

ОСНОВНІ НАПРЯМИ ВПЛИВУ СТУДЕНТСЬКОГО ПРОТЕСТНОГО РУХУ 1960-Х РР. НА НІМЕЦЬКЕ СУСПІЛЬСТВО

У статті розглядаються особливості студентського протестного руху у ФРН, який викликав, з одного боку, обурення та засудження, а, з іншого – схвалення та сподівання на краще майбутнє, адже рух студентства став каталізатором зміни суспільно-політичного та духовно-го клімату у ФРН; аналізуються причини розпаду студентського протестного руху 1960-х рр. на окремі самостійні елементи антиавторитарних протестів, які у країні отримали свій розвиток у наступних 1970–1980-х рр. як нові соціальні рухи; висвітлюються наслідки та вплив руху студентства на німецьке суспільство, його принципи та погляди, адже так звана «студентська революція» радикально його змінила.

Ключові слова: Федеративна Республіка Німеччина (ФРН), Західний Берлін, студентський протестний рух, Соціалістичний союз німецьких студентів (ССНС), Позапарламентська опозиція (ППО), Фракція Червоної Армії (РАФ).

Студентський протестний рух 1960-х рр. у ФРН голосно заявив про себе всій громадськості та політичним діячам. Його гасла і вимоги почуло усе суспільство, його масштабність, яка сягала сотень тисяч учасників, побачив увесь світ. Але прийняття надзвичайних законів та зміна урядової коаліції у 1969 р. привели до згасання руху, а згодом і до його повного спаду. Даний рух змінив суспільство, змінив його принципи, погляди та вплинув на подальший розвиток ФРН.

Те, що студентський рух 1960-х рр., не дивлячись на утопічні уявлення, вплинув на всі сфери суспільства ФРН, було спричинене тим, що в першій половині 1960-х рр. рух розвивався спонтанно та укорінився майже в усіх ланках суспільства. Дитячі садки, школи, університети, фабрики, профспілки, партії були ним «заражені». Усюди відбувався занепад авторитарних структур та суспільної ієрархії.

Студентський рух проявився у двох аспектах: у контркультурних та політичних протестах. По-перше, протестний рух студентства сприяв усуненню деструктивних причин у становленні громадянського суспільства, які довгий час рішуче впливали на розвиток суспільства Німеччини в цілому. По-друге, ці ж причини сприяли прискоренню адаптації до інституціональних суб'єктивних умов щодо необхідності реалізації дій в індустріальному суспільстві [1, S. 72]. Цей процес адаптації на інституціональному рівні характеризували такі аспекти як: вимога реформи освіти, підвищена соціальна активність, посилення інтеграції жінок до професійної діяльності, послаблення патріархально-авторитарних порядків у сім'ях, школах

та підприємствах, вимоги проведення адміністративної реформи, розвиток політичного управління, «нова східна політика» та інше [1, S. 72].

На суб'єктивному рівні це проявилось у лібералізації сексуальної моралі, у посиленні орієнтації на споживання, активному використанні вільного часу та відповідного розпаду цінностей, спрямованих лише на виконання громадянських обов'язків та роботи, у загальній зміні поведінки, у поширенні партнерських зв'язків та інше [1, S. 72].

Ці процеси модернізації порушили також існуючі у 1950–1960-х рр. ідеологічні орієнтири: державний обов'язок та громадянська покора втратили своє колишнє значення. В умовах «холодної війни» та антикомунізму серед молодого покоління набутий суспільний досвід втрачав своє первинне значення [1, S. 72].

З розвитком модернізації студентський протестний рух 1960-х рр. мав суперечливий потенціал дій, який залишив глибокий та відчутний слід у суспільному та політичному житті ФРН. Це пов'язано з розвитком позапарламентського руху, з посиленням його чутливості до проблеми розвитку індустріалізації та зміною ним політичного співвідношення сил.

Позапарламентська опозиція (ППО), до якої не входили а ні політичні партії, а ні спілки, змушена була розвивати нові форми організації та акції протесту. Саме у «великодніх маршах» ППО визріла як перша самостійна організована структура, в якій виокремлювалась характерна форма самоорганізації для руху за громадські ініціативи та інших рухів 1970-х рр. Незалежність руху від «опіки» вели-

ких організацій та їх тиску сприяла прискоренню політичного процесу. Це мало на меті створення нової «контр громадськості» [1, S. 72], яка підкріплювалася не лише громадськістю з вулиці, а й виданням власних газет, серій публікацій та системою їх розповсюдження.

Разом з тим поширилася нова громадянська самосвідомість серед усього покоління інтелектуалів, студентів та учнів, а також серед ліберальної громадськості шляхом боротьби проти надзвичайного законодавства та війни у В'єтнамі, проти маніпуляції думок. Готовність до активної політичної позиції, до незалежного представництва власних інтересів досягнула самореалізації.

Голова Соціал-демократичної партії Німеччини (СДПН) Віллі Брандт та інші соціал-демократи усвідомлювали, що рух протесту студентства виник у результаті глибоких кризових явищ у західнонімецькому суспільстві та змушені були шукати нові ефективні шляхи і методи впливу на молодь, проводячи порівняно «ліберальну» політику у відношенні до неї.

Очоливши уряд «малої коаліції» в 1969 р., СДПН проголосила курс на «внутрішні реформи». В період правління уряду на чолі з СДПН реформи, направлені на задоволення конкретних потреб та інтересів виборців, займали одне з головних місць у програмі партії. Важлива роль відводилася реформі освіти, законодавству про працю молоді, про її правовий стан.

За допомогою запропонованої програми реформ уряду Брандта-Шееля під гаслом «Більше демократії!» [2, S. 119] поняття «демократія» отримало, таким чином, нового значення та сили. Внаслідок першої хвилі реформ разом з поширеним уявленням радикально-демократичних і лівих позицій у школах та університетах, у вечірніх (народних) університетах та профспілкових навчальних закладах, у засобах масової інформації та видавництвах міг інституціонально й закріпитися цей імпульс демократизації. Без цього глибокого зміщення акцентів у політичному житті ФРН важко було б зрозуміти швидке поширення руху за громадські ініціативи, учасники якого виступили за вирішення в інтересах населення тих чи інших локальних проблем, пов'язаних з покращенням охорони навколишнього середовища, умов життя. До масових демократичних рухів належать перш за все антивоєнний та екологічний рухи проти будівництва атомних електростанцій, аеропортів, рух за рівноправність жінок [1, S. 73]. Єдина дійсна революція, яка, не враховуючи екологічного руху, почала розгортатися з руїн студентського протестного руху, була

феміністичного напрямлення, тобто жінок, які були представницями Соціалістичного союзу німецьких студентів (ССНС) від його появи і до розпаду. Отже, новий жіночий рух розпочався, перетворившись, як говорять, із бурі у стакані на значний та впливовий штормовий рух, який змінив у світі жінок набагато більше, ніж рух 1960-х рр. у світі чоловіків [1, S. 336].

У створенні партії «Зелених», яка почала своє становлення саме у 1970-х рр., прийняли участь активні діячі та лідери студентського протестного руху 1960-х рр., учасники руху за громадські ініціативи, а також представники інших соціальних рухів. Офіційно партія «Зелених» взяла свій початок з місцевого руху за громадські ініціативи і потім перейшла до руху за охорону навколишнього середовища, зокрема проти будівництва атомних електростанцій, які у 1980-х рр. характеризувалися знову появою «великодніх маршів». Вони виникли з появою масової мобілізації у 1981–1983-х рр. у відповідь на рішення НАТО про доозброєння, що в свою чергу призвело до появи нового рішучого народного руху.

Таким чином, у результаті розпаду студентського протестного руху утворилися окремі самостійні елементи антиавторитарних протестів, які набули форми нових соціальних рухів. Це сприяло частковому збереженню кадрів, а також запозиченню форм протестів, символічних провокацій, протестів у вигляді хеппенінгів та вуличних театрів, що привертало до себе увагу урядовців. Спроби наступних рухів за допомогою використання різних форм страйків робітничого руху та інших методів боротьби створити повну революційну ідентичність призвели у 1970-х рр. до втрати свого значення, але рухи 1970-х рр. дотримувалися досягнутої ідентичності суспільних змін антиавторитарним рухом 1960-х рр. [5, S. 115].

Діючі в 1970-х рр. у ФРН лівацькі угруповання, які вдавалися до тактики викрадань, терору та диверсійних акцій, склалися виключно з молоді. Особливу гучну популярність серед них отримало угруповання, яке називало себе «Фракція Червоної Армії» (RAF-РАФ) на чолі з Ульрікою Майнхоф та Андреасом Баадером. РАФ заявляла про свій намір «знищити капіталістичний устрій у ФРН» [6, S. 283]. Лівоекстремістські теоретики вважали, що провідна роль в революційній боротьбі належить «експлуатованим меншинам», серед яких вони виділяли студентство, які були так звані «детонатором» революційного вибуху. Вони вважали, що потрібно створюва-

ти революційні ситуації шляхом терористичних акцій проти представників пануючої у суспільстві олігархії та правлячих кіл, ведення партизанської боротьби («герилья») у містах [6, S. 283].

В 1977–1978-х рр. поліції вдалося розгромити основні угруповання РАФ, діяльність яких з тих пір проявлялася лише у вигляді спорадичних акцій. Реакцією на злочини РАФ стало прийняття в 1977–1979-х рр. ряду законів проти терористів, що обмежували особисті права громадян, однак, які були визнані легітимними з точки зору виконання державно-правових принципів. У ході проведення терористичних актів та захоплень заручників членами РАФ було вбито 34 особи, багато було поранено. РАФ втратила 20 своїх представників [5, S. 127].

Отже, історія РАФ нараховує не одну зміну поколінь революціонерів-терористів, між якими, однак, практично не було фізичної спадковості. Крім того, кожне покоління РАФ відрізнялося від попереднього організаційною структурою і змінами в теорії та практиці ведення так званої «боротьби за новий мир» [5, S. 127].

Починаючи з 1960 р., коли Бундестаг видав закон про створення цивільної альтернативної служби для військовозобов'язаних, які відмовлялися від військової служби, повільно, але безперервно зростала кількість противників цивільної служби. Поява студентського протестного руху у ФРН спричинила зростання вимог та покращення загальних умов існування суспільства. В той час як у багатьох сферах суспільного життя відбувалися модернізаційні процеси, майбутні противники цивільної служби змушені були пройти так званий «іспит на совість», який характеризувався не лише приниженнями, образами, а й свавіллям та беззаконням. Все це не пасувало картині зростаючого та відкритого суспільства ФРН [8, S. 193].

Позапарламентська опозиція розпочала проведення змін не із з'ясування причин відмови від військової служби та не з реформування соціальної структури, а взялася за ці два аспекти одночасно вже з середини 1960-х рр. Радикальна частина студентства опинилася в полі зору суспільства та стала частиною так званої «мовчазної та тихої революції», що призвело до збільшення кількості противників цивільної служби [8, S. 193].

Студентський протестний рух 1960-х рр. значно вплинув на політику держави, її дії та на хід проведення реформ у 1970-х рр. Але вплив руху носив суперечливий характер. З одного боку, рух студентства прискорив процес початку реформ. Шляхом вмілої

внутрішньої демонстрації ППО до того ж направила погляд зацікавленої громадськості на існуючі проблеми у цивільній службі та надала питанню відмови від цивільної служби великого суспільно-політичного значення. З іншого боку, змінена позиція держави виразно проявилася у відношенні до солдат, коли ті в разі непроходження методів перевірки влади та відмови від служби, починаючи з 1968 р., притягалися до кримінально-правової відповідальності [8, S. 193].

Разом з тим, масовість протестів та страйків сприяла реалізації суспільних вимог проведення реформ, які раніше не мали жодних шансів на втілення в життя. Це призвело до тісних взаємодій між протестним рухом та загальносуспільними обставинами, які історик Франц-Вернер Керстінг визначив та назвав «психологічною реформою» [8, S. 194].

Рух проти цивільної служби сприяв розвитку евангельської концепції мирної служби. На початку 1970-х рр. державі більше нічого не залишилося як під тиском протестантських угруповань та впливу студентського протестного руху влаштувати спільне засідання, на якому будуть обговорені альтернативи політики цивільної служби. Для уникнення подальших акцій протесту соціал-ліберальна коаліція частково взялася за реалізацію проведення реформ, які були запропоновані на згаданому засіданні. Так, у 1974 р. відбулося створення Ради з цивільної служби та перейменування «цивільної альтернативної служби для військовозобов'язаних, які відмовлялися від військової служби» на «цивільну службу» [8, S. 194]. До таких прибічників проведення реформ належали студентські організації Соціал-демократичної партії Німеччини та Вільної демократичної партії, за допомогою яких протестний рух вплинув на політику реформ соціал-ліберального уряду. Молоді соціалісти і демократи підхопили ідеї «нових лівих», дотримання яких з 1969 р. та посилення з 1972 р. призвело до участі їх та інших суспільних сил у засіданнях Бундестагу щодо питання цивільної служби. Парламентарі виконали студентські вимоги щодо відміни дій держави в напрямку розвитку цивільної служби та змушували федеральний уряд ліквідувати так званий «іспит на совість» для солдат [8, S. 194]. Це продовжувалося до 1984 р., перш ніж «іспит на совість» був повністю скасований.

Те, що більшість вимог студентського протестного руху 1960-х рр. були реалізовані, стало можливим й тому, що інші учасники руху

діяли в цьому ж напрямі та мали спільні цілі. Це були традиційно соціал-демократичні вимоги, такі як захист інтересів робітників, втілення соціальної справедливості або радикально-ліберального уявлення про привілеї особистих прав у відношенні до прав суспільства.

Студентський протестний рух 1960-х рр., зокрема його пік у 1968 р., у процесі змін цивільної служби призвів до наступних наслідків: він став каталізатором змін соціальних аспектів противників військової служби. Хоча участь абітурієнтів у здійсненні цих змін постійно зростала, та рух лише прискорив цей розвиток. До того ж причини відмови від цивільної служби носили етично-моральний характер. При чому політичні мотиви мали лише проміжне значення.

Отже, студентський протестний рух був не лише подразником процесу реформ, а й сприяв поширенню серед населення бажання змін, які прискорили події саме 1968 р.

Вплив студентського протестного руху поширився й на інші сфери життя. Деяка частина учасників руху 1960-х рр. присвятила себе створенню нових проектів. У театрах вони шукали нові форми його вираження; у кіноіндустрії розвився жанр «нове німецьке кіно», яке пізніше стало відомим на увесь світ як авторське кіно; у видавництвах журналісти намагалися провадити «необхідність внутрішньої свободи преси» [7, S. 329]; у науці були відкриті нові та відновлені давні її сфери, а також взяті на роботу спеціалісти різних галузей науки [7, S. 329]. Так виник зв'язок між економікою, аграрними науками, біологією та іншими галузями всередині дослідження нової сфери – екології. Але щодо найголовнішої сфери – демократизації політичного та економічного життя – країна у наступних роках не зазнала значних змін.

Напроти, не дивлячись на проголошення урядом гасла «Більше демократії!», здавалося ситуація скоріше за все погіршувалася. Запропонована на початку 1960-х рр. програма «сформованого суспільства», після 1968 р. не лише зберігалася, а відтворювалася новими гаслами як «поглиблене управління» та «зосередження дій» [7, S. 330].

Говорячи про вимоги студентства щодо реформування освіти та демократизації вищої школи, потрібно наголосити, що його боротьба посилилася вже після 1968 р., коли розпочалися перші спроби здійснення реформування та вироблення моделі вищої школи урядом Віллі Брандта, які відповідали вимогам студентів – брати участь в управлінні та у прийнятті

рішень в університетах. Професори демонстрували студентам свою перевагу та владу, висловлювали своє «ні» кожній вимозі студентів, намагалися обмежити студентів в їх правах та показати їх мізерну роль в цьому суспільстві. Держава своїми діями хотіла лише заспокоїти студентів, що нібито вони відповідають демократичним вимогам студентства, хоча зазначалося, що «...збільшення кількості студентів сприятиме зростанню кількості освічених науковців» [7, S. 331].

Уряд «малої коаліції» на чолі з Віллі Брандтом взяв курс на ліквідацію відставання вищої школи країни за кількісними показниками і забезпечення необхідних масштабів підготовки кадрів, проведення структурної реформи вищої школи, модернізацію окремих ланок системи освіти. Новий уряд збільшив інвестиції у сфері вищої освіти, створив нові навчальні місця, підняв стипендії. Вступивши в силу в 1976 р. після багаточисельних доопрацювань «Загальний закон про вищу школу» означав створення єдиної системи освіти [3, S. 53]. «Загальний закон» істотно розширив права державних органів в питаннях фінансування, кадрової політики, організації і утримання процесу навчання студентів, визначення напрямів науково-дослідницької роботи у вищих навчальних закладах. Одночасно «Загальний закон» передбачав введення жорстких строків навчання (6–8 семестрів) для основної маси студентів, обмежуючи їх підготовку вузькопрофесійними рамками, посилив правила «внутрішнього розпорядку», спрямовані на зменшення для студентів можливостей займатися політичною діяльністю в стінах вузів [3, S. 53].

Суспільство та держава визнали та закріпили широкі громадянські права за молоддю, що сприяло зниженню в 1970-х рр. вікового цензу для виборців, а потім й віку повноліття з 21 до 18 років, внесенню ряду поправок до Конституції, які вирівнювали правове становище жінок.

Студентський протестний рух 1960-х рр. у ФРН, а саме його активність у 1967–1968 рр., мала свої позитивні сторони. Безсумнівним залишається те, що цей рух радикально змінив суспільство. До позитивних наслідків руху належать: відносна демократизація у багатьох суспільних сферах; крах залишків націонал-соціалістичного минулого; отримання освіти та бажання бути освіченим; сексуальне самоствердження; емансипація жінок, зрівняння у правах та тенденція до демократизації чисельних державних інститутів [4, S. 320].

Отже, вплив студентського протестного руху 1960-х рр. на німецьке суспільство був неоднозначним та беззаперечним. Так звана «студентська революція» радикально змінила суспільство та його подальше життя. Цінності, які зародилися в 1960-х рр., набували в наступне

десятиліття нового значення, відбувалися зрушення в моралі та етиці. Лідери студентського протестного руху 1960-х рр., які живуть і по сьогодні, повернулися до своїх колишніх професій, або пішли у політичне життя ФРН, створюючи нові партії та ставши їх головними представниками.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Brandt K.-W., Büssel D. Aufbruch in eine andere Gesellschaft. Neue soziale Bewegungen in der Bundesrepublik / K.-W. Brandt, D. Büssel. – Frankfurt am Main: Campus Verlag, 1983. – 300 S.
2. Deuerlein E. Deutschland 1963–1970 / E. Deuerlein. – Hannover: Fackeltraeger Verlag, 1979. – 234 S.
3. Enderwitz U. Die Republik frißt ihre Kinder: Hochschulreform und Studentenbewegung in der Bundesrepublik Deutschland / U. Enderwitz. – Berlin: DiA, 1986. – 85 S.
4. Kraushaar W. 1968. Das Jahr, das alles verändert hat / W. Kraushaar. – München: Piper Verlag, 1998. – 345 S.
5. Langguth G. Mythos 1968. Die Gewaltphilosophie von Rudi Dutschke – Ursachen und Folgen der Studentenbewegung / G. Langguth. – München: Olzog Verlag, 2001. – 224 S.
6. Lindner W. Jugendprotest seit den 50-er Jahre / W. Lindner. – Opladen: Leske und Budrich-Verlag, 1996. – 480 S.
7. Uessler R. Die 68er: «Macht kaputt, was Euch kaputt macht!». APO, Marx und freie Liebe / R. Uessler. – München: Heyne, 1998. – 368 S.
8. Wo «1968» liegt. Reform und Revolte in der Geschichte der Bundesrepublik / Hrsg. von Ch. von Hodenberg, D. Siegfried. – Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2006. – 205 S.

© *Наталія Гусева*
(Київ)

ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ ВЛИЯНИЯ СТУДЕНЧЕСКОГО ДВИЖЕНИЯ ПРОТЕСТА 1960-Х ГГ. НА НЕМЕЦКОЕ ОБЩЕСТВО

В статье рассматриваются особенности студенческого движения протеста в ФРГ, которое вызвало, с одной – негодование и осуждение, а, с другой стороны, одобрение и надежды на лучшее будущее, так как студенческое движение стало катализатором изменений общественно-политического и духовного климата в ФРГ; анализируются причины распада студенческого движения протеста 1960-х гг. на отдельные самостоятельные элементы антиавторитарных протестов, которые в стране получили своё развитие в последующих 1970–1980-х гг. как новые социальные движения; освещаются последствия и влияние студенческого движения на немецкое общество, его принципы и взгляды, поскольку так называемая «студенческая революция» радикально его изменила.

Ключевые слова: Федеративная Республика Германия (ФРГ), Западный Берлин, студенческое движение протеста, Социалистический союз немецких студентов (ССНС), Внепарламентская оппозиция (ВПО), Фракция Красной Армии (РАФ).

© *Nataliya Gusieva*
(Kyiv)

MAIN DIRECTIONS OF INFLUENCE OF STUDENT'S MOVEMENT OF THE PROTEST OF THE 1960TH. ON THE GERMAN SOCIETY

Second half of the 1960s characterized by an extraordinary surge of the youth and student movement in western society, that entailed outrage and condemnation from one point of view, and approval and expectation for the future – from another one. These movements acquired the greatest rise in France, USA, Italy and Germany.

The notable feature of the political situation in Germany during the 1960s was the revitalization of the youth movements under the conditions of general aggravation of social conflicts. Among young people the leading forces were students, who stood up to defend of democratic right of German population.

The sharp increase in political activity of students, who have questioned the traditional western values and tried to find new public theories and political slogans, marked the beginning of change in the ideological and political climate in the country. It was also a matter of concern for the ruling circles of Germany. Thus, the German experience should be considered as a time challenge, not a treat.

The students protest movement of the 1960s was a remarkable event in German. Its slogans and demands were heard by society and its magnitude had seen the whole world. This movement changed the society, its principles, views and made influence for the future German development.

The movement of the 1960s influenced the German society unambiguously and unquestioningly. The so called «student revolution» had radically changed society before the 1970–1980s, when appeared a large number of new social movements. At the same time began forming «The Green party» and other political organizations. One of the leading roles in these processes played the former activists of the extra-parliamentary opposition and German student Socialist union.

The student protest movement speeded up the changes of the social, political and spiritual climate in Germany, and had long-term consequences. Among them were reforms in education system, changes in social relationships, activation of discussion about the past and the future of Germany. So it became a kind of «cultural revolution» and helped break stereotypes and dogmas, promoted the liberalization of society and revealing new value orientations, first of all among young generation.

Key words: West Germany, Western Berlin, student's movement of the protest, Socialistic union of German students (SUGS), Extra-parliamentary opposition (EPO), Faction of Red Army (RAF).

До редакції надійшла 5.03.2014.

УДК 94 (410) «1979/1991»

© Вікторія Садикова
(Київ)

БРИТАНСЬКО-РАДЯНСЬКЕ СПІВРОБІТНИЦТВО В ГАЛУЗІ КУЛЬТУРИ В КІНЦІ 1980-Х – НА ПОЧАТКУ 1990-Х РР.

Статтю присвячено дослідженню проблеми співпраці в галузі культури між Великою Британією та Радянським Союзом у кінці 80-х – на початку 1990-х рр. Побіжно звертається увага на політичні та економічні умови розвитку двох країн як сприятливе підґрунтя для їхньої плідної співпраці в культурній сфері в цей період. Головний акцент зроблено на вивченні специфіки британсько-радянських відносин в період розпаду Радянського Союзу та виявленні невідповідностей юридичної бази домовленостей їхньому практичному здійсненню. У статті зосереджено увагу на пріоритетних галузях двостороннього культурного співробітництва обох країн та особливостях їх розвитку.

Ключові слова: культура, освіта, наука, мистецтво, співробітництво, Велика Британія, Радянський Союз.

Співпраця Великої Британії та СРСР у сфері культури в період розпаду Радянського Союзу є актуальною проблемою для дослідження, зважаючи на її недостатнє вивчення історичною наукою. Варто зосередити увагу на специфіці британсько-радянської співпраці в кінці 1980-х – на початку 1990-х рр. в умовах економічної та політичної кризи в Радянському Союзі. Адже Об'єднане Королівство в той період перетворилося з одного з головних супротивників СРСР в «холодній війні» у важливого партнера, зокрема в культурному співробітництві.

Джерельна база даного дослідження базується передусім на матеріалах Архіву зовнішньої політики Російської Федерації. Ці документи є цінними першоджерелами, оскільки дають змогу об'єктивно оцінювати інформацію та простежувати перебіг і особливості співпраці Великої Британії з СРСР у галузі культури в цей період. Важливим джерелом для вивчення британсько-радянського культурного співробітництва є

Програма співпраці СРСР з Великою Британією у галузі науки, освіти та культури на 1989 – 1991 р. Однак, вивчаючи даний документ, варто критично оцінювати відповідність його теоретичних засад їхньому практичному здійсненню [2; 3; 4; 5].

Історіографія цієї теми представлена дослідженнями, в яких висвітлювались лише окремі напрямки культурних взаємин між Великою Британією та Радянським Союзом. Цінну інформацію з приводу юридичної бази та специфіки британсько-радянських культурних відносин містить дисертація російського дослідника О. Ю. Шевцова «Роль громадськості СРСР та Великої Британії у розвитку та поглибленні радянсько-британського співробітництва (80-ті рр.)». Автор стверджує, що пріоритетною галуззю співробітництва громадськості СРСР та Великої Британії у 1980-их рр. був культурний обмін як найбільш відкритий та доступний для масової участі

в ньому різних прошарків населення та, відповідно, активно акумулюючий діяльність державних та громадських організацій [1]. Радянський науковець Л. К. Лебедев у монографії «Правда та брехня про культурний обмін» торкнувся галузевого співробітництва Великої Британії та СРСР у цій сфері [8].

Можна стверджувати про недостатнє вивчення даної проблематики в британській історіографії, з огляду на відсутність відповідних комплексних робіт. Науковці зосереджувались лише на висвітленні окремих аспектів культурної співпраці. Зокрема, проблеми музичного мистецтва визначеного періоду торкнувся британський дослідник Дж. Робертс у монографії «Говоріть прямо в канделябр». Опосередковано проблему британсько-радянського співробітництва в галузі культури кінця 1980-х – початку 1990-х рр. зачіпали британські дослідники А. Правда та П. Дункан у роботі «Британські відносини з 1970-х років». Однак, на жаль, матеріалів даних праць недостатньо для повноцінного вивчення специфіки двостороннього культурного співробітництва Великої Британії з СРСР [6; 7].

Розвиток структури двосторонніх британсько-радянських відносин у кінці 80-х – на початку 90-х рр. ХХ ст., яка містила в собі комплекс двосторонніх угод із питань співробітництва в політичній, торговельно-економічній та культурно-громадській галузях, був продуктивним, однак, доволі не стабільним з огляду на низку політичних проблем (зокрема, подій в Афганістані та Польщі). В політичній сфері було запроваджено систему регулярних політичних консультацій між керівниками держав, Міністерствами закордонних справ Великої Британії та СРСР, підписано низку угод, зокрема, в галузі військової розрядки. В економічній галузі набули поширення довготривалі форми співробітництва, а саме: проведення сесій Постійної міжурядової радянсько-британської комісії з питань науково-технічного та торговельно-економічного співробітництва; збори британських бізнесменів та представників радянських зовнішньо-торговельних організацій; розроблено програми розвитку економічного та промислового співробітництва між Великою Британією та СРСР; проведення щорічних зборів Британсько-радянської торговельної палати (БРТП).

Достатньо сприятливі політичні та економічні умови для плідного двостороннього співробітництва, а також особиста приязнь британського лідера М. Тетчер та радянського керма-

нича М. Горбачова (з 1985 р.) як людей, подібних за своїми поглядами та переконаннями, створили сприятливе підґрунтя для розвитку культурних взаємин. Зросла кількість культурних обмінів, затвердилась така форма контактів як зустрічі представників громадськості за круглим столом та обміни візитами престижних британських та радянських театральних колективів [7, с. 189]. На думку британських дослідників А. Правда та П. Дункана, британсько-радянська система контактів у галузі культури була інструментом для розвитку успішних дипломатичних відносин між Великою Британією та Радянським Союзом [7, с. 80, 122, 168].

Культурний потенціал обох країн та «потепління» між Заходом та Сходом на той час дозволяли надалі збільшувати об'єми та різновиди культурних обмінів. Однак, головним завданням залишалось удосконалення механізму та юридичної бази відносин у галузі культури, питання більш якісної підготовки та координації запланованих заходів, а також забезпечення двостороннього потоку інформації [7, с. 124]. Важливою проблемою двостороннього співробітництва була активна участь громадських організацій у розробці міжурядових угод та їхня участь у роботі культурних центрів СРСР та Великої Британії.

Юридичною базою британсько-радянського співробітництва в кінці 1980 – на початку 1990-х рр. була Програма співпраці СРСР з Великою Британією у галузі науки, освіти та культури на 1989–1991 рр., прийнята під час переговорів у Москві 13–17 березня 1989 р. між делегаціями обох країн [5]. Згідно цієї Програми, у галузі освіти та науки планувалося сприяти візитам та обмінам вчених і лекторів, запрошених Міністерством освіти та науки Радянського Союзу, Академією Наук СРСР та Всесоюзним товариством «Знання», з однієї сторони, та Британською академією, Британською радою, Британською асоціацією сприяння розвитку науки та британськими університетами, з іншої, з метою проведення спільних наукових досліджень; читання лекцій та обміну науковими публікаціями та інформацією; обмінів у галузі мистецтва, кіно, телебачення та радіо; подальшому розвитку та розширенні контактів у галузі фізичної культури та спорту між організаціями обох країн, а також у сприянні розвитку туристичного обміну між державами [1, с. 6; 5; 7, с. 123, 188].

Незважаючи на декларування у вище зазначеній Програмі керівництвом Великої Британії та СРСР принципів активного дво-

стороннього культурного співробітництва, варто зосередити увагу і на розбіжностях між теоретично-документальною базою співпраці та її практичним втіленням, враховуючи умови в яких на той час перебував Радянський Союз. Мова йде про не відповідність декларованих документами принципів культурного співробітництва результатам співпраці, про що йтиметься далі.

Торкаючись самої структури двосторонніх відносин, необхідно відзначити, що її розвитку значною мірою сприяло розширення мережі контактів по лінії «горизонтальних» зв'язків: жіночих, молодіжних, конфесійних організацій, професійних контактів (ділові кола, вчені, вчителі, лікарі, шахтарі, моряки, музиканти) [8, с. 14]. Доцільно зосередити увагу на тематиці музичного мистецтва у британсько-радянських відносинах цього періоду, яка відображена в Огляді діяльності Асоціації «Велика Британія – СРСР» за 1989 р. У ньому містилася інформація з приводу першої прем'єри твору Д. Теверена «Ахматова: Реквієм» на Единбурзькому фестивалі, прем'єра якого в Росії відбулася 1989 р. В Огляді також повідомлялося про допомогу Асоціації в організації приїзду до Москви знаменитої сопрано П. Уолмслі-Кларк та її виступу з державним оркестром Міністерства культури СРСР під управлінням Г. Рождественського [6, с. 229]. Цінною практикою двосторонньої британсько-радянської співпраці в галузі культури було проведення в 1990 р. Тижня Великої Британії в м. Києві у відповідь на проведення в 1988 р. Тижня СРСР в м. Бірмінгемі, під час яких відбулися цікаві виставки та концерти, що значно поглибили культурне співробітництво обох країн [6, с. 250].

Значну увагу керівництва Великої Британії та СРСР у кінці 1980-х – на початку 90-х рр. було зосереджено на стимулюванні зростання кількості шкільних обмінів (зокрема, педагогічного складу) до 100 на рік [5; 8, с. 15]. З метою внесення коректив до цього питання, 23 березня 1989 р. керівництво Посольства СРСР у Великій Британії звернулося до британського Міністерства закордонних справ із проханням про дозвіл на відправлення до Лондона, поза встановленою для радянських співробітників квотою у 80–85 осіб, трьох викладачів до восьмирічної школи при Посольстві СРСР у Великій Британії з огляду на недостатню чисельність вчительського складу (2 професійних викладачів) для забезпечення необхідного якісного рівня викладання та виховної роботи [2, л. 3–4]. Незважаючи на

аргументованість прохань зі сторони Посольства СРСР, британською стороною їх було відхилено. Водночас прохання радянського посольства від 14 квітня 1989 р. стосовно дозволу на спрямування двох викладачів для роботи у радянській школі в Лондоні, шляхом тривалих перемовин, отримало позитивну відповідь [3, л. 68].

Важливим аспектом політики шкільних обмінів між Великою Британією та СРСР було питання порядку оформлення поїздок школярів обох країн, здійснених Державним комітетом СРСР із народної освіти та Міністерством освіти та науки Великої Британії у межах навчального обміну в 1989–1991 рр. Згідно їхніх домовленостей, передбачалися поїздки учнів на основі національних закордонних документів та списків, завірених відповідними консульськими установами за кордоном. За домовленістю, супроводжуваним особам мали видаватися візи протягом 48 годин після надання необхідних даних [2, л. 11].

Окрему увагу в британсько-радянському співробітництві було зосереджено на молодіжних обмінах початку 1990-х рр. Співробітництво між Великою Британією та Радянським Союзом у цій галузі відбувалося шляхом співпраці британського Центру молодіжних обмінів та Комітету молодіжних організацій (КМО) СРСР. За словами директора Центру молодіжних обмінів Іана Ролбі, подальше британсько-радянське співробітництво мало відбуватися наступним чином: по-перше, було заплановано участь делегації Центру з двох осіб у роботі конференції КМО СРСР у жовтні 1990 р.; по-друге, на початок 1991 р. планувався прийом делегації КМО СРСР у Великій Британії; по-третє, Центр прагнув розвивати обміни молодими журналістами (обмін делегаціями та стажерами) з редакцією «Комсомольської правди»; по-четверте, Центр був зацікавлений у розвитку обмінів із Вищою комсомольською школою; по-п'яте, на березень 1991 р. Центром було заплановано проведення дводенного семінару керівників молодіжних організацій Великої Британії (до 100 осіб) з метою обговорення питань міжнародних обмінів та співробітництва [4, л. 47].

На думку Голови Комітету міжнародних організацій СРСР А. Ковилова, запропоновані І. Ролбі заходи стосовно розвитку двосторонньої співпраці заслуговували на увагу та мали бути враховані для визначення планів міжнародної діяльності КМО СРСР на 1991 рік. У відповідь, керівництвом Комітету молодіжних організацій Радянського Союзу було повідомлено бри-

танський Центр молодіжних обмінів стосовно прагнення конструктивного двостороннього співробітництва у межах головних напрямків діяльності за наступними програмами: 1) обмін молодими парламентарями для ознайомлення з функціонуванням центральної та місцевої законодавчої та виконавчої влади, партійно-політичною системою обох країн; 2) стажування експертів у галузі молодіжної роботи, керівників молодіжних організацій; 3) мовні курси; 4) проведення спільних таборів праці; 5) організація стажувань для молодих економістів з питань маркетингу, менеджменту та банківської справи; 6) розвиток туризму; 7) обмін виставками молодих художників, фотографів, виставками книг та ін. [4, л. 49–50].

Варто відзначити, що окремою галуззю культурно-громадського співробітництва Великої Британії з СРСР на початку 1990-х рр. була політика благодійництва, яка полягала в наданні допомоги постраждалим під час стихійних явищ та аварії на Чорнобильській АЕС. Таких заходом варто вважати благодійну акцію Ради графства Південний Гламорган (Уельс) у грудні 1990 р. з метою надання допомоги дітям, постраждалим у результаті аварії в Чорнобилі. Мова йшла про дитячі музичні колективи графства, що традиційно, виступаючи, збирали за рахунок власних виступів засоби для «різноманітних благодійних цілей». Цими колективами було проведено низку концертів під гаслом «на допомогу дітям Чорнобиля» та передано зібрані кошти під час фінального гала-концерту в 1991 р. радянському Дитячому Фонду під керівництвом А. А. Ліханова [4, с. 46]. Величезну допомогу постраждалим було також надано Міжнародним бюро Всесвітньої асоціації дівчат-гідів та дівчат-скаутів під керівництвом директора Я. Холт. Цією організацією з 28 січня по 1 лютого 1991 р. було здійснено поїздку до СРСР у межах проекту «Солідарність із дітьми Чорнобиля» [4, л. 51].

У свою чергу, Посольством СРСР у циркулярній ноті від 4 травня 1989 р. до Протокольного відділу Міністерства закордонних справ і у справах Співдружності відзначалося бажання нагородити закордонних громадян, які зробили величезний внесок у ліквідацію наслідків землетрусу в грудні 1988 р. у Вірменській РСР, державними нагородами СРСР. Згідно документів, нагороджуватися мали іноземці, які виявили мужність та відвагу,

рятуючи жертв землетрусу та надаючи їм допомогу. За словами керівництва, передбачалося створення від імені Президії Верховної Ради Вірменської РСР пам'ятної медалі для вручення закордонним учасникам рятувальних робіт після землетрусу [2, л. 8].

Проблемами допомоги постраждалим від стихійних явищ у Радянському Союзі займався Радянський Фонд милосердя та здоров'я, тоді як у Британії – незалежна приватна група експертів під назвою «Група Фонтмелл» під керівництвом Х. Хеннінга. Варто відзначити, що ідея, яку пропагувала ця організація, була вагомою та полягала в наданні НАТО функцій із координації та тилового забезпечення міжнародних зусиль у справі надання допомоги країнам і районам, що постраждали від стихійних лих [4, л. 6].

Незважаючи на помітний прогрес у такій важливій галузі як особистісні контакти, сімейний обмін, звичайний та соціальний туризм, їх вага залишалася недостатньо високою. Причинами цього стали: відсутність закону про вільний в'їзд та виїзд із СРСР, високі транспортні тарифи, невисокий рівень поштового та комунікаційного зв'язку, низький рівень обслуговування туризму в СРСР тощо [8, с. 16].

Отже, британсько-радянське культурно-громадське співробітництво в кінці 1980-х – на початку 1990-х рр. було продуктивним, незважаючи на розбіжності із юридично задекларованими принципами. Адже специфіка британсько-радянської співпраці цього періоду полягала у наданні пріоритету обмінам у галузі освіти (викладацьким, учнівським) та молодіжним обмінам, співпраці в галузі мистецтва, що мала вияв зокрема у організації виступів музичних колективів, а також благодійній політиці. Однак, варто наголосити на недостатності в цей час двосторонніх контактів у галузі фізичної культури та спорту, туристичних обмінів, а також у сфері кіно, телебачення і радіо, незважаючи на декларування цих напрямків співробітництва у двосторонніх домовленостях. Така невідповідність пояснювалась початком економічної та політичної криз у Радянському Союзі, що в свою чергу зумовило його розпад. Враховуючи обмеженість документальної бази з даної проблематики, вирішення поставленої наукової проблеми продовжує залишатися актуальною темою для дослідження в майбутньому.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Лебедев Л. К. Правда и ложь о культурном обмене / Л. К. Лебедев. – Л.: Лениздат, 1985. – 112 с.
2. Отдел по Великобритании. Ноты Посольства СССР в Великобритании Министерству Иностранных Дел и по делам Содружества Великобритании // Архив внешней политики Российской Федерации. Ф. 162. Оп. 66. Папка 393. Д. 1. 11 л.
3. Отдел по Великобритании. Ноты Министерства Иностранных Дел и по делам Содружества Великобритании Посольству СССР в Великобритании // АВП РФ. Ф. 162. Оп. 66. Папка 393. Д. 2. 70 л.
4. Отдел Великобритании. Документы Посольства СССР в Великобритании // АВП РФ. Ф. 162. Оп. 67. Папка 396. Д. 5. 59 л.
5. Программа сотрудничества в области науки, образования и культуры между Союзом Советских Социалистических Республик и Соединенным Королевством Великобритании и Северной Ирландии на 1989 – 1991 годы [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/826_006
6. Робертс Дж. Говорите прямо в канделябр: культурные связи между Британией и Россией в 1973–2001 гг. / Дж. Робертс / Пер. с англ. Столяровой Л. Ю. / Под ред. В. А. Скороденко. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2001. – 344 с.
7. Pravda A. British Relations since the 1970's / Alex Pravda, Peter J. S. Duncan. – L.: Cambridge University Press, 1990. – 263 p.
8. Шевцов О. Ю. Роль общественности СССР и Великобритании в развитии и углублении советско-британского сотрудничества (80-е годы): автореф. дис. на соиск. уч. степ. канд. ист. наук: спец. 07.00.02 «Отечественная история» // Шевцов Олег Юрьевич; Воронежск. гос. ун-т. – Воронеж, 1992. – 19 с.

© **Виктория Садыкова**
(Киев)

БРИТАНО-СОВЕТСКОЕ СОТРУДНИЧЕСТВО В СФЕРЕ КУЛЬТУРЫ В КОНЦЕ 1980-Х – В НАЧАЛЕ 1990-Х ГГ.

Статья посвящается исследованию проблемы сотрудничества в сфере культуры между Великобританией и Советским Союзом в конце 80-х – в начале 1990-х гг. Вскользь обращается внимание на политические и экономические условия развития двух стран в качестве благоприятной почвы для продуктивного сотрудничества их в культурной сфере в этот период. Главный акцент сделано на изучении специфики британо-советских отношений в период развала Советского Союза и исследовании несоответствия юридической базы договоренностей их реализации на практике. В статье сконцентрировано внимание на приоритетных сферах двустороннего культурного сотрудничества обеих стран и особенностях их развития.

Ключевые слова: культура, образование, наука, искусство, сотрудничество, Великобритания, Советский Союз.

© **Viktoriya Sadykova**
(Kyiv)

BRITISH-SOVIET RELATIONS IN THE CULTURAL FIELD IN THE LATE 1980'S – EARLY 1990'S

The article is devoted to research the problem of cooperation in the field of culture between Great Britain and Soviet Union in the late 1980's – early 1990's. A quick draws attention to the political and economic conditions of the development of two countries as a favourable ground for their fruitful cooperation in the cultural field. The main emphasis is put on the study of specific British-soviet relations during the collapse of the Soviet Union.

The article focuses on the priority areas of bilateral cultural cooperation between both countries and especially their development by cooperation the British Council and the Ministry of Education and Science of the USSR. Namely the exchanges of teachers and students in the field of education and science to conduct joint research and exchange of scientific publications and information; youth exchanges through cooperation between the Centre Youth Exchanges of Great Britain and the Committee of Youth Organizations of the USSR; cooperation in the field of art by organizing performances by musical groups; and charity policy the Soviet Fund of Charity and Health and Soviet Children's Fund under the direction of A. Lihanova and British independent private expert group called «Fontmell Group» under the direction of H. Henning, County Council of South Glamorgan (Wales), British International Bureau of the World Association of Girl Guides and Girl Scouts under the direction of J. Holt, to assist to victims during natural disasters and accidents at Chernobyl.

However, we should emphasize the failure at the time of bilateral contacts in the field of physical culture and sport, tourism exchanges, as well as in film, television and radio, despite the declaration these areas of cooperation in bilateral agreements between the leaders of Britain and the Soviet Union. Particular attention was focused on the identification of discrepancies legal framework agreements their practical implementation, given at the beginning of the economic and political crises in the Soviet Union.

The article notes that the British-soviet system of contacts in the sphere of culture has been a tool for establishing successful diplomatic relations between Britain and the Soviet Union.

Key words: the culture, education, science, art, cooperation, Great Britain, Soviet Union.

До редакції надійшла 10.01.2014.

УДК 327: 504.06 (061.1ЄС)

© Тетяна Перга
(Київ)

РОЛЬ ЕКОЛОГІЧНОЇ ПОЛІТИКИ У БОРОТЬБІ З ЕКОНОМІЧНОЮ КРИЗОЮ: ДОСВІД ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ

У статті досліджено досвід європейських країн (Німеччини, Франції, Швеції, Великобританії, Чехії, Естонії та Словаччини) з включення екологічного чинника до антикризових документів 2008–2009 років. Проаналізовано сутність впроваджених еколого-економічних інструментів, їх спільні та відмінні риси, короткострокові та довгострокові економічні та екологічні наслідки. Зроблено висновки щодо ефективності програм утилізації автомобільного транспорту, підвищення енергоефективності, розвитку інфраструктурних проектів та екоінновацій і вказано на необхідність їх корекції на основі довгострокового моніторингу.

Ключові слова: ЄС, еколого-економічні інструменти, «зелені» антикризові заходи, фінансово-економічна криза 2008 р.

Фінансово-економічна криза 2008–2009 років, яку без перебільшення можна назвати найгострішою з часів Великої депресії, актуалізувала пошук ефективних механізмів боротьби з її негативними наслідками. Зважаючи на глобальний характер та гостроту цієї кризи, багато країн світу, в тому числі – європейські, включили до своїх антикризових програм новітні інструменти екологічного характеру.

Хоча в світі вже існують випадки апробації екологічного фактору в антикризовому контексті (наприклад, у 30-х роках ХХ ст. США в аналогічній ситуації здійснили широке коло заходів з консервації природних ресурсів), всесвітній характер такого поступу спостерігається вперше. Тому особливої актуальності набуває аналіз найбільш вживаних еколого-економічних інструментів, що було використано передовими країнами світу, серед яких чільне місце займає Європейський Союз. Для України, яка поки що немає ефективної антикризової стратегії, дослідження окресленої теми має значний практичний інтерес.

Вивченню причин, наслідків і способів подолання економічної кризи 2008 р. присвячено багато наукових праць вітчизняних фахівців, однак вони присвячені переважно

аналізу соціальних, економічних та фінансових аспектів; екологічна складова залишається поза увагою вчених. Тому джерельною базою даного дослідження є звіти Європейського Союзу щодо впровадження нових еко-еко інструментів [3, с. 1–198; 5, с. 1–109].

В умовах фінансово-економічної кризи у багатьох державах ситуація вкрай загострилася й відбулося істотне зростання безробіття, падіння реальних доходів населення, зниження рівня його життя та купівельної спроможності. Наприклад, в Ірландії дефіцит державного бюджету досяг 17% ВВП, у Греції і Франції – 10%, в Іспанії – 8,5%, у Бельгії – 7% ВВП [1].

У відповідності до пропозицій ЮНЕП, а також рішень Європейської Ради і Ради ЄС та за результатами консультацій з урядами держав-членів і ЄЦБ, Європейська Комісія розробила низку рекомендацій для урядів в умовах кризи та наступної економічної рецесії. Прийнятий у листопаді 2008 р. «План економічного відновлення ЄС» є комплексом коротко- та довгострокових заходів, що передбачали пришвидшений перехід до низьковуглецевої економіки, яка має призвести до використання нових технологій, створити «зелені» робочі місця, поширити заходи з енергозбереження, обме-

жити залежність Європи від експорту енергії та створити додаткові можливості для виходу європейських компаній на світові ринки.

Еколого-економічні заходи, що реалізувалися в цьому контексті, відносяться до п'яти головних груп: підвищення енергоефективності, модернізація і розвиток транспортної інфраструктури, програми утилізації транспортних засобів, розвиток відновлюваних джерел енергії,

підтримка еко-інновацій. Усі вони, попри сутнісні відмінності, фокусувалися на різних аспектах енергоефективності, що розглядається країнами-членами ЄС, як головна умова підвищення конкурентоспроможності при супутньому розв'язанні соціальних проблем [4]. Вперше у європейській практиці до цієї програми та відповідних національних планів було включено екологічно орієнтовані інструменти [2, с.1–20].

«Зелені» інвестиції в пакетах антикризових заходів в країнах-членах ЄС [5, с.7–10]:

Країна	Розмір пакету стимулювання, частка ВВП	«Зелені» заходи у пакетах стимулювання, частка ВВП
Бельгія	€1,7 млрд. (0,5%)	€170 млрд. (1 0%)
Франція	€26 млрд. (1,3%)	€3,55 млрд.(8–20%)
Німеччина	€80 млрд. (32%–2008 р.)	€10 млрд. (13,3%)
Швеція	SEK 103,4 млрд. (2,9%)	SEK 6,1 млрд.(5–6%)
Великобританія	£25,3 млрд. (1,5%–2011 р.)	£1,3 млрд. (5,1%)
Чехія	€2,4 млрд. (1,9%)	€900 млн. (33%)
Естонія	€1 млрд.(3–5%)	€248 млн. (2 0%)

Зрозуміло, що внаслідок відмінних «стартових умов» результати впровадження «зеленої» антикризової політики у європейських країнах суттєво відрізняються та свідчать не лише про певні надбання, а і про прорахунки та неочікувані наслідки, які неможливо було передбачити заздалегідь. Однак на загал, вони є цінним джерелом досвіду формування моделей еко-еко, особливо в контексті їх антикризових можливостей. Їх аналіз дозволяє зробити перші висновки та прогнози з приводу найбільш та найменш перспективних інструментів, довгострокових та короткострокових впливів, а також шляхів корекції антикризових дій та стратегій розвитку з урахуванням екологічного чинника. Для унаочнення проаналізуємо найбільш показові приклади відповідної політики країн-членів Європейського Союзу, що відносяться до двох груп: розвинених і транзитивних країн.

Німеччина

Німецький пакет «зелених» економічних стимулів є досить потужним (€129 на одного жителя країни) та включає наступні групи заходів: покращення енергоефективності приватних будинків, а також приміщень шкіл та університетів (€3,3 млрд.), стимулювання інновацій та R&D у розвиток гібридного пального та інших «чистих» технологій для автотранспорту (€ 500 млн.), утилізація «застарілих» автомобілів (€5 млрд.), перегляд податку на автотранспортні засоби (€1,8 млрд.).

За оцінками експертів, його впровадження мало позитивні результати для соціально-

економічного розвитку і призвело до збільшення ВВП у 2009 році – на 0,62%, у 2010 р. – на 0,05%, у 2012 р. – на 0,02% порівняно з рівнем 2008 р.

Німеччина першою використала у якості антикризового інструменту програму утилізації автотранспорту і її досвід перейняло багато країн світу, хоча їх результати були не такими великими. Головне завдання цієї програми полягало у підтримці національних виробників автомобільної промисловості за допомогою стимулювання споживацького попиту внаслідок субсидіювання обміну транспортних засобів, що є старшими за 9–10 років, на нові, більш екологічно «чисті» моделі. У Німеччині сума такої субсидії склала € 2500. Впровадження цієї програми призвело до зростання продажів автомобілів (лише до серпня 2009 р. – на 28%), що змусило уряд збільшити фонд субсидіювання з € 1,5 млрд. до € 5 млрд.

Головними умовами успіху Німеччини в окресленій сфері є не лише потужне фінансування, а й підсилення цього заходу новими умовами оподаткування автотранспорту, що, за оцінками експертів, матиме більш тривалий ефект і у сукупності з інвестиціями в сектор R&D зможе забезпечити підвищення енергоефективності і у більш довготривалій перспективі – після 2020 р.

Франція

«Зелена» частка пакету економічного відновлення Франції наразі є предметом численних дискусій і варіюється від 6% до 18% внаслідок відсутності ефективної і загальноприйнятої

методології оцінки ступеню їх екологічності з урахуванням довгострокового позитивного та негативного ефекту. Це є наслідком специфіки урядової антикризової політики, яка орієнтується переважно на розвиток багаторічних інфраструктурних та транспортних проєктів. Так, на модернізацію інфраструктури електромереж, підвищення їх якості та безпеки було виділено € 600 млн., а на розвиток транспорту і залізничної інфраструктур – €1,3 млрд.

Незважаючи на очевидний позитивний ефект (у 2009 р. падіння ВВП склало 2,6%, у 2010 р. воно змінилось зростанням до 1,6%), досвід Франції вказує на можливі негативні наслідки для довкілля від впровадження деяких інструментів стимулювання економіки, які неможливо було передбачити під час їх планування. Мова йде про широкомасштабні дорожньо-будівельні роботи, що здійснювалися в рамках інфраструктурних проєктів. Спрямовані на зменшення дорожніх заторів, вони теоретично повинні були призвести до скорочення викидів, пов'язаних з перевантаженням транспортних шляхів. Однак в результаті збільшення числа поїздок під час проведення цих робіт, викиди «парникових» газів у цей період помітно зросли. Тому на даному етапі неможливо об'єктивно оцінити, який з цих ефектів у перспективі матиме більший вплив і зробити остаточні висновки щодо ефективності таких проєктів для навколишнього середовища країни. Це є завданням середньо- та довгострокового моніторингу. Окреслене стосується і розвитку мережі залізничної інфраструктури та очікуваної переорієнтації логістичних і туристичних маршрутів, адже сьогодні незрозуміло до кінця, наскільки вони будуть змінені.

Великобританія

Суттєвою відмінністю антикризової політики Великобританії є соціальна орієнтація заходів з підвищення енергоефективності у житлових приміщеннях, що, до речі, є єдиним випадком серед країн-членів ЄС.

Наприклад, «Програма теплового фронту» (Warm Front Programme) із загальним бюджетом £150 млн. була спрямована на субсидування ізоляції та поліпшення опалення в приміщеннях та є першим етапом соціально-орієнтованої політики відносно людей з обмеженими можливостями або з низьким рівнем доходів, незалежно від того, який вони мають будинок: власний чи орендований. У 2009 р. нею скористалось 28 тис. громадян, які після її реалізації можуть щорічно заощаджувати на рахунках за електроенергію суму в

розмірі £300. Продовженням цього починання уряду є «Програма гідного будинку» (Decent Homes Programme), яка має бюджет £ 60 млн. та спрямована на енергомодернізацію близько 16 тис. соціальних будинків.

На відміну від інших країн, заходи з утилізації автотранспорту у Великобританії не досягли такого масштабу, як у Німеччині та Франції, адже вони не були доповнені іншими регулюючими процедурами та стимулами купувати нові, більш екологічно безпечні моделі, тому їх вплив на стан навколишнього середовища в країні був мізерним.

Доцільно вказати і на таку особливість антикризових заходів Великобританії, як інвестування в адаптацію до природних катастроф внаслідок можливих негативних наслідків змін клімату Землі. Наприклад, на адаптацію до повеней 2700 будинків було виділено £20 млн.

Експерти вказують на незначний екологічний ефект від впровадження окреслених антикризових заходів на протигагу економічному, адже протягом 2008–2012 рр. викиди вуглекислого газу зменшилися лише на 0,01–0,02%, що є наслідком обмеженого масштабу програм з енергоефективності та високої вартості проєктів з альтернативної енергетики. Однак загалом характер «зелених» інвестицій у період економічної рецесії у Великобританії демонструє розширення екологічної політики та формування акценту на захисті найбільш уразливих верств населення.

Швеція

Зважаючи на значні досягнення в екологічній політиці у передкризовий період, Швеція зосередила головну увагу на довгострокових інвестиціях, які не вимагають швидкого повернення, що є головною відмінністю шведської моделі антикризових дій. Початок цій політиці поклав прийнятий у 2009 р. закон «Кліматична та енергетична політика в інтересах сталого майбутнього» з бюджетом € 273 млн. (SEK 3 млрд.), який ставить завдання поетапної відмови до 2020 р. від використання для опалення викопного палива та створення до 2030 р. відповідного флоту транспортних засобів, а також збільшення частки ВДЕ в енергетичному секторі країни.

Нами встановлено, що більша частина «зелених» антикризових заходів у Швеції (65%) була спрямована на підтримку і комерціалізацію сектору R&D для забезпечення сталого зростання шведської (хай-тек) автомобільної промисловості, що акцентує на

розвитку біопалива, зарядних пристроїв, електричних машин і аналогічних заходів, що створюють умови для ширшого розвитку «зеленого» ринку при одночасному врахуванні імператив захисту клімату Землі.

Наразі існують помітні, хоча і незначні екологічні переваги антикризової політики шведського уряду, що проявилися у зниженні, починаючи з 2010 р., споживання енергії та викидів «парникових» газів. Разом з тим, більш очевидні вигоди для довкілля від еко-інновацій, ймовірно, спостерігатимуться в довгостроковій перспективі, так як розробка та комерціалізація нових технологій є стратегічним завданням, що вимагає певного часу.

Чехія

Як і більшість пострадянських країн, що увійшли до складу ЄС, економіка Чехії зіштовхнулася зі значними труднощами. Попри це, у «Національному плані відновлення», прийнятому чеським урядом у лютому 2009 р., 33% антикризового бюджету спрямовувалося на екологічну сферу, а саме – на заходи з підвищення енергоефективності в житлових приміщеннях.

Одним із чинників помітного економічного та екологічного ефекту цих дій у Чехії є залучення додаткових коштів, що були отримані від продажу надлишкової квоти на викиди «парникових» газів (€ 960 млн.).

До позитивних наслідків урядових дій у Чехії варто віднести і подання близько 50 тис. заявок на субсидювання, з яких було задоволено 30 тис. та створення додаткових 30 тис. робочих місць (в основному у будівництві та суміжних галузях, що найбільше постраждали від кризи), що є досить суттєвим показником для транзитивних країн. У довгостроковій перспективі ця антикризова політика повинна призвести до суттєвого скорочення виробництва та споживання вуглекислого газу.

Естонія

Хоча внаслідок фінансово-економічної кризи Естонія зазнала одне з найбільших падінь ВВП (13,6% у 2009 р.), «зелена» складова антикризового пакету країни склала € 185 на одного жителя країни, що є одним з найбільших показників у ЄС. Головними напрямками політики у цьому контексті є підвищення енергоефективності в житловому секторі (€ 51 млн.), поліпшення інфраструктури управління водними ресурсами (€ 153 млн.) та продаж квот на викиди «парникових» газів, що вказує на пріоритет довгострокових програм модернізації інфраструктури.

Показовим є той факт, що для фінансування одного із стратегічних завдань національного розвитку (переведення до 2020 р. 10% транспортного сектора на роботу від ВДЕ) уряд Естонії, як і уряд Чехії, звернувся до механізму продажу надлишкових квот «парникових» газів. Отримані кошти (€ 44 млн.) було спрямовано на придбання 500 електричних автомобілів японської корпорації «Mitsubishi», створення інфраструктури для таких транспортних засобів та загальнонаціональної мережі точок їх швидкої підзарядки. За прогнозами економістів, реалізовані заходи мають скоротити протягом наступних 20 років викиди вуглекислого газу для виробництва електроенергії на 1,5 млн. т.

Словаччина

Фінансово-економічна криза мала значний негативний вплив і на економіку Словаччини, ВВП якої у 2009 р. скоротилося на 4,8%, рівень безробіття зріс до 14% (у 2010 р.), а дефіцит бюджету – з 1,9% до 7,9% ВВП.

Частка «зелених» заходів склала приблизно 6–8% бюджету стимулювання національної економіки (€ 167 млн.), які, за прикладом Німеччини, було спрямовано на підвищення енергоефективності (€ 111,5 млн.) та програми утилізації автотранспортних засобів (€ 55,3 млн.). Підтримка національної автомобільної промисловості пояснюється її важливим місцем у соціально-економічному розвитку країни, тому прийняті заходи змогли забезпечити негайний поштовх розвитку словацького автопрому і економіки в цілому (зростання ВВП у 2010 р. до 4%), що є набагато більшим від екологічного ефекту (зростання близько 0,2% від ВВП) [3, с. 3–29].

Як бачимо, антикризові «зелені» інструменти Європейського Союзу орієнтовані, в першу чергу, на скороченні споживання енергії та викидів «парникових» газів, що можна пояснити високою популярністю цих аспектів у порядку денному міжнародного, регіонального та національного рівнів, закріпленням відповідних цілей у стратегіях розвитку багатьох держав-членів ЄС та великою кількістю теоретичних і практичних напрацювань.

Найбільш поширеним антикризовим інструментом, який було впроваджено в усіх без винятку європейських країнах, є підвищення енергоефективності приміщень, хоча варто вказати на його переважний соціальний ефект тимчасового характеру, що полягає у створенні додаткових робочих місць. Переваги для навколишнього середовища, що полягають у скороченні енергетичних потреб та зменшенні викидів «парни-

кових» газів, мають довгостроковий характер і стануть помітними лише через кілька років і навіть десятиліть.

Розвиток відновлюваних джерел енергії, включаючи електромережі, посів у антикризових програмах друге за популярністю місце. Підґрунтям для цього став активний розвиток ВДЕ у передкризовий період, що можна пояснити прагненням країн зменшити залежність від викопного палива.

Кардинально новий еко-еко механізм – утилізацію автотранспорту – було впроваджено, в першу чергу, для отримання короткострокового економічного та соціального ефекту. Однак екологічний ефект від цих програм вбачається дещо контроверсійним і наразі триває дискусія щодо його довготривалості. Критики цих заходів наголошують на його нівелюванні внаслідок великої кількості споживачів, які придбали автомобілі на пільгових умовах, що автоматично призведе до збільшення поїздок (а, отже, і викидів «парникових» газів) внаслідок користування цими транспортними засобами.

Найбільш складною вбачається оцінка ефекту від впровадження екоінновацій та багатьох інфраструктурних проектів, адже вони стануть помітними лише у довгостроковій перспективі. Разом з тим, деякі модернізаційні проекти продемонстрували негативний вплив ремонтно-будівельних робіт на довкілля, який може бути мінімізовано лише внаслідок ефективного використання логістичних вдосконалень у майбутньому.

Таким чином, досвід використання еколого-економічних інструментів протягом 2008–2012 років свідчить про їх значний антикризовий потенціал. Разом з тим, їх практичне впровадження вказало на неможливість об'єктивно спрогнозувати та оцінити позитивні і негативні наслідки, а також потребу у значних капіталовкладеннях при незначному екологічному ефекті. Тому на основі першої масштабної апробації та середньо- і довгострокового моніторингу ці інструменти мають бути суттєво вдосконалені і лише після цього включені до національних стратегій розвитку.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Пацківський С. С. Криза євро і фінансово-боргова криза Євросоюзу / С.С. Пацківський [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=217>
2. A European Economic Recovery Plan / Communication from the Commission to the European Council / Brussels, 26.11.2008 – COM(2008) 800 final.
3. Assessing the Implementation and Impact of Green Elements of Member States' National Recovery Plans / Final Report for the European Commission (DG Environment). – 20 September 2011.
4. Economic Crisis in Europe: Causes, Consequences and Responses / European Commission. – Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities, 2009.
5. Global Green New Deal. An Update for the G20 Pittsburgh Summit / UNEP: September 2009. – 16 p.; Assessing the Implementation and Impact of Green Elements of Member States' National Recovery Plans / Final Report for the European Commission (DG Environment). – 20 September 2011.

© *Татьяна Перга*
(Київ)

РОЛЬ ЭКОЛОГИЧЕСКОЙ ПОЛИТИКИ В БОРЬБЕ С ЭКОНОМИЧЕСКИМ КРИЗИСОМ 2008 ГОДА: ОПЫТ ЕВРОПЕЙСКОГО СОЮЗА

В статье исследован опыт европейских стран (Германии, Франции, Швеции, Великобритании, Чехии, Эстонии и Словакии) по включению экологического фактора в антикризисные документы 2008–2009 годов. Проанализированы сущность внедренных эколого-экономических инструментов, их общие и отличительные черты, краткосрочные и долгосрочные экономические и экологические последствия. Сделаны выводы об эффективности программ утилизации автомобильного транспорта, повышения энергоэффективности, развития инфраструктурных проектов и экоиноваций и указано на необходимость их коррекции на основе долгосрочного мониторинга.

© *Tetiana Perga*
(Kyiv)

THE ROLE OF ENVIRONMENTAL POLICY IN THE FIGHT AGAINST ECONOMIC CRISIS OF 2008: THE CASE OF UKRAINE

The article investigates the experience of the European Union and the Member States in including of environmental component to the anti-crisis programs of 2008–2009. The «European Economic Recovery Plan of EU» and Member States Green Recovery plans in Germany, France, Sweden, Czech Republic, Estonia and Slovakia are analyzed.

The main object of research focuses on the economic and environmental consequences of the major groups of environmental and economic instruments, such as: energy efficiency, modernization and development of transport infrastructure, recycling vehicles program, the development of renewable energy, support for eco-innovation, their common features and national specifics.

It's shown that main conditions of increasing the effectiveness of the «green» anti-crisis measures are: significant financing, combination of short- and long-term measures and liaison with national competitiveness. The main criteria for environmental impact, such as reducing of energy use and reduction of greenhouse gases are investigated. The author stressed on the problem of assessing the long-term impact of eco-economic instruments for environment because of imperfect methodological framework and remote effect of many completed projects, such as infrastructure upgrades, energy efficiency of buildings and renewable energy.

The most common anti-crisis tool that has been implemented in all European countries, is the energy efficiency, although it had prevailing temporary social impact. The development of renewable energy, including electricity grid, received in anti-crisis programs the second place. New eco-eco tool – the disposal of vehicles – was introduced primarily for short-term economic and social impact. However, the environmental impact of such programs is controversial.

It's hard to assess the results of ecoinnovation and infrastructure projects because of their long-term effect. However, some modernization projects have demonstrated the negative impact of construction works on the environment, which can be minimized only through the effective use of logistics improvements in the future.

The conclusion about the need to further improvement of the environmental anti-crisis instruments based on existing data, medium- and long-term monitoring is done. This will help in future to include them in anti-crisis and preventive strategies.

Keywords: EU, ecological and economic instruments «green» anti-crisis measures, economic crisis of 2008.

До редакції надійшла 24.02.2014

УДК 94(477:[438+439+437.3+437.6])«19/20»

© *Ірина Мудрієвська*
(Київ)

СПІВПРАЦЯ УКРАЇНИ З КРАЇНАМИ ВИШЕГРАДСЬКОЇ ГРУПИ У ФОРМАТІ В4+1 НАПРИКІНЦІ ХХ – НА ПОЧАТКУ ХХІ СТ.

Розглянуто основні напрями співробітництва України з країнами Вишеградської групи у форматі В4+1. В аспекті дослідження – співпраця в політичній, військовій, енергетичній, гуманітарній сферах. Зазначається важливість всіх форм та механізмів взаємодії між Україною та країнами Вишеградської четвірки. Визначено проблемні питання у відносинах між Україною та державами Вишеградської групи, запропоновано напрями оптимізації відносин. Особливу увагу приділено розгляду можливості співпраці України з країнами Вишеградської групи у сфері транспортування енергоносіїв через Євро-Азійський нафтотранспортний коридор. Наголошуються і демонструються переваги взаємодії України із Міжнародним Вишеградським Фондом.

Ключові слова: Вишеградська група, енергетична безпека, євроінтеграція, Міжнародний Вишеградський Фонд.

Актуальність проблеми зумовлена необхідністю дослідження можливостей створення стабільної системи безпеки у регіоні Центрально-Східної Європи та участі у ній України. У зовнішньополітичній стратегії нашої держави важливе місце посідає розвиток відносин з країнами Вишеградської групи (далі В4). Зауважимо, що всі країни є прикладом успішного набуття членства у ЄС, тому їхня діяльність в цьому напрямі є цінним джерелом запозичення корисного досвіду. Важливим є факт того, що з країнами Вишеградської групи Україну пов'язують спільні

кордони (з трьома країнами) та відсутність будь-яких взаємних територіальних претензій, схожі політико-стратегічні інтереси, сталі економічні відносини, глибокі історичні та культурні зв'язки, наявність української національної меншини в Польщі, Словаччині, Угорщині та Чехії та представників польської, словацької, угорської та чеської меншин – в Україні.

Метою статті є дослідження співробітництва України з країнами Вишеградської четвірки у форматі В4+1 в політичній, військовій, енергетичній, гуманітарній сферах, узагальнення набу-

того досвіду співпраці, визначення проблемних питань взаємодії та пошук шляхів їх вирішення.

Різним аспектам цієї проблематики присвятили свої праці чимало українських вчених. Так, відносини України з державами Вишеградської групи висвітлили у своїх роботах наступні дослідники: О. Гарасюк, І. Журба, О. Замо-ра, С. Кулина, О. Лютак, Р. Мадяр, Н. Мікула, І. Олексюк, В. Пила, Є. Рябін, Р. Ткач, О. Уран, Ю. Шолох та ін.

Завданнями Вишеградської групи, яку було засновано 15 лютого 1991 р. у м. Вишеград, були визначені: євроінтеграція, економічна співпраця та побудова ринкової економіки; взаємодія в соціальній, екологічній, культурній, транскордонній сферах, а також забезпечення прав національних меншин [13].

Чільне місце у співробітництві Вишеградської групи із східноєвропейськими партнерами посідає Україна. 3 грудня 1999 р. у Герлахові у Високих Татрах під час зустрічі президентів країн-учасниць В4 було зазначено, що Вишеградська група підтримуватиме проєвропейські сили в Україні що заклало початок офіційних відносин Вишеградської групи і України [4, с. 39–40]. У липні 2001 р. була прийнята Ініціатива Угорської Республіки про співпрацю між державами В4, Україною та ЄС щодо побудови майбутніх зовнішніх кордонів ЄС [3, с. 162–163]. У червні 2005 р. країнами В4 було проголошено Спільну Декларацію щодо України, яка була черговим підтвердженням готовності держав В4 до співробітництва та реалізації Плану дій Україна-ЄС. Підкреслювалося, що спільні зусилля Вишеградської групи будуть направлені на регіональне співробітництво та надання допомоги у здійсненні реформ в галузі юстиції, внутрішніх справ, економіки, сприянні вступу України до СОТ, а також початку переговорів щодо Угоди про вільну торгівлю між Україною та ЄС [13].

Під час 5-го засідання комітетів національних парламентів країн Вишеградської групи у справах ЄС була підписана заява щодо України (15–16 січня 2007 р., м. Краків). Країни В4 закликали Верховну Раду України прискорити реформи для забезпечення європейської перспективи країни. Також було підкреслено необхідність довгострокової участі ЄС у співпраці з Україною, враховуючи роль цієї країни у створенні стабільності та безпеки в регіоні [13]. 23 квітня 2008 р. у Спільній заяві міністрів закордонних справ держав В4 було зазначено, що Вишеградська група сприятиме підписанню Угоди про створення зони вільної торгівлі між Україною та ЄС [13].

3 березня 2011 р. під час зустрічі міністрів закордонних справ країн Вишеградської групи і Німеччини у Братиславі було обговорено питання щодо Угоди про асоціацію між Україною та ЄС. Міністри відзначили прогрес, досягнутий у процесі підготовки Угоди. Вони закликали Україну та Європейську комісію завершити переговори щодо Угоди про асоціацію, у тому числі і Угоди про створення зони вільної торгівлі [13].

5 березня 2012 р. міністри закордонних справ Чехії, Угорщини, Польщі та Словаччини зустрілися у Празі з приводу обговорення подальшого розширення співробітництва між країнами В4 та східноєвропейськими партнерами. У прийнятій Спільній Декларації міністри підтвердили, що всебічна допомога для східноєвропейських партнерів залишається одним з найважливіших пріоритетів країн Вишеградської групи. Також у документі вказано на те, що країни В4 підтримують їх наближення до ЄС. І це залишається одним з головних пріоритетів політики головування Чехії у В4 (2011–2012 рр.) та Польщі (2012–2013 рр.) [13].

Словацький вчений та аналітик Т. Стражай підкреслює, що підтримка інтенсифікації відносин між ЄС та Україною, Молдовою та Білоруссю з одного боку та Албанії, Боснії і Герцеговини, Хорватії, Македонії та Сербії, з іншого була одним з головних пріоритетів зовнішньої політики держав Вишеградської групи в останні роки. Вчений наголошує, що Польща, Чехія, Угорщина, Словаччина проводять політику відкритих дверей для будь-якої європейської країни, яка претендує на членство в ЄС, заявляючи про свою готовність надати допомогу східним сусідам та країнам Західних Балкан у процесі здійснення необхідних політичних і економічних реформ [11]. Підтримання України на міжнародній арені є вигідним для країн Вишеградської групи з позиції забезпечення себе сильним і стабільним сусідом країною-членом ЄС. Українські експерти зазначають, що співробітництво з державами В4 як на двосторонньому, так і багатосторонньому рівні є однією з найбільш продуктивних форм співпраці України із державами Євросоюзу [8, с. 134–135].

Одним із напрямів співробітництва між Україною та державами В4 є галузь безпеки і оборони. З 2002 р. міністри оборони держав В4 проводять щорічні зустрічі для обговорення військових питань. З 2005 р. Україна стала брати участь у цих засіданнях, а з 2007 р. – у зустрічах начальників генеральних штабів, на яких здійснюється обмін досвідом [2, с. 48–49].

У 2008, 2009 рр. відбулися чергові зустрічі міністрів оборони у форматі В4+Україна.

Про розвиток співпраці в оборонній сфері свідчать спільні навчання аеромобільних підрозділів батальйонного рівня «Козацький степ» (Польща), командно-штабні навчання «Швидкий тризуб» (Польща, Угорщина), навчання «Світла лавина» (Словаччина, Угорщина) [4, с. 43]; потужний спільний проект «Сприяння кооперації Вишеградських країн та України у реформуванні оборонної промисловості» (при значній фінансовій підтримці посольств держав В4 в Україні). В рамках вище зазначеного проекту 9–20 листопада 2008 р. в м. Харкові відбувся міжнародний семінар «Оборонно-промисловий та науково-технічний потенціал Слобожанщини: перспективи співпраці з Вишеградськими країнами» [5, с. 7].

Військове співробітництво відбувається також в рамках структур ЄС, НАТО, ООН. Зокрема, держави В4 приймали участь у врегулюванні питань на молдавсько-українському кордоні через місію ЄС – EUBAM: вирішення конфліктних питань у Придністров'ї, боротьба з нелегальною міграцією [7, с. 21].

12 травня 2011 р. у м. Левоча (Словаччина) пройшла зустріч керівників оборонних відомств Польщі, Чехії, Угорщини Словаччини, України у форматі В4+Україна. Під час зустрічі було обговорено питання про створення в рамках ЄС Вишеградської бойової групи та можливість залучення до неї української сторони. Створення даної групи заплановано на перше півріччя 2016 р. З 2013 р. чотири країни мали розпочати спільні навчання під наглядом Сил реагування НАТО. Основною функціональною ознакою Вишеградської бойової групи повинна стати при необхідності швидка мобілізація (1500 військовослужбовців протягом 10 діб зможуть дістатися до будь-якої частини світу). Першим етапом діяльності бойової групи мають стати навчання сухопутних військ та забезпечення координації між Міністерствами оборони країн В4 та України. Участь нашої держави у Вишеградській бойовій групі, створює перспективи формування цілісної системи зовнішньої безпеки для захисту власних національних інтересів. Ми приєднуємося до думки аналітиків з НІСД Регіонального філіалу м. Одеса про те, що запрошення України свідчить з одного боку про відсутність можливості забезпечити необхідний бойовий потенціал країн В4 власними силами; з іншого – запрошення є кроком до визнання України в якості серйозного європейського військово-політичного акто-

ра. Крім того, варто зазначити, що оборонне співробітництво завжди означало найвищий ступінь довіри між країнами. Воно здатне забезпечувати взаємну безпеку в Європі іноді краще, ніж міжнародно-політичні структури, міжнародно-правові договори або їм подібні міжнародні механізми та стимулювати активне співробітництво в різних сферах [9].

Отже, військове співробітництво між Україною та країнами В4 активно розвивається і має значні перспективи.

Показовою для наслідування є співпраця між Україною та країнами В4 в гуманітарній сфері, а саме в рамках діяльності Міжнародного Вишеградського Фонду, керівництво якого розробило ряд програм, призначених для країн Східної Європи (зокрема для України, Білорусі і Росії).

Програми Фонду діють на території України з 2005 р. у двох напрямках. У програмах першого напрямку співпраці можуть приймати участь українські організації за умови, якщо вони мають спільні проекти з організаціями хоча б з двох країн-учасниць групи. Першим проектом з України, підтриманий Міжнародним Вишеградським Фондом став проект «Партнерство малих міст України та малих міст країн Вишеградської групи (Польща, Словаччина, Чехія, Угорщина) – травень 2006 р. – квітень 2007 р. Проект впроваджував Інститут трансформації суспільства (Київ). Мета проекту: – формування чотирьох партнерських пар малих міст України і Вишеградської групи: Сміла (Україна) – Кендзежин-Кожле (Польща), Золотоноша (Україна) – Лученець (Словаччина), Гадяч (Україна) – Кійов (Чехія), Пирятин (Україна) – Комло (Угорщина) [6].

Упродовж 2005–2012 рр. українські наукові, благодійні організації та інші установи отримали 27 грантів. Кількість профінансованих проектів свідчить про велику взаємну зацікавленість щодо розвитку співробітництва між українською стороною та Фондом [12].

Другим напрямом співпраці є стипендіальні програми Фонду. Приватні особи – студенти, аспіранти, науковці мають можливість стати учасниками програм, навчаючись або проходячи стажування у ВНЗ однієї з країн В4. Статистика отримання стипендій українцями свідчить про активну взаємодію між Україною та країнами В4 в науковій сфері. Для порівняння була підрахована кількість стипендій, отриманих громадянами України (за 2005–2012 рр. – 417) та Білорусі (стипендіальні програми поширюються у Білорусі з 2004 р., тому з 2004–2012 рр. – 154) [12].

Отже, кількість наданих стипендій українським представникам в 2,7 рази перевищує кількість стипендій отриманих білоруськими громадянами. Україна займає перше місце за участю в стипендіальних програмах для держав, які не є членами Вишеградської групи (у програмах беруть участь Албанія, Вірменія, Азербайджан, Білорусь, Боснія і Герцеговина, Хорватія, Грузія, Косово, Македонія, Молдова, Чорногорія, Росія, Сербія, Україна).

Вишеградський Фонд щороку публікує річні звіти своєї діяльності. Згідно даних звіту 2011 р. частка бюджету Фонду виділена Україні за період 2004–2011 рр. склала 4,45%, або 1757185 євро. Україна є однією з 6 країн «Східного партнерства», які співпрацюють з Вишеградським Фондом. Частка бюджету Фонду для країн «Східного партнерства» за період 2004–2011 рр. склала 9,2% або 3632325 євро. Тобто, Україні було виділено половину коштів, яка майже дорівнює сумі, виділених п'ятьом іншим країнам «Східного партнерства» разом взятим. За період 2000–2011 рр. згідно даних Фонду сума 1757185 євро є найбільшою, призначена для держави, яка не входить у Вишеградську групу (Фонд співпрацює з 25 державами, які не є членами В4). На другому місці після України знаходиться Білорусь. Сума, отриманих нею коштів, за період 2000–2011 рр. нараховує 1022640 євро або 2,59% [12].

Показником того, що співпраця зі східними партнерами держав В4 дійсно є пріоритетною та набирає обертів свідчить домовленість прем'єр-міністрів країн В4 про створення спеціальної В4-програми Східного партнерства, виділивши додатково 1 млн. євро до бюджету Міжнародного Фонду з 2012 р. [12].

Поряд з існуючими успіхами співробітництво між Україною та країнами Вишеградської групи містить ряд проблем, які потребують невідкладного вирішення. Перш за все – питання посилення співпраці в енергетичному секторі. На сучасному етапі проблема енергетичної безпеки є найважливішою складовою національної безпеки і займає пріоритетне місце. Країни Вишеградської четвірки залежать від імпорту стратегічних джерел енергії. Частка російських вуглеводнів становить значну частину. Зокрема, Чехія імпортує 91% необхідного їй газу, Словаччина – 98%, Угорщина – 80% з Росії [10].

Газова криза 2009 р. між Російською Федерацією та Україною призвела до припинення транзиту газу до держав Вишеградської групи. Як наслідок з метою запобігання такої

ситуації в майбутньому країни Вишеградської четвірки інтенсивно намагаються диверсифікувати зовнішні джерела енергетичних ресурсів та шляхи їх транспортування. Саме тому держави Вишеградської групи активно підтримують газовий проект Nabucco, Чехія шукає шляхи збільшення пропускної здатності трубопроводу TAL (як альтернатива трубопроводу «Дружба»), Угорщина підтримує будівництво «Південного потоку», Словаччину цікавить трубопровід Adria та інші маршрути імпортування нафти з Німеччини та Італії (знову ж таки як альтернатива трубопроводу «Дружба») [10].

Зауважимо, що для економік країн Вишеградської групи спільний та національний підходи до енергетичної безпеки є ключовим пріоритетом. На нашу думку, Україна також має приєднатися до цієї політики. Так, залучення інвесторів з країн В4 для модернізації української ГТС може стати взаємовигідним для двох сторін. Також, звичайно, Україні потрібно працювати над створенням іміджу надійного транзитера енергоносіїв для відновлення довіри держав Вишеградської групи у цьому питанні.

Ми вважаємо, що було б доцільно активізувати співпрацю України з країнами Вишеградської групи у сфері транспортування енергоносіїв через Євро-Азійський нафтотранспортний коридор (далі ЄАНТК). Головною перевагою нафтопроводу Одеса-Броди як ключової ланки ЄАНТК є те, що він, на відміну від інших запланованих конкурентних нафтопроводів, вже збудований і здатен у найкоротший термін розпочати транспортування каспійської нафти до ринків країн ЄС повз завантажені Турецькі протоки. Таким чином, успішна реалізація проекту ЄАНТК може істотним чином зменшити нафтову залежність України, Словаччини, Чехії шляхом заміщення російської нафти каспійською, що дозволить зменшити імпорт нафти з Росії на 25–30%. Для України важливим також є факт збереження становища сполучної ланки і транзитної ролі між Росією та ЄС, Каспієм та Центральною Європою [1, с. 36].

Проблемними у відносинах України та країн Вишеградської групи є питання візового режиму та кордону. На нашу думку, для успішного вирішення проблемних питань спільних кордонів між Україною та державами В4 слід посилити взаємодію митних та імміграційних служб, зі сторони країн В4 надати інституційну допомогу українській стороні в питаннях протидії корупції, поліпшенні правового забезпечення та інфраструктури. Також

було б доцільним розробити спільну концепцію щодо двостороннього пересування громадян кожної країн-учасниць Вишеградської групи та України в рамках сучасного візового режиму Євросоюзу у взаєминах з Україною. До її розроблення можна залучити представників державних органів влади, академічних установ і недержавних організацій з п'яти країн.

Негативною тенденцією залишається низька інвестиційна активність країн В4 в Україні. Ми поділяємо думку науковців з Ужгородського національного університету про те, що для поглиблення інвестиційної співпраці між державами Вишеградської групи і України потрібно активізувати діяльність Державного агентства України з питань інвестицій та інновацій (надає інформацію про кампанії країн В4, співпраця з якими є вигідною для України) і створення потужної законодавчої бази для захисту вишеградських інвесторів [5, с. 149–150].

Вирішення зазначених проблемних питань з урахуванням порад рекомендаційного характеру створить умови для більш

тісного співробітництва України з країнами Вишеградської четвірки.

Отже, підсумовуючи, зауважимо, що Вишеградська група вважається одним із найуспішніших проектів регіональної інтеграції і стала фактором стабільності як в регіоні Центрально-Східній Європи так і на континенті. Держави Вишеградської групи підтримують євроінтеграційний курс України, сприяють підписанню Угоди про асоціацію між Україною та ЄС. Співпраця між Україною та країнами Вишеградської четвірки є успішною в політичній, військовій, гуманітарній сферах. В свою чергу Польща, Угорщина, Словаччина, Чехія також є зацікавленими у співробітництві з Україною, оскільки позиціонують себе провідниками східної політики ЄС. До переваг держав В4 належить краще розуміння ними внутрішніх проблем процесу європейської інтеграції України і, як наслідок, – краще сприйняття політичних та управлінських рекомендацій Україною, що пропонуються експертами з країн Вишеградської групи, ніж їх колег з решти країн ЄС.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Диверсифікація поставок нафти до України: актуальність, проблеми, шляхи їх вирішення // Центр Разумкова. Національна безпека і оборона. – 2009. – №6. – С. 26–37.
2. Каплинський О. Роль Вишеградської четвірки в контексті національної безпеки України / О. Каплинський // Стратегічні пріоритети – К. – 2009. – № 2(11). – С. 47–54.
3. Кіш Є. Центральна Європа в сучасній системі єврорегіональної інтеграції: монографія / Є. Кіш; Ін-т світ. економіки і міжнар. відносин НАН України. – Ужгород: Ліра, 2008. – 440 с.
4. Кудряченко А.І. Україна та Вишеградська четвірка: стан та перспективи співпраці / А.І. Кудряченко // Україна та Вишеградська Четвірка: на шляху до взаємовигідних відносин: матеріали Міжн. конф. «Україна і Вишеградська четвірка: на шляху до взаємовигідних відносин», Ужгород 13–14 травня 2010 р. в рамках проекту SUREC (Словацько-український науково-дослідницький центр). – Братислава, 2010. – С. 37–54.
5. Оборонно-промислова політика України: можливості застосування досвіду Вишеградських країн: монографія / В.В. Головка, О.І. Їжак, Н.О. Ткачук, А.І. Шевцов. – Д.: ДФ НІСД, 2008. – 292 с.
6. Партнерство малих міст України та малих міст країн Вишеградської групи (Польща, Словаччина, Чехія, Угорщина) // Інститут трансформації суспільства. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ist.osp-ua.info/index.php?m=vyshegrad>
7. Пулішова В. На шляху до зміцненої співпраці: оцінка моделей партнерства між Україною та Вишеградською групою / В. Пулішова, Т. Стражай // Україна та Вишеградська Четвірка: на шляху до взаємовигідних відносин: матеріали Міжн. конф. «Україна і Вишеградська четвірка: на шляху до взаємовигідних відносин», Ужгород 13–14 травня 2010 р. в рамках проекту SUREC (Словацько-український науково-дослідницький центр). – Братислава, 2010. – С. 13–36.
8. Сурніна-Далекорей О. Україна та Вишеград: шляхи взаємодії / О. Сурніна-Далекорей, Н. Гичка // Україна та Вишеградська Четвірка: на шляху до взаємовигідних відносин: матеріали Міжн. конф. «Україна і Вишеградська четвірка: на шляху до взаємовигідних відносин», Ужгород 13–14 травня 2010 р. в рамках проекту SUREC (Словацько-український науково-дослідницький центр). – Братислава, 2010. – С. 129–152.
9. Шелест Г. «Вишеградська четвірка»: у пошуках субрегіональної безпеки?». Аналітична записка / Г. Шелест, О. Полтороков // Національний інститут стратегічних досліджень. Регіональний філіал у м. Одеса. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://od.niss.gov.ua/articles/449/>
10. Energy security of Visegrad region // Visegrad. info. – Mode of access: <http://www.visegrad.info/energy-security-infrastrucutre/factsheet/energy-security-of-visegrad-region.html>

11. Strazay T. Visegrad-Arrival, Survival, Revival / T. Strazay // In Two Decades of Visegrad Cooperation– Selected V4 Bibliography. Bratislava: International Visegrad Fund, 2011. – P. 14–38.
12. Visegrad Fund. Official website. – Mode of access: <http://visegradfund.org/about/>
13. Visegrad Group. Official website. – Mode of access: <http://www.visegradgroup.eu/>

© *Ирина Мудриевская*
(Киев)

СОТРУДНИЧЕСТВО УКРАИНЫ СО СТРАНАМИ ВЫШЕГРАДСКОЙ ГРУППЫ В ФОРМАТЕ V4+1 В КОНЦЕ XX – НАЧ. XXI ВВ.

Рассмотрены основные направления сотрудничества Украины со странами Вышеградской группы в формате V4 +1. В аспекте исследования – сотрудничество в политической, военной, энергетической, гуманитарной сферах. Отмечается важность всех форм и механизмов взаимодействия между Украиной и странами Вышеградской четверки. Определены проблемные вопросы в отношении между Украиной и государствами Вышеградской группы, предложены направления оптимизации отношений. Особое внимание уделено рассмотрению возможности сотрудничества Украины со странами Вышеградской группы в сфере транспортировки энергоносителей через Евро-Азиатский нефтетранспортный коридор. Отмечаются и демонстрируются преимущества взаимодействия Украины с Международным Вышеградским Фондом.

Ключевые слова: Вышеградская группа, энергетическая безопасность, евроинтеграция, Международный Вышеградский Фонд.

© *Iryna Mudriiivska*
(Kyiv)

THE COOPERATION OF UKRAINE WITH COUNTRIES OF VISEGRAD GROUP WITHIN THE FORMAT V4+1 AT THE END XX – BEGINNING OF XXI ST.

The article reviews the main directions of cooperation between Ukraine and countries of Visegrad Group within the format V4+1. Under discussion are cooperation at the political, military, energy and humanitarian areas. The article notes the importance of all forms and mechanisms of cooperation between Ukraine and the countries of the Visegrad Four.

It is proved that an important factor of cooperation at the political area is the support of the countries of the Visegrad Group to European aspirations of Ukraine. Note the fact that the support of Ukraine at the international scene is advantageous for the Visegrad countries from a standpoint of providing themselves with a strong and stable neighbor member state of EU. Also Visegrad countries are interested in cooperation with Ukraine to position themselves as leaders of EU's Eastern policy.

It is studied the main achievements of cooperation in the military-defense sector. Proof of this became joint military education of Ukraine and Poland, Hungary, Slovakia, the Czech Republic, the interaction of these states within institutions of EU, NATO and the UN. The invitation of Ukraine to Visegrad battle group is the evidence of recognition of Ukraine as a serious European military and political actor. In addition, it should be noted that defense cooperation has always meant the highest level of trust between the countries.

The article marked the benefits of interaction Ukraine with International Visegrad Fund. Ukraine takes the first place with the participation of the scholarship programs of the Fund among states which are not members of the Visegrad Group. We suppose that cooperation between Ukraine and the countries of the Visegrad Group at the humanitarian area is effective and can be described as exemplary models for other states.

The article defines the problems in relations between Ukraine and the countries of the Visegrad Group relating to energy, investment areas, visa requirements and border. The author suggests the directions of optimization for relations between Ukraine and the countries of the Visegrad Group. Particular attention is paid to the possibilities of cooperation in energy transportation through the Euro-Asian Oil Transportation Corridor. Solution of the noted problematic issues taking into account advices of recommendation character will create conditions for closer cooperation between Ukraine and the countries of the Visegrad Four.

The author came to the conclusion in the research process that despite the problems in relations between Ukraine and the countries of the Visegrad Group cooperation has been successful in many areas, especially it concerns the political, military and humanitarian.

Keywords: Visegrad Group, energy security, European integration, International Visegrad Fund.

До редакції надійшла 7.03.2014.

ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО ТА СПЕЦІАЛЬНІ ІСТОРИЧНІ ДИСЦИПЛІНИ

УДК 930(477):364.054 Хмельницький

© *Vima Kocur*
(Київ)

СУЧАСНА УКРАЇНЬСЬКА ІСТОРИОГРАФІЯ ПРО ЦЕРКОВНО-МОНАСТИРСЬКУ БЛАГОДІЙНІСТЬ ГЕТЬМАНА Б. ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

Комплексно аналізуються наукові дослідження представників сучасної української історіографії (1991–2013 рр.), які стосуються благодійної діяльності Б. Хмельницького. Основна увага зосереджується на публікаціях щодо церковно-монастирської благодійності гетьмана. Акцентовується увага на впливі Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст. на зміну ціннісних орієнтирів, ментальності козацької старшини. Через характеристику робіт відомих істориків сьогодення наголошується на значимості утвердження ідеї національного державотворення, самобутності та самоідентифікації.

Ключові слова: сучасна українська історіографія, козацька старшина, гетьман, Б. Хмельницький, благодійна діяльність.

Національно-визвольна війна українського народу середини XVII ст. мала великий вплив на соціальні та культурні процеси в українських землях. Патріотичне піднесення, що охопило широкі верстви українського суспільства, позначилось і на благодійності.

Важливим при вивченні різних аспектів історії України козацької доби, в тому числі й благодійних діянь, є з'ясування системи ціннісних орієнтацій, зокрема тогочасних ментально-свідомісних вимірів. Так, В. Матях наголошує, що з початком Національно-визвольної війни середини XVII ст. відбувся стрімкий злам усталених традиційних канонів як серед представників різних соціальних прошарків, так і суспільства в цілому [28, с. 31]. Своєрідною домінантою в існуючій шкалі ціннісних орієнтацій стала ідея національного державотворення, яка «виступила яскравим виразником національної самобутності та національної самоідентифікації» [28, с. 31].

Історики В. Смолій і В. Степанков, описуючи розвиток національної свідомості, вказують на процес її лавиноподібного піднесення в ході Української революції, появу національної державної ідеї, формування нової політичної еліти, нової ментальності [35, с. 61, 338–339].

Академік В. Смолій стверджує, що «соціальні орієнтири, які детермінували поведінку різних суспільних верств населення і які, по суті, перетворилися у невід'ємний елемент культурного буття українського народу, з'явилися у роки Національної революції середини XVII ст.» [36, с. 42]. Остання внесла величезні зміни у суспільну свідомість і спосіб мислення практично всіх верств українського суспільства.

В. Смолій, розвиваючи думку далі, наголошує, що Б. Хмельницький добре розумів значення релігійного фактору в розгортанні Національно-визвольної війни і чудово усвідомлював ту обставину, що матеріальна підтримка православ'я не лише не викличе супротиву широких народних мас селян і козаків, але й зміцнить авторитет гетьманської влади в їх очах [36, с. 43]. Тому, на його думку, не випадково вже у червні 1648 р. видаються перші універсали, які захищали церковне землеволодіння й передбачали суворе покарання осіб, які зазіхали на майно і землі монастирів. Характерно, пише науковець, що у майбутньому питання про підтримку православної церкви і монастирів практично не сходило з порядку денного програмних документів Б. Хмельницького та інших гетьманів [36, с. 43].

В. Ричка та К. Салій додають, що гетьмани постійно потребували ідеологічної підтримки легітимності їхнього правління з боку духовенства, яке, завдячуючи своїм наближенням до віруючих, справляло на них суттєвий вплив. Окрім того, на думку авторів, значний обсяг дипломатичної діяльності козацької верхівки здійснювався за безпосередньої участі або вагомого посередництва окремих представників українського духовенства, а Київський митрополит довгий час виконував національно-інтегруючу функцію в розділеній між різними сусідніми державами України [33, с. 238].

О. Крижанівський і С. Плохій у фундаментальному виданні «Історія церкви та релігійної думки в Україні» [17] також наголошують, що в роки Національно-визвольної війни се-

редини XVII ст. гетьман і старшина постійно враховували значний вплив церкви на народні маси, тому прагнули мати в ній свого союзника. Особливої ваги надавалося підтримці з боку впливових київських монастирів, тому саме їм Б. Хмельницький видав найбільше охоронних універсалів. Автор висловили оригінальну думку про те, що «справжня мета благодійництва гетьманського уряду стосовно церкви була спрямована не в минуле, а в майбутнє – заручитися підтримкою духовенства у своїй внутрішній і зовнішній політиці» [17, с. 147]. Ця точка зору авторів не знайшла підтримки серед сучасних українських дослідників. На наше тверде переконання, Національно-визвольна війна українського народу середини XVII ст. заклала міцний фундамент для утвердження соціокультурного феномену того часу – благодійництва, яке мало високі моральні якості, свідчило про етичні норми людей, пріоритети суспільства.

Безпосередньо життю та діяльності відомого державного діяча, полководця, гетьмана Б. Хмельницького присвячено великий масив наукової літератури. Це переважно праці дорадянської та радянської доби. Сучасна українська історіографія комплексно досліджує політичну, військову, державотворчу діяльність Б. Хмельницького. Але до сьогоднішнього дня фактично не зверталася увага на благодійну діяльність гетьмана.

У монографії В. Смоля й В. Степанкова [35] висвітлюється величезна роль Б. Хмельницького у процесах формування Української національної держави, функціонування її уряду, розробки та здійснення соціально-економічної політики. На широкій документальній базі автори, простежуючи найважливіші віхи життєвого шляху гетьмана, розкривають його соціально-політичний портрет як гетьмана, політичного діяча, полководця, дипломата, просто людини. І хоча про благодійну діяльність не йде мова, але фундаментальна книга дає змогу краще зрозуміти, що спрямовувало його до цих високоморальних вчинків.

У книзі С. Кілессо «Архітектурні та мистецькі скарби Богданового краю» вже на перших сторінках видання вказується, що неподалік від Чигирини у старовинному селі Суботіві знаходилась улюблена резиденція Б. Хмельницького з укріпленим дерев'яним замком і невеликим мурованим палацом [12, с. 6–7]. Тут же фундацією самого гетьмана в 1656 р. збудовано добре пристосовану до оборони муровану Іллінську церкву. Фахівець з історії архітектури

наголошує, що ця дата вважається достовірною, бо свідком її спорудження був П. Алепський, який занотував усе під час подорожі зі своїм батьком – Антіохійським Патріархом Макарієм [12, с. 94–95]. С. Кілессо подає план Іллінської церкви в Суботіві та її детальний опис. Автор також друкує план і характеризує Миколаївський собор Медведівського Свято-Миколаївського монастиря, який територіально відносився до Правобережжя, але за велетенськими розмірами та характером архітектури належав до групи пам'яток дерев'яного будівництва Лівобережжя [12, с. 110–120]. Науковець скрупульозно описує ктиторський портрет Б. Хмельницького, розміщений на південній стіні храму поблизу вівтаря. Портрет гетьмана «у повний зріст є фантастично втілений засобами монументального мистецтва ідеал невимовної за своєю наївністю та ширістю народної краси. Гетьман уже майже нічим не нагадує загартованого в битвах і походах мужнього полководця, спритного політичного й громадського діяча... На прихожан дивиться огрядний чорноокий, чорнобровий і чорновусий парубок, що не зовсім певно тримає у правиці символ гетьманської влади – велику булаву. На ньому кирея, жупан, підперезаний широким поясом, шапка з опушкою, заправлені в чоботи шаровари...» [12, с. 112–113].

Дослідник неодноразово підкреслює, що Б. Хмельницький і старшина прихильно ставилися до монастирів, беручи їх великі заслуги перед православною вірою, і на початку Національно-визвольної війни середини XVII ст. монастирі першими повернули собі свої землі, які були захоплені в них католиками й уніатами [12, с. 114]. Автор ретельно характеризує ту велику кількість універсалів, яку гетьман видав київським монастирям. Але найбільше уваги приділяє Флорівському, Видубицькому, Братському Свято-Богоявленському монастирям. Також дізнаємось, що на Лівобережжі особливою опікою гетьмана користувався Густинський Свято-Троїцький монастир.

С. Кілессо при вивченні пом'яника Київського Михайлівського Золотоверхого монастиря, складеного 1667 р., через десять років після смерті гетьмана, наводить вписані тут рядки: «... род пана Богдана Хмельницького, гетьмана Войська Запорозького, покривного мідю і позлатившего верх церкви святого Архістратіга Михаїла року 1655» [12, с. 31]. Автор згадує й про батька Богдана – М. Хмельницького, який у період з 1616 по 1620 рр. збудував у Суботіві своїм коштом тризрубну трибаневу дерев'яну

Михайлівську церкву в кращих народних традиціях, що проіснувала до 30-х рр. ХХ ст., а потім була перетворена в сільський клуб, а з часом знищена взагалі [12, с. 80].

Важливість публікації С. Кілессо полягає в тому, що автор намагається висвітлити події часів козаччини не традиційним засобом переписування відомих і маловідомих подій, а шляхом розкриття мистецької цінності пам'яток, які пов'язані з життям і діяльністю Б. Хмельницького в першій гетьманській столиці Чигирині та його улюбленій резиденції в Суботіві. Все це дало змогу по-новому побачити й архітектурну спадщину цього краю, й благодійницьку діяльність козацького керманіча.

У 2004 р. побачила світ стаття Ф. Ступака «Добродійно-меценатська діяльність Богдана Хмельницького» [38, с. 135–142]. У ній подається матеріал про духовне життя на Запорозькій Січі, зокрема церкву Покрови Пресвятої Богородиці. Насамперед, підкреслюється, що «запорозькі дуже дбали про «благоліпіє» своєї церкви», «за непорушним звичаєм, від усіх надбань «меча і весла» найцінніша частка жертвувалася храму», а «заможні козаки відписували церкві й монастирям своє добро» [38, с. 136].

Значне місце відводиться опіці Б. Хмельницького розвитком освіти. Як наголошує Ф. Ступак, гетьман усвідомлював, що братські школи, братства активно виступають за збереження і розвиток національної культури, плекають власну науку, систему виховання, на ґрунті освіти об'єднують українців навколо ідеї захисту батьківської віри [38, с. 136]. Науковець пише про гетьманські розпорядження про надання освітнім установам привілеїв і вольностей.

У центрі уваги автора надання Б. Хмельницьким матеріальної допомоги Києво-Могилянській колегії, Київському Богоявленському та Лубенському Мгарському монастирям. Мова йде про передачу земель, двом останнім – із декількома селами.

Говорячи про благодійність, Ф. Ступак погоджується з іншими дослідниками, що Б. Хмельницький «продовжував традиції запорозьких гетьманів, полковників, сотників щодо спорудження православних храмів, жертвування на їх утримання..., справедливо вважаючи, що церкви будуть кращими пам'ятниками своєму засновнику чи ктитору» [38, с. 138]. Зокрема, після закінчення військових кампаній під Жовтими Водами та Корсунем 1648 р., він передав церкві на Січі 300 талерів, одному з монастирів Сокаля – 5 тис. злотих, а у вересні 1656 р. – підтримує будівництво монастиря на

Ірдені [38, с. 138]. Пише історик і про зведену коштом Б. Хмельницького в 1656 р. Іллінську церкву в Суботіві та благодійність під час позолоти купола собору Михайлівського Золотоверхого монастиря. Одним рядком згадує й про надання коштів на ремонт міських споруд Києва, Чигирини, Переяслава, Миргорода, правда, не називаючи їх суму.

Окрема частина статті Ф. Ступака присвячена опису опіки Б. Хмельницьким православними монастирями через надання їм спеціальних охоронних грамот, як, наприклад, Батурицькому, Густинському, Гадяцькому, Максаківському, Михайлівському, Печерському, Межигірському та ін. Як стверджує науковець, 55% від усіх пожалувань гетьмана припадає на монастирі [38, с. 141]. Важливим є висновок Ф. Ступака про те, що у вирі воєнних і політичних подій у діяльності Б. Хмельницького знайшлося місце для добродійних справ.

На цей же аспект проблеми звертає увагу О. Кузьмук [18, с. 244], коли йде мова про видачу Б. Хмельницьким універсалів на маєтки усім православним монастирям. Хоча акцентує увагу на особливому ставленні гетьмана до Межигір'я. Подібний матеріал подається і в книзі «Володарі гетьманської булави» [6, с. 198] та статті О. Попельницької [31, с. 131].

У статті Г. Кособуцької [15, с. 90–99] дається короткий екскурс благодійної діяльності в Україні. Зокрема, читаємо, що «закладені ще з часів Київської Русі традиції благодійництва в наступні історичні періоди не були забуті, навпаки – вони отримали свій подальший розвиток» [15, с. 90]. Одним із таких періодів була доба козаччини. Гетьман Б. Хмельницький, за твердженням авторки, з особливою увагою ставився до духовенства, монастирів, церков, беручи їх під свою опіку та наділяючи землею й виділяючи кошти [15, с. 91–92]. Найбільш ретельно дослідниця аналізує універсали гетьмана, що стосуються монастирів. Насамперед, мова йде про універсали стосовно Фролівського (грудень 1648 р.), Михайлівського Золотоверхого (листопад 1649 р.), Богоявленського (січень 1651 р.), Максоковського (травень 1651 р.), Микольського Пустинного (листопад 1651 р.) та інших монастирів. Переважно – це передача в користування земель, закріплення сіл, маєтків. Бігло згадується й про особисті дарунки гетьмана монастирям.

У колективній праці «Православні святині Києва», коли мова йде про Михайлівський Золотоверхий собор, автори наголошують, що коштом Б. Хмельницького позолоче-

но по міді баню цього храму, а 1652 р. гетьман надав Михайлівському монастиреві два сільця [32, с. 77]. Уважне ставлення гетьмана до київських святинь дослідники пояснюють ще й тим, що Б. Хмельницький у 1648 р. оголосив Київ своєю столицею, де періодично перебував у 1649, 1650 і 1654 рр. Тут він створив 17 універсалів та багато інших документів і ділових паперів, в тому числі й стосовно церковного життя й будівництва. У висновках стверджується, що благодійність тих часів була зумовлена позитивними тенденціями соціально-економічного й суспільного розвитку, підвищенням авторитету церкви, зростанням ролі козацької старшини, яка становила наочні приклади подвижництва й істинно християнського благочестя.

На сьогоднішній день одним із небагатьох комплексних досліджень благодійної діяльності гетьмана Б. Хмельницького є наукова стаття В. Коцур [16, с. 75–81]. Уже в перших рядках цієї публікації заявлено, що більшість дослідників історії благодійності в Україні не виходять за межі окремих її фрагментів, задовольняються певним часовим зрізом, що не дозволяє бачити цей вітчизняний феномен як цілісний багатоаспектний процес. Національно-визвольна війна середини XVII ст. мала великий вплив на соціокультурні процеси в українських землях. Б. Хмельницький дбав про підтримку національної культури, приділяв увагу проблемам і подіям культурного, духовного життя українського суспільства, невід'ємною частиною якого були милосердні та благодійні справи.

Автор акцентує увагу на основних напрямках благодійної діяльності козацького керманіча. По-перше, як високоосвічена людина та справжній державний діяч, Б. Хмельницький піклувався про розвиток освіти. Йде мова про фінансування та особисті пожертвування братським школам, Києво-Могилянській колегії тощо. По-друге, підтвердження універсалами повернення монастирям земель, маєтностей і одержання нових володінь за рахунок польської шляхти, яка втекла з України. По-третє, спорудження православних храмів, жертвування на їх утримання. У статті наводяться десятки таких прикладів.

У висновках до статті наголошується, що благодійність козацької доби як органічна складова багатогранної діяльності української еліти слід трактувати як певну політику в культурно-духовній сфері. Авторка погоджується з іншими дослідниками, що суть такої діяльності полягала не в благодійності як такій: то був

скоріше суспільний обов'язок, неодмінний атрибут належності до еліти, свідомо державницька позиція, спрямована на створення культурного середовища, що відповідало б високим критеріям. Благодійність часів Б. Хмельницького – соціокультурний феномен свого часу. Як історичне явище, така діяльність козацької старшини несе високі моральні якості, свідчить про етичні норми людей, пріоритети суспільства [16, с. 80].

У науковій розвідці «Українська аристократія козацької доби та її меценатство» І. Дяченко подає загальну характеристику благодійності, описує благодійну діяльність козаків [8, с. 36–38]. Окремий сюжет присвячений добродійності гетьмана Б. Хмельницького. Хоча тут подаються лише загальні фрази про те, що він із особливою увагою ставився до церков, багато коштів надавав на будівництво православних храмів, набув поширення так званий ктиторський портрет [8, с. 37].

Слід наголосити, що гетьман Б. Хмельницький, здійснюючи добродійні діяння, ніколи не захоплювався багатством, розкішшю. На цьому аспекті, посилаючись на історичні джерела, наголошує В. Ленченко [24, с. 29–33]. Базуючись на звітах тогочасних іноземних дипломатів, які описували чигиринський палац, дізнаємось про скромність побуту: «... кімнати в ньому не мають жодної розкіші, стіни позбавлені всяких прикрас», у них «є лише звичайні дерев'яні лави, вкриті шкіряними подушками...» [24, с. 31]. Ці та інші дані знаходимо також при описі В. Ленченком гетьманського двору Б. Хмельницького в Чигирині [24, с. 74–81]. Серед будівель і споруд: будинок гетьмана, будинок його родини, будинок гетьманської варти, кухня-пекарня, стайня-конюшня, комора для збіжжя, криниця, брама тощо; всього 16 об'єктів.

Дослідниця Н. Кукса, характеризуючи великий масив історичних та історіографічних джерел, які стосуються історії Богданових церков у Суботіві, зпівставляє різні точки зору на час будівництва храмів і їх благодійників [19, с. 40–47]. Вона погоджується з біографом Б. Хмельницького істориком І. Крип'якевичем, що гетьман збудував церкву св. Михайла (на пам'ять про батька) і церкву св. Іллі. Далі пише, що точних даних про рік спорудження чи освячення Іллінської церкви немає. На основі побічних відомостей у літописах С. Величка й Г. Грабянки автор робить висновок, що побудовано її як домовий храм сім'ї Хмельницьких – навпроти гетьманського палацу, з південно-західного боку, протягом 1651–

1653 рр., хоча опоряджувальні роботи тривали й пізніше [19, с. 42].

В іншій публікації Н. Кукса, розкриваючи історію Іллінської церкви у Суботіві в студіях XIX – початку XX ст. через тогочасні наукові розвідки, відображає й постать Б. Хмельницького, описує його як гетьмана-будівничого [20, с. 38–47]. Авторка неодноразово наголошує, що його коштом збудована мурована церква на честь пророка Іллі, яку пізніше бачив і намалював Т. Шевченко [20, с. 43, 46]. Згадує вона й про дарований ним іконостас, який було вивезено до Медведівського Миколаївського монастиря наприкінці XVIII ст. [20, с. 43].

У контексті викладу матеріалу про Медведівський Миколаївський монастир, Н. Кукса описує одну з його святинь – портрет Б. Хмельницького, який був благодійником цієї обителі [21, с. 129].

Про мурований гетьманський палац у Суботіві, придворну церкву Св. Іллі коротко йде мова у монографії В. Вечерського [5, с. 99] та колективній праці «Черкащина – духовна скарбниця» [39, с. 214, 216]. Бігло згадується участь Б. Хмельницького в модернізації замку відповідно до вимог тогочасної європейської фортифікації в статті В. Ленченка [26, с. 64]. Про розбудову замку гетьманом, площа якого становила майже 3 га, мовиться в «Історії української архітектури» [10, с. 213], де кілька рядків присвячено також гетьманському палацу з аркадою і фронтоном на головному фасаді та придворній церкві Св. Іллі.

О. Морозов, з'ясовуючи час побудови Миколаївського собору в Ніжині, стверджує, що він побудований не пізніше грудня 1655 р. на місці попереднього дерев'яного однойменного храму, що стояв в адміністративному центрі Старого міста [29, с. 22]. Нагадаємо, що подібної думки дотримувались і дослідники кінця XVIII–XIX ст., зокрема, О. Шафонський, О. Лазаревський, хорватський католицький священник Ю. Крижанич, які пов'язували його з подіями Хмельниччини 1648–1657 рр. Сучасний краєзнавець Ю. Гірш пише, що Б. Хмельницький жертвував кошти на цей храм, оскільки в свій час у ньому вінчався на Ганні, сестрі ніжинського полковника І. Золотаренка [7, с. 31].

Дослідження історії церкви Петра і Павла в Чигирині активізувалося у часи незалежної України. З метою виявлення та вивчення залишків церкви проведені археологічні розкопки в 1991–1994, 2004 та 2006 рр. Поштовхом для досліджень стали постанови Кабінету Міністрів України № 721 від 2 червня 2004 р. «Про за-

твердження Комплексної програми розвитку історико-архітектурного комплексу «Резиденція Богдана Хмельницького» на 2004–2010 роки» та № 671 від 15 травня 2006 р. «Про затвердження Державної програми «Золота підкова Черкащини» на 2006–2009 роки». Побачив світ ряд статей про Петропавлівську церкву. Так, О. Брель зробила порівняльний аналіз різних версій щодо її будівництва, характеристики самої споруди, відновлення в наш час, меценатства [3, с. 34–37]. Авторка посилається на публікацію за 1864 р. краєзнавця та історика Л. Похилевича, який переконливо доводив, що храм збудований коштом Б. Хмельницького. Вона ж наводить і ряд даних із публікацій сучасного дослідника В. Ленченка, який висловив припущення, що оскільки церква була названа в ім'я небесних покровителів гетьмана П. Дорошенка, то збудована, ймовірно, його коштом [3, с. 34]. Ця стаття є продовженням вивчення дослідницею церкви Святих апостолів Петра і Павла в Чигирині, розпочаті ще раніше [4, с. 178–183]. Авторка пише, що своєю архітектурою храм нагадує Іллінську церкву в родовому помісті Б. Хмельницького в Суботіві, споруджену 1656 р. [4, с. 178].

Крім С. Кілессо, до вивчення поминальників монастирів звертається й В. Несторенко, досліджуючи старі (XVII ст.) і переписані в них записи за 1741 та 1771 рр., зроблені в Красногірському Золотоніському монастирі. Автор підкреслює, що для вивчення козацьких родоводів мають значення записи поминальника, які починаються з 36 аркуша, де після роду монаха Іони вписаний рід «ясне Вельможного Єго милости Пана Гетьмана» Б. Хмельницького, який відзначений ще й як ктитор монастиря Ірдинського [30, с. 168].

У «Зводі пам'яток історії та культури України» – першому в Україні багатотомному енциклопедичному науково-дослідному виданні про всі відомі на її території нерухомі пам'ятки археології, історії, архітектури та містобудування, монументального мистецтва значне місце відводиться Києву: «Культурна спадщина Києва немовби сконцентрувала в собі найважливіші події соціально-економічного, громадсько-політичного, культурного життя України впродовж багатьох століть, справляючи одночасно вирішальний вплив на розвиток національної культури, її утвердження у світі» [9, с. 4]. На сторінках про козацьку добу міститься матеріал про благодійну діяльність гетьмана Б. Хмельницького. Зокрема, читаємо, що у Михайлівському Золотоверхому монастирі

«за ігумена Феодосія Софоновича коштом гетьмана Б. Хмельницького дерев'яну покрівлю храму замінено на бляшану, головну баню визолочено» [22, с. 670]. Подаючи фаховий опис Собору Успіння Пресвятої Богородиці Києво-Печерської лаври, автори пишуть, що крім релігійних сюжетів, на стінах храму були зображення гетьманів-благодійників Б. Хмельницького та І. Мазепи [37, с. 1246]. На іншій сторінці тексту конкретизується: Б. Хмельницький зображений «на північній стіні головного об'єму» храму [37, с. 1248].

Благодійна діяльність гетьмана Б. Хмельницького знайшла відображення й на сторінках цілого ряду енциклопедичних видань. У книзі «Українське козацтво: Мала енциклопедія» [23, с. 179–180] подається детальний опис визначної пам'ятки архітектури XVII ст. – Іллінської церкви в с. Суботіві. Автор підкреслює, що зведена вона в 1656 р. коштом гетьмана Б. Хмельницького як церква-усипальниця. Побудована в стилі, що поєднує елементи раннього українського бароко та європейського ренесансу: «У плані майже квадратна (її зовнішні розміри 18,19х15,91 м) із шестигранним вівтарним виступом на сході. Внутрішній простір одного нефа поділено навпіл підпружною аркою, а перекрито церкву склепінням, яке в інтер'єрі зорозво полегшується розпалубками біля вікон. На хори й горище ведуть сховані у товщі стіни вузькі сходи. За своїм призначенням церква одночасно виконувала і функції оборонної споруди (її міцні мури мають товщину до 2 м)» [23, с. 179]. У статті детально розкриваються й інші характеристики цієї церковної споруди та її історія.

У статті «Суботів» [27, с. 179–180] також згадується про муровану Іллінську церкву, але датою її спорудження Б. Хмельницьким називається 1653 р. Тобто, в одному виданні в різних авторів ми зустрічаємо дві різні дати завершення її будівництва. В цьому ж матеріалі йде мова про будівництво фортеці в Суботіві, будинків гетьмана та козацької старшини, бібліотеки.

Аналогічна інформація подається в статті С. Кілессо в «Енциклопедії сучасної України» [13, с. 298]. Цей же автор в довідниковому виданні [14, с. 274–275] дещо розширює дані про церкву св. Іллі в Суботіві. Автор наголошує, що фундована Б. Хмельницьким церква, як шедевр українського зодчества доби бароко, вражає своєю красою: «Вишуканої форми західний бароковий фронтон з волютами поділений по вертикальній осі пілястром і на два яруси – горизонтальними карнизами. На 2-му ярусі фронтону зроблено чо-

тири стрільниці, а ще дві в наріжних пілястрах північного й південного фасадів» [14, с. 195]. Згадується тут й іконостас, як і метричний опис храму, фото й характеристика яких віднайдені дослідниками ще в далекому 1888 р. під час архівних пошуків у Санкт-Петербурзі. В основу названих вище публікацій лягли матеріали статті С. Кілессо, опублікованої раніше в журналі «Пам'ятки України» [11, с. 69–73].

В іншому енциклопедичному виданні [2, с. 446–447], подаючи опис Іллінської церкви в Суботіві, також стверджується, що одна з кращих архітектурних пам'яток українського бароко, «українського Відродження», «козацького Відродження» побудована на кошти Б. Хмельницького.

Козацька енциклопедія [1] широко розкриває діяльність гетьмана-державотворця Б. Хмельницького у сфері культури та духовності. Він підтримував і захищав православні церкви й монастирі, які в козацьку добу відігравали також і роль осередків освіти й науки. Видання наголошує, що особливо піклувався Б. Хмельницький про Києво-Могилянську колегію, регулярно фінансуючи її. Підтримка Братського монастиря проявилася не лише у виданні ряду відповідних універсалів, відміні податків, але й даруванні сіл, земель і особистих коштів [1, с. 604].

Отже, Національно-визвольна війна українського народу середини XVII ст., яка мала значний вплив на соціокультурні процеси в українських землях, змінила й ментально-свідомісні виміри тогочасного суспільства. Утвердження в шкалі ціннісних орієнтирів ідеї національного державотворення, формування нової політичної еліти, національна самоідентифікація вплинули й на суспільну свідомість і спосіб мислення різних верств українського суспільства. Важливою складовою всіх цих процесів стала благодійна діяльність представників козацької еліти, зокрема, її гетьманів. На це звертають увагу вчені-історики В. Смолій, В. Степанков, О. Крижанівський, С. Плохій.

Як стверджують сучасні вітчизняні дослідники (О. Брель, В. Вечерський, С. Кілессо, Н. Кукса, В. Ленченко та ін.), Б. Хмельницький продовжив традиції запорозьких кошових отаманів, полковників, сотників щодо спорудження православних храмів, жертвування на їх утримання, взяття під захист їх служителів, справедливо вважаючи, що зведені церкви будуть кращими пам'ятниками своєму засновнику чи будівничому.

Значну кількість універсалів Б. Хмельницький видав київським монастирям, адже саме в Києві знаходились найдавніші і найшанованіші монастирі. Стосувались вони переважно передачі земель, населених пунктів, майна та ін. Гетьманська влада робила все можливе для того, щоб заручитись підтримкою саме цих монастирів. Всього, за нашими підрахунками, універсалів подібного змісту видано Б. Хмельницьким аж 38. Питання, які стосуються універсалів гетьмана щодо монастирів і благодійність гетьмана стосовно них активно вивчають Г. Кособуцька, О. Козьмук, Ф. Ступак.

Окремий напрям вивчення – благодійна діяльність гетьмана Б. Хмельницького щодо освіти, який представлений дослідженнями В. Коцур і Ф. Ступака та рядом енциклопедичних видань.

Сучасні українські історики одностайні в тому, що фундаментальні основи благодійності були закладені Б. Хмельницьким уже з перших місяців визвольної боротьби. Протягом наступного часу вони зазнавали певних змін, однак головним було те, що благодійництво виявилось життєздатним і мало довгостроковий характер. Науковці наголошують, що безперечною заслугою гетьмана було те, що у вирі воєнних та політичних подій у його діяльності знайшлося місце для добродійних справ. Хоча вони переважно стосувались церковно-монастирської благодійності. В цілому ж благодійна діяльність Б. Хмельницького недостатньо вивчена, що відкриває широкі можливості для сучасної вітчизняної історіографії.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Апанович О.М. Козацька енциклопедія для юнацтва: Книга статей про історичне буття українського козацтва / О.М. Апанович. – К.: Веселка, 2009. – 719 с.
2. Бондаренко Р.І. Іллінська церква у с. Суботів / Р.І. Бондаренко // Енциклопедія історії України: В 10 т. / В.А. Смолій (голова) та ін. – К.: Наук. думка, 2005. – Т. 3: Е-Й. – С. 446–447.
3. Брель О. Відродження чигиринської Петропавлівської церкви / О. Брель // Пам'ятки України. – 2011. – № 5–6. – С. 34–37.
4. Брель О.В. Церква святих апостолів Петра і Павла в Чигирині / О.В. Брель // Черкащина в контексті історії України: Матеріали Третьої наук.-краєзн. конф. Черкащини, присвяченої проблемам охорони, збереження та використання історико-культурної спадщини. – Черкаси: Чабаненко Ю.І., 2008. – С. 178–183.
5. Вечерський В. Архітектурна і містобудівна спадщина доби гетьманщини: формування, дослідження, охорона / В. Вечерський. – К., 2001. – 350 с.
6. Володарі гетьманської булави. Історичні портрети / Авт. передм. В. Смолій. – К.: Варта, 1994. – 557 с.
7. Гірш Ю. Із маловідомих сторінок історії Ніжинського Миколаївського собору / Ю. Гірш // Національно-державне відродження України: історія та сучасність: Матеріали наук.-практ. конф., 11–12 травня 2005 р. – Коломия, 2005. – Ч. 2. – С. 29–34.
8. Дяченко І.Е. Українська аристократія козацької доби та її меценатство / І.Е. Дяченко // Концептуальні проблеми розвитку української культури у світлі підготовки і проведення 2012 року як року культури та відродження музеїв України. ІХ Культурологічні читання пам'яті Володимира Подкопаєва: Зб. матер. Міжн. наук.-практ. конф., 2–3 червня 2011 р. – К.: НАКККіМ, 2011. – С. 36–38.
9. Звід пам'яток історії та культури України: Енцикл. вид.: У 28 т. / Голов. редкол.: В. Смолій та ін. – К.: Голов. ред. Зводу пам'яток історії та культури при вид-ві «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 1999. – Кн. 1. – Ч. 1: А-Л. – 608 с.
10. Історія української архітектури / За ред. В. Тимофійенка. – К.: Техніка, 2003. – 472 с.
11. Кілессо С. Суботів / С. Кілессо // Пам'ятки України. – 1994. – № 3–6. – С. 69–73.
12. Кілессо С.К. Архітектурні та мистецькі скарби Богданового краю / С.К. Кілессо. – К.: Техніка, 2000. – 144 с.
13. Кілессо С.К. Іллінська церква у с. Суботів Чигиринського р-ну Черкаської обл. / С.К. Кілессо // Енциклопедія сучасної України. – К.: Ін-т енцикл. дослід. НАН України, 2011. – Т. 11. – С. 298.
14. Кілессо С.К. Церква Св. Іллі / С.К. Кілессо // Пам'ятки архітектури та містобудування України. Довідник Державного реєстру національного культурного надбання / За ред. А.П. Мардера та В.В. Вечерського. – К.: Техніка, 2000. – С. 274–275.
15. Кособуцька Г. Допомога неповносправним в Україні XVI–XVIII ст. / Г. Кособуцька // Пам'ять століть. – 2004. – № 2. – С. 90–99.

16. Коцур В. Постать Богдана Хмельницького у контексті благодійної діяльності в козацьку добу / В. Коцур // Сучасна молодіжна наука в Україні: Зб. наук. статей. – Переяслав-Хмельницький, 2013. – Вип. 2. – С. 75–81.
17. Крижанівський О.П. Історія церкви та релігійної думки в Україні: Навч. посіб.: У 3 кн. / О.П. Крижанівський, С.М. Плохій. – К.: Либідь, 1994. – Кн. 3. Кінець XVI-середина XIX століття. – 336 с.
18. Кузьмук О. «Козацька легенда» Межигірського монастиря / О. Кузьмук // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: Зб. наук. ст. – К., 2009. – Вип. 18. – С. 242–246.
19. Кукса Н. З історії Богданових церков у Суботіві / Н. Кукса // Пам'ятки України. – 2002. – № 2. – С. 40–47.
20. Кукса Н. Іллінська церква у Суботіві в студіях XIX – початку XX століття / Н. Кукса // Пам'ятки України. – 2011. – № 5–6. – С. 38–47.
21. Кукса Н. Медведівський Миколаївський чоловічий монастир / Н. Кукса // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: Зб. наук. ст. – К., 2000. – Вип. 9. – С. 127–132.
22. Кухаренко Р. Михайлівський Золотоверхий монастир / Р. Кухаренко, І. Тоцька // Звід пам'яток історії та культури України: Енцикл. вид.: У 28 т. / Голов. редкол.: В. Смолій та ін. – К.: Голов. ред. Зводу пам'яток історії та культури при вид-ві «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 2004. – Кн. 1. – Ч. 2: М-С. – С. 670–687.
23. Лазуренко В.М. Іллінська церква / В.М. Лазуренко // Українське козацтво: Мала енциклопедія. – К.: Генеза; Запоріжжя: Прем'єр, 2002. – С. 179–180.
24. Ленченко В. Богдан Хмельницький і Чигирин / В. Ленченко // Пам'ятки України. – 2011. – № 5–6. – С. 29–33.
25. Ленченко В. Гетьманський двір Богдана Хмельницького в Чигирині за джерелами XVII–XVIII ст. / В. Ленченко // Архітектурна спадщина України. К.: Українознавство, 1996. – Вип. 3. – Ч.1. Питання історіографії та джерелознавства української архітектури / За ред. В. Тимофійенка. – С. 74–81.
26. Ленченко В. Гетьманський замок у Чигирині / В. Ленченко // Пам'ятки України. – 1994. – № 3–6. – С. 63–68.
27. Лях С.Р. Суботів / С.Р. Лях // Українське козацтво: Мала енциклопедія. – К.: Генеза; Запоріжжя: Прем'єр, 2002. – С. 179–180.
28. Матях В.М. Система ціннісних орієнтацій: ментально-свідомісні виміри / В.М. Матях // Українське суспільство на зламі середньовіччя і нового часу: нариси історії ментальності та національної свідомості. – К., 2001. – С. 7–40.
29. Морозов О. Миколаївський собор – унікальна пам'ятка доби козацького бароко / О. Морозов // Пам'ятки України. – 2013. – № 7. – С. 19–23.
30. Нестеренко В. Поминальник Красногірського Золотоніського монастиря в контексті дослідження козацьких родоводів / В. Нестеренко // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: Зб. наук. ст. – К., 2009. – Вип. 18. – С. 165–172.
31. Попельницька О. Українське козацтво як складова частина населення київського Подолу у XVII–XVIII ст. / О. Попельницька // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. – К.: Ін-т іст. України НАНУ, 2000. – Вип. 7. – С. 129–135.
32. Православні святині Києва / Н.М. Нікітенко, Л.Г. Івакіна, В.Г. Киркевич та ін.; за ред. Н.М. Нікітенко. – К.: Техніка, 2011. – 352 с.
33. Ричка В.М. Політичні орієнтації та світогляд духовенства / В.М. Ричка, К.І. Салій // Українське суспільство на зламі середньовіччя і нового часу: нариси історії ментальності та національної свідомості. – К., 2001. – С. 233–248.
34. Смолій В.А. Богдан Хмельницький (Соціально-політичний портрет) / В.А. Смолій, В.С. Степанков. – К.: Либідь, 1993. – 504 с.
35. Смолій В.А. Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.) / В.А. Смолій, В.С. Степанков // Україна крізь віки / За заг. ред. В.А. Смолія: В 15 т. – К.: Видавн. дім «Альтернативи», 1999. – Т. 7. – 352 с.
36. Смолій В.А. Принципи соціальної політики і поведінки. Соціальні ідеали / В.А. Смолій // Українське суспільство на зламі середньовіччя і нового часу: нариси історії ментальності та національної свідомості. – К., 2001. – С. 41–56.
37. Собор Успіння Пресвятої Богородиці / [Граужис О., Трегубова Т., Чумаченко О., Шиденко В.] // Звід пам'яток історії та культури України: Енцикл. вид.: У 28 т. / Голов. редкол.: В. Смолій та ін. – К.: Голов. ред. Зводу пам'яток історії та культури при вид-ві «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 2011. – Кн. 1. – Ч. 3: С-Я. – С. 1243–1252.

38. Ступак Ф. Добродійно-меценатська діяльність Богдана Хмельницького / Ф. Ступак // Пам'ять століть. – 2004. – № 1. – С. 135–142.
39. Черкащина – духовна скарбниця / Кер. авт. кол. А. Чабан. – Черкаси, 2009. – 329 с.

© *Vita Koцyp*
(*Kиев*)

СОВРЕМЕННАЯ УКРАИНСКАЯ ИСТОРИОГРАФИЯ О ЦЕРКОВНО-МОНАСТЫРСКОЙ БЛАГОТВОРИТЕЛЬНОСТИ ГЕТМАНА Б. ХМЕЛЬНИЦКОГО

Комплексно анализируются научные исследования представителей современной украинской историографии (1991–2013 гг), касающиеся благотворительной деятельности Б. Хмельницкого. Основное внимание сосредотачивается на публикациях по церковно-монастырской благотворительности гетмана. Акцентируется внимание на воздействии Национально-освободительной войны украинского народа середины XVII века на изменение ценностных ориентиров, ментальности казацкой старшины. Через характеристику работ известных историков современности отмечается значимость утверждения идеи национального государства, самобытности и самоидентификации.

Ключевые слова: современная украинская историография, казацкая старшина, гетман, Б. Хмельницкий, благотворительная деятельность.

© *Vita Kotsur*
(*Kyiv*)

MODERN UKRAINIAN HISTORIOGRAPHY ON THE CHURCH AND MONASTERY CHARITY OF HETMAN BOHDAN KHMELNYTSKY

There is comprehensive analysed the scientific researches of the representatives of a modern Ukrainian historiography (1991–2013), concerning the charitable activity of Bogdan Khmelnytsky. The main focus is on publications on church and monastery charity hetman. Attention is accented on the impact of the National Liberation War of the Ukrainian people in the mid-seventeenth century on the change of values and mentality of Cossack officers. There is stressed the importance of strengthening the idea of national statehood, identity and self-identification due to the characteristic of works of well known historians of nowadays.

According to modern domestic researchers (A. Brel, V. Vechersky, S. Kilessso, N. Kuksa, W. Lenchenko etc.), Bohdan Khmelnytsky continued the traditions of the Zaporozhian Cossack chieftain, colonels, captains of construction of Orthodox churches, donations for their support, taking under the protection of their ecclesiastics, rightly believing that the built churches will be best monuments to their founder or builder.

Bohdan Khmelnytsky issued to Kiev monasteries a large number of the laws, because there were the oldest and the most reputable monasteries in Kiev. They concerned mainly the transfer of lands, settlements, property etc. The authority of hetmans did everything possible to enlist the support of these monasteries. According to our calculations, there were published by Bogdan Khmelnytsky up 38 the laws of such content. G. Kosobutska, A. Kozmuk, F. Stupak explore actively the questions relating the laws of Hetman regarding the monasteries and charity of Hetman towards them.

A separate line of study is charity of Hetman Bohdan Khmelnytsky on education, which is represented in researches of V. Kotsur and F. Stupak and in several encyclopedic publications. Modern Ukrainian historians are unanimous that the fundamentals of philanthropy were laid by B. Khmelnytsky already in the first months of the liberation struggle. They underwent some changes for the next time, but the main thing was that the charity had proved viable and long term. Scientists emphasize that, the merit of Hetman was the fact that the virtuous deeds have found place in his activities even in the military and political events, although they concerned mainly the church and monastery charity. In general, the charitable activity of B. Khmelnytsky is understudied that offers great opportunities for a modern national historiography.

Keywords: modern Ukrainian historiography, Cossack officers, Hetman, Bohdan Khmelnytsky, charitable activity.

До редакції надійшла 26.02.2014.

**ДЕРЖАВНИЦЬКА ІДЕЯ СЕРЕДИНИ XVII СТ. ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ ПОЛІТИЧНИХ
ПОГЛЯДІВ ГЕТЬМАНА Б. ХМЕЛЬНИЦЬКОГО:
СУЧАСНА УКРАЇНСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ**

У статті розкриваються окремі аспекти формування державницької ідеї в українських землях середини XVII ст., що подаються через еволюцію поглядів гетьмана Б. Хмельницького. Важливими моментами є з'ясування їх на різних етапах Національно-визвольної війни українського народу. Характеризується бачення сучасною українською історіографією вище окресленої проблеми.

Ключові слова: державницька ідея, політичні погляди, гетьман Б. Хмельницький, козацька еліта, сучасна українська історіографія.

У центрі досліджень сучасних українських істориків є тема боротьби козацтва за самостійність та державницька традиція, згідно з якою відбувалося оформлення козацької держави на чолі з Б. Хмельницьким у ході Національно-визвольної війни середини XVII ст. У контексті даної проблеми важливим залишається розгляд поглядів сучасних вітчизняних істориків на стан розвитку державницької ідеї в тогочасному українському суспільстві, місце козацтва в цій ідеї та усвідомлення ним власного місця й завдання. Окрім того, детального розгляду потребує відображення в українській історіографії доби незалежності політичних поглядів самого Б. Хмельницького та його державницьких прагнень. Протягом останніх двох десятиліть історики приділяли достатньо уваги саме цьому аспекту світогляду гетьмана, спростовуючи «освячену» радянською історіографією думку про те, що основною метою військової та дипломатичної діяльності Б. Хмельницького було возз'єднання з Росією. Доцільно також проаналізувати й ті оцінки, які були дані українськими істориками періоду гетьманування Б. Хмельницького з точки зору значення періоду для національно-визвольної боротьби українського народу протягом наступних століть і для формування національної ідеї зокрема.

Добре відомо, що саме козацтво стало рушійною силою національно-визвольної боротьби українського народу в середині XVII ст. Про визначальну його роль на етапі розбудови держави на чолі з Б. Хмельницьким промовисто свідчить одна з назв цього політичного утворення, що використовується в українській історіографії, – «Українська козацька держава». Та попри це, вивчення політичної культури козацтва є відносно новим блоком питань української історіографії, окремі дослідження якого розпочалися тільки на рубежі XX–XXI ст. [4, с. 537].

Першою ґрунтовною працею, присвяченою цій тематиці, стала робота П. Саса «Політична культура українського суспільства (кінець XVI – перша половина XVII ст.)» [7]. У ній розглянуто політичні позиції, систему цінностей, еволюцію козацької самосвідомості. Козаки в дослідженні постають поряд із іншими категоріями населення, а тому його робота є особливо цінною з точки зору вивчення взаємовпливів та взаємозв'язків «специфічного соціального утворення» [7, с. 106], яким дослідник вважав Військо Запорозьке, та решти українського суспільства.

В контексті розгляду козацтва в якості рушійної сили національно-визвольного та державотворчого процесу, варто наголосити на деяких висновках історика. Зокрема, П. Сас підкреслював роль українського православного духовенства в легітимації козацтва як політичного представника і захисника українського народу. На думку історика, в роботах І. Борецького, М. Смотрицького, З. Копистенського було створено образ нового «народного героя», який стоїть на захисті прав «руського народу» (асоціювався з українським та розглядався як один з рівноправних народів Речі Посполитої), що насамперед стосувалися права на вільне сповідання православ'я та на вільний політичний вибір [7, с. 75]. У ролі такого «народного героя» виступали саме українські козаки. Саме через спільну віру верхівка православної церкви вписувала козацтво в концепцію «руського народу», походження якого виводили від населення середньовічної Київської держави. На нашу думку, саме такий погляд православних ієрархів у подальшому став основою формування ідеї про продовження Гетьманщиною державницької традиції Київської Русі.

Зміст політичної культури та самосвідомості козацтва, на думку П. Саса, складався з «усвідомлення ними своєї належності до рицарської верстви (яка спиралася на станові права, сво-

боди і вольності); виразна орієнтація [...] в бік руського народу, засвідчення козаками руської ідентичності; розуміння Війська Запорозького як самовладної автономної політичної інституції; сприйняття владного авторитету за наявного політичного режиму й активна політична позиція стосовно нього» [7, с. 160]. При цьому вже в першій половині XVII ст., відстоюючи перед польським королем та його представниками права і вольності козацького стану, православної спільноти та руського народу, на перше місце козаками ставилися останні, тобто аж ніяк не станомі інтереси.

В своїй монографії «Витоки українського націотворення» (К., 2010. – 702 с.) П. Сас продовжив розгляд проблеми формування політичної культури українського козацтва. Автор більше уваги звернув на концепцію руського народу та вписування в неї козаків, а також показав місце процесу самоусвідомлення козацтва в якості представника руського народу в загальний розвиток національної ідеї українського народу до середини XVII ст.

Дещо з іншої точки зору розглядав розвиток державницької ідеї в козацькому середовищі В. Шевчук, якому належить кілька праць, присвячених українській козацькій державі [14; 15]. Історик акцентував свою увагу на військовому аспекті розвитку козацького суспільства та ролі саме цього чинника в державотворенні періоду Хмельниччини. Він наголошував, що саме військова самооборона козаків проти татарських нападів поклала початок відродженню державотворення українського народу в XVI–XVII ст., а козацькі повстання кінця XVI – початку XVII ст. стали важливим етапом перетворення Війська Запорозького в автономну структуру [15, с. 258–259]. Важливість козацьких повстань цього періоду підкреслював і С. Леп'якко, вважаючи їх першим досвідом виступу козацтва в якості самостійного суб'єкта військово-політичних відносин [5, с. 5]. З високою оцінкою цих повстань погоджувалися й В. Смолій і В. Степанков. Вони вважали, що саме в ході цих повстань було окреслено «контури мети національних змагань – вільного, без національно-релігійного гноблення розвитку» [3, с. 233].

Поряд з висвітленням значення військового досвіду в процесі відродження державотворення, В. Шевчук наголошував на важливій ролі попередників Б. Хмельницького у впорядкуванні козацького життя. Серед найбільш видатних козацьких ватажків дослідник виділяв С. Кішку, П. Сагайдачного та М. Дорошенка, результа-

том діяльності яких стало формування всіх «засновків держави, власне, автономного краю» вже напередодні національно-визвольної війни [15, с. 360]. Але не відкидає автор і таких позитивних для розвитку державності та консолідації українського суспільства умов, як союзу духовенства та козацтва, приєднання до них православної шляхти й формування в другій половині XVI ст. української системи освіти з виразними національними рисами.

Розглядаючи державницьку ідею першої половини XVII ст., історики зазвичай досить побіжно торкаються політичного світогляду української шляхти. Практично одноставну позицію українських дослідників можна виразити, навівши твердження В. Степанкова: «... перевага у ній [ментальності української еліти] особистих і регіональних інтересів над національно-державними, вкрай слабка внутрішня консолідація зумовили неспроможність панівної верстви організувати й очолити боротьбу українців за створення незалежної держави» [12, с. 15]. Хоча не слід забувати і про те, що перші концепції відновлення Руського князівства були створені українськими інтелектуалами, що походили зі шляхти (наприклад, державотворчі ідеї Й. Верещинського). Проте такі позиції були дійсно поодинокими, українська шляхта була надто слабкою та неорганізованою.

Чільне місце в більшості робіт, присвячених тематиці національно-визвольної війни та розбудови держави Б. Хмельницького, займає аналіз державницьких уявлень самого гетьмана та найближчого його оточення, в чиїх руках знаходилася доля всього українського народу. Висвітлення цього аспекту світогляду найвищих козацьких ватажків є важливим для прояснення подальших конкретних завдань, що стояли перед козаками, виявлення особливостей подальшої стратегії Б. Хмельницького, а також для обґрунтування та пояснення особливостей утвореної гетьманом держави. Еволюцію формування державницької ідеї Б. Хмельницького розглядали у своїх працях В. Смолій та В. Степанков [9; 10; 11], В. Шевчук [15], В. Горбещ [2], М. Шамрай [13] та ряд ін.

Загалом, особливість викладу державотворчих поглядів гетьмана в працях сучасних істориків полягає виключно в детальності та точності, з якою вони описують саму суть цих поглядів та еволюцію державницької ідеї в 1648–1657 рр. Суть державницької ідеї, сформованої Б. Хмельницьким, зводиться до кількох основних компонентів, ключовими з яких є проголошення права українського на-

роду на власну державу в межах проживання народу, незалежність та соборність цієї держави, а також її спадкоємність відносно Київської Русі. Сучасні українські історики одностайні у визначенні хронологічних меж, в яких відбувалося формування державотворчої ідеї Богдана Великого (як його називали в ряді своїх робіт В. Смолій та В. Степанков). Вони прив'язують цей процес до періоду від кінця 1647 р. до травня 1649 р.

В. Смолій і В. Степанков у фундаментальній монографії [11] та в деяких окремих статтях розглянули поступову еволюцію поглядів Б. Хмельницького, на наш погляд, найбільш детально. Автори виділили кілька етапів розвитку державницької ідеї, яку сповідував гетьман. На першому етапі, що тривав від вибуху повстання на Запорозькій Січі до березня 1648 р., вимоги, які висувалися Б. Хмельницьким до польського короля, не виходили за рамки звичайних прагнень козацтва – забезпечення збереження так званого «козацького автономізму» з притаманними для нього вольностями, що належали виключно козацькому стану. З березня 1648 р. гетьман вимагав надання автономії для певної частини території України, влада над якою перебувала б в руках козаків [9, с. 5]. З переможним поширенням повстання по території країни територіальні претензії Б. Хмельницького росли, але про визнання незалежності козацької держави ще не йшлося: козаки та старшина все ще вважали короля своїм правителем, авторитетною залишалася ідея «ягеллонського федералізму». В серпні-вересні 1648 р. у свідомості молоді української еліти окреслилися контури ідеї про виокремлення в складі Речі Посполитої Руського князівства – третього компонента федерації, статус якого був би прирівняний до статусу Великого князівства Литовського. При чому в заявах козацького керівництва йдеться вже не тільки про автономію для Наддніпрянщини, але й поширення її на Правобережну Україну: Б. Хмельницький планував продовжувати свій похід аж до Вісли. Переломним же став період грудня 1648 – травня 1649 рр., коли Б. Хмельницький відмовився не тільки від ідеї автономності козацької держави в складі Польщі, але й проголосив за мету відокремлення від її державного тіла Речі Посполитої [11, с. 244].

Особливу увагу істориків привернула монархічна ідея в державницьких поглядах Б. Хмельницького. На думку В. Степанкова, «процес відродження українського монархізму» окреслився «одночасно з формуванням

національної державницької ідеї», про яку йшлося вище. Актуалізував дослідження даного компонента у поглядах гетьмана В. Липинський у монографії «Україна на переломі. 1657–1659. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті» (1920). Сучасні дослідники вважають, що з певного часу «стати князем» на українських землях було безпосередньою метою Б. Хмельницького [14, с. 82]. І. Верба наголошував, що і сам гетьман уже в 1649 р. називав себе «волею Божою...начальником» над Військом Запорозьким і Білою Руссю, єдиновладцем і самодержцем [1, с. 80]. Підставою такого самосприйняття дослідники вважають колосальний авторитет гетьмана (І. Верба, В. Смолій), а також легітимація його в статусі князя єрусалимським патріархом Паїсієм (В. Степанков, В. Горобець), з яким гетьман зустрічався в Києві на початку 1649 р. Зокрема, В. Горобець припускав, що така легітимація могла відбутися у вигляді висвячення Б. Хмельницького на князя Руського князівства [2, с. 26].

Пануючою в сучасній українській історіографії є висока оцінка державності періоду гетьманування Б. Хмельницького з точки зору значення даного періоду для історичного розвитку України. По-перше, в часи гетьманування Богдана Великого було закладено основи козацької держави. Цим самим було продовжено традицію української державності, здавалося б перервану після остаточного занепаду Галицько-Волинського князівства в XV ст. та інтеграції Русі в політичну, соціальну та територіальну структуру Речі Посполитої. По-друге, сформована Б. Хмельницьким державницька ідея лягла в основу національно-визвольних змагань українського народу на наступні кілька століть. Держава Б. Хмельницького була своєрідним ідеалом, метою для його наступників-гетьманів, особливо в умовах поділу Гетьманщини на Лівобережну та Правобережну, і надалі служила своєрідним доказом справедливості боротьби українського народу за власну державу. По-третє, період 1648–1657 рр. мав надзвичайно велике значення для формування української нації. Як зазначав український діаспорний історик Ф. Сисин, цей період позитивно вплинув на посилення окремішності українців від своїх сусідів, розвиток національної мови, творення української самоназви та процес культурного відродження.

Підсумовуючи погляди сучасних українських істориків на державницьку ідею часів Б. Хмельницького, можна констатувати наявність деяких загально визнаних підходів до

даної проблеми, що виробилися вже в період незалежності України. Так основною метою національно-визвольної боротьби в 1648–1657 рр. дослідники вважають створення незалежної української козацької держави в етнічних кордонах. Головною силою у війні та подальшій розбудові держави було козацтво, що мислило себе політичним представником українського народу, який походить від нащадків населення князівської Київської Русі. Головним досягненням періоду Хмельниччини вважається закладення основ, створення основних інституцій та атрибутів української козацької держави, яка хоч і в не зовсім сприятливих умовах, продовжувала розвиватися в другій половині XVII – першій половині XVIII ст., і вироблення національної ідеї українського народу, авторство якої приписують самому Б. Хмельницькому. Історики стверджують, що саме ця ідея лягла в основу подальших національно-визвольних змагань українського народу.

Найбільш детально в сучасній українській історіографії розглянуті політичні погляди са-

мого гетьмана Б. Хмельницького та їх еволюція в ході Національно-визвольної війни середини XVII ст. Вчені розглянули витoki державницької ідеї Богдана Великого, основні компоненти та чинники, що впливали на її становлення.

Актуальною проблемою для сучасної вітчизняної історичної науки залишається вивчення політичної культури рядового козацтва та козацької еліти (старшини) напередодні та на початковому етапі національно-визвольної боротьби. Потребує подальшого дослідження й питання сприйняття козацтва іншими станами тогочасного українського суспільства, оскільки на сьогодні ми маємо тільки більш-менш повноцінно висвітлені позиції українського православного духовенства. Що ж до сприйняття українського козацтва в середовищі селян та міщан, то на сьогодні існує певний шаблонний образ вільного козака, що був для них прикладом особисто вільної людини, але навряд чи можна вважати таку характеристику образу козацтва в народній свідомості вичерпною.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Верба І.В. Ідея спадковості влади в українській козацькій державі (друга половина XVII–XVIII ст.) / І.В. Верба // Українська козацька держава: витoki та шляхи історичного розвитку: М-ли респ. іст. читань. – К., 1991. – С. 79–84.
2. Горобець В.М. «Волимо царя східного...». Український гетьманат та російська династія до і після Переяслава / В.М. Горобець. – К: Критика, 2009. – 464 с.
3. Історія українського козацтва: Нариси: У 2 т. / Редкол.: В.А. Смолій (відп. ред.) та ін. – К.: Видав. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. – Т. 1. – 800 с.
4. Історія українського козацтва: Нариси: У 2 т. / Редкол.: В.А. Смолій (відп. ред.) та ін. – К.: Видав. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. – Т. 2. – 724 с.
5. Леп'явко С. Козацькі війни XVI ст. в Україні / С. Леп'явко. – Чернігів: Сіверянська думка, 1996. – 287 с.
6. Мицик Ю. Сучасна історіографія національно-визвольної війни середини XVII ст. / Ю. Мицик // Українська козацька держава: витoki та шляхи історичного розвитку. – К.: Ін-т історії України НАНУ, 2000. – Вип. 7. – С. 263–268.
7. Сас П.М. Політична культура українського суспільства (кінець XVI – перша половина XVII ст.) / П.М. Сас. – К.: Либідь, 1998. – 296 с.
8. Смолій В.А. Богдан Хмельницький / В.А. Смолій, В.С. Степанков. – К.: Альтернативи, 2003. – 403 с. (Сер. «Особистість і доба»).
9. Смолій В.А. Богдан Хмельницький: особистість у контексті епохи / В. Смолій // Український історичний журнал. – 1995. – № 4. – С. 3–14.
10. Смолій В.А. Українська державна ідея XVII–XVIII ст.: проблеми формування, еволюції, реалізації / В.А. Смолій, В.С. Степанков. – К.: Альтернативи, 1997. – 367 с.
11. Смолій В.А. Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.) / В.А. Смолій, В.С. Степанков. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2009. – 447 с.
12. Степанков В.С. Проблема становлення монархічної форми правління Богдана Хмельницького (1648–1657 рр.) / В. Степанков // Український історичний журнал. – 1995. – № 4. – С. 14–33.
13. Шамрай М.Г. Українська козацька держава / М.Г. Шамрай. – Черкаси: Вид-во ЧНУ, 2005. – 306 с.
14. Шевчук В.О. Козацька держава: Етюди до історії українського державотворення / В.О. Шевчук. – К.: Абрис, 1995. – 392 с.
15. Шевчук В.О. Козацька держава як ідея в системі суспільно-політичного мислення XVI–XVII ст.: У 2 кн. – К.: Грамота, 2007. – Кн. 1. – 720 с.

© Ирина Кизи́менко
(Киев)

**ГОСУДАРСТВЕННИЧЕСКАЯ ИДЕЯ СЕРЕДИНЫ XVII ВЕКА ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ
ПОЛИТИЧЕСКИХ ВЗГЛЯДОВ ГЕТМАНА Б. ХМЕЛЬНИЦКОГО: СОВРЕМЕННАЯ
УКРАИНСКАЯ ИСТОРИОГРАФИЯ**

В статье раскрываются отдельные аспекты формирования государственной идеи в украинских землях середины XVII века, которая подается через эволюцию взглядов гетмана Б. Хмельницкого. Важным моментом являются выяснения их на разных этапах Национально- освободительной войны украинского народа. Характеризуется видение современной украинской историографией выше обозначенной проблемы.

Ключевые слова: государственническая идея, политические взгляды, гетман Б. Хмельницкий, казацкая элита, современная украинская историография.

© Iryna Kuzymenko
(Kyiv)

**STATEHOOD IDEA MID-SEVENTEENTH CENTURY. THROUGH THE PRISM OF
POLITICAL VIEWS OF HETMAN BOHDAN KHMELNYTSKY: MODERN UKRAINIAN
HISTORIOGRAPHY**

The article deals with some aspects of forming of public idea in Ukrainian lands mid-seventeenth century, which are submitted through the evolution of views of Hetman Bohdan Khmelnytsky. The important points are the figuring them at different stages of the National Liberation War of the Ukrainian people. There ara characterized by a vision of a modern Ukrainian historiography the problem, that is described above.

The most detail are considered in modern Ukrainian historiography the political views of the Hetman Bohdan Khmelnytsky and their evolution during the National Liberation War of the mid-seventeenth century. The researchers examined the origins of the statehood ideas of Bohdan Khmelnytsky, the core components and the factors which influenced on its formation.

An urgent problem for modern national historical science is the study of the political culture of the ordinary Cossacks and Cossack elite (elders) before and during the initial stage of the national liberation struggle. It is need a further investigation a question of perception Cossacks by the other conditions of contemporary Ukrainian society, because now we have just the particulate covered positions of Ukrainian Orthodox clergy. Regarding the perception Ukrainian Cossacks among the peasants and burghers, today there is a template image of the free Cossacks, that was an example to them as a personally free man, but is hardly to mean exhaustive such description of the image of the Cossacks in the popular consciousness.

Keywords: statehood idea, political views, Hetman Bohdan Khmelnytsky, Cossack elite, the modern Ukrainian historiography.

До редакції надійшла 31.01.2014.

ІСТОРІЯ НАУКИ ТА ТЕХНІКИ

УДК: 634:632.4:001.8(091)

© Сергій Чернецький
(Переяслав-Хмельницький)

ДОСЛІДЖЕННЯ І.М. ЄРЕМЕЄВИМ ГРИБКОВИХ ЗАХВОРЮВАНЬ ПЛОДОВИХ ДЕРЕВ ТА ЗАСОБІВ БОРТЬБИ З НИМИ (ФРАНЦУЗЬКИЙ ПЕРІОД НАУКОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ВЧЕНОГО)

У статті розкриваються окремі віхи французького періоду біографії І.М. Єремєєва. Зокрема, акцентується увага на його навчанні в Агрономічному інституті при природничому факультеті університету в м. Нансі. З'ясовуються перші кроки на науковій ниві. Детально розкривається діяльність молодого вченого по вивченню грибкових захворювань плодів дерев і засобів боротьби з ними.

Ключові слова: І.М. Єремєєв, природничий факультет, грибкові захворювання плодів дерев, боротьба зі шкідниками, агротехнічні заходи.

Іван Максимович Єремєєв (1887–1957) – видатний вчений у галузі селекції та рослинництва, представник старої наукової школи. Вищу освіту майбутній науковець отримав у Франції. Восени 1907 р. він став студентом Агрономічного інституту при природничому факультеті університету в Нансі (Institut agricola de l'Université de Nancy) поблизу Парижу [1, арк. 164].

В університеті в Нансі студенти з Російської імперії навчались на медичному, юридичному, фізико-математичному, електротехнічному, природничому та філософському факультетах, а також в діючих при ньому фармацевтичному, хімічному та агрономічному інститутах. У 1903 р. їх було всього 7 осіб, а в 1908 р. – 450. Швидкий ріст популярності цього вищого навчального закладу серед «руських», за компетентною думкою Д. Марголіна, визначався надзвичайно високим рівнем викладання, що встановився з 1900 р. (при ректорі Біше), та «чудовими, дружніми» відносинами між викладачами й студентами: «Профессора всемерно интересуются успехами своих учеников, всячески заботятся, чтобы время, проведенное ими в университете, прошло для них не бесследно..., входят в положение нуждающихся студентов» [9, с. 185].

У липні 1909 р. Іван Максимович закінчив у Нансі університет і отримав диплом «вищих агрономічних наук». З 1909 до 1912 рр. він жив у Парижі, де продовжував своє навчання.

У період навчання за кордоном І.М. Єремєєв спеціалізувався як ботанік-фітопатолог. Його вабила проблема стійкості і сприйнятливості рослин проти хвороб і шкідників. Для розширення своїх знань з біології рослин відвідує лекції в Ботанічному саду. Багаті природ-

ничо-наукові колекції паризького Музею природничої історії з його просторим Ботанічним садом не могли залишити байдужим молодого вченого. Але пізнавальна цінність цих колекцій не могла зрівнятись з тим досвідом, якого набув Іван Максимович під час спілкування з західноєвропейськими професорами. З величезним захопленням він слухав їх лекції, працював в лабораторіях, відвідував бібліотеки для вдосконалення в обраних науках. Його навчання в Сорбонні доповнювалось заняттями в Колежде-Франс, музеї Ботанічного саду, інституті Пастера (найбільш масштабні дослідження по біохімії та генетиці рослин, ентомології, мікології, ембріології та ін. у кінці ХІХ – на початку ХХ ст. проводив інститут Л. Пастера, створений 1888 р.). Крім того, молодий агроном відвідує у Франції знамениту фірму братів Вільморен, де знайомиться з результатами генетично-селекційної та насінницької роботи.

В цей час науковець проводить самостійні теоретичні й експериментальні дослідження. В словнику «Русские ботаники», виданому в 1950 р., зазначено, що І.М. Єремєєв під псевдонімом Іван Максимов написав низку робіт по плодівництву, овочівництву та фітопатології [10, с. 263]. В 1909–1913 рр. він публікує в російських періодичних сільськогосподарських виданнях «Прогрессивное садоводство и огородничество», «Плодоводство», «Хозяин» свої перші наукові праці: «Французский способ выращивания спаржи» (1910) [7], «О воспроизведении рисунков и фотографий на фруктах» (1910) [6], «Камедетечение» (1911) [4], «Картофельная болезнь» (1912) [5], «О карболинеуме и его применении в практике пловодства» (1913) [8] та ін. У цей же час проявив інтерес до проблем патології рос-

лин, що знайшло відображення в його першій ґрунтовній науковій роботі «Болезни плодовых деревьев и борьба с ними» (1912) [3].

Ця значна за обсягом праця молодого науковця включає в себе передмову та два розділи. У передмові автор ставить за мету дослідити залежність засобів боротьби від розвитку паразитних грибів та сутності самих захворювань. Іван Єремеев зазначає, що при написанні своєї роботи він використав видання з плодівництва Департаменту Землеробства, Бюро з Мікології та Фітопатології, Центральної Фітопатологічної станції. Крім того, вчений вказує на власну працю «Грибные болезни плодовых деревьев», що вийшла в світ як додаток за 1910 р. до журналу «Прогрессивное Садоводство и Огородничество». Вчений подає ретельний аналіз усього процесу дослідження, спираючись на рисунки, запозичені з праці А. Бондарцева «Грибные болезни культурных растений и меры борьбы с ними» [2] та власні, виготовлені спеціально для даної роботи (77 найменувань в тексті).

У першій (загальній частині) роботи автор подає загальні відомості про особливості життя та розвитку паразитних грибків, схильність і стійкість рослин до захворювань. Особливу увагу дослідник акцентує на засобах боротьби з грибними хворобами рослин.

І.М. Єремеев залежно від причин, що викликали захворювання, всі хвороби рослин розділяє на три великі групи: 1) ті, які зумовлені кліматичними та грибковими умовами; 2) хвороби, викликані тваринами; 3) хвороби, викликані рослинними організмами.

Перша група обіймає собою хвороби викликані впливом несприятливих умов оточуючого середовища. Вони зумовлені надзвичайною вологістю, посухою, морозами, дією надзвичайно високої температури сонячних променів, недостатністю світла, відсутністю або надлишком в ґрунті необхідних живильних речовин і т. д.

До другої групи відносяться ушкодження, заподіяні різноманітними тваринами (зайці, миші) та комахами (саранча, філоксера, гесенська муха, різноманітні види тлі).

До третьої групи належать всі хвороби, викликані різними рослинними організмами. Зокрема, спричинені вищими рослинами, бактеріями та грибами. Рослинами-паразитами є, наприклад, різні повіліки (*cuscuta*), що обвивають стебла льону, коноплі, конюшини та інших рослин; вовчкові (*Orobanche*), що розвиваються на корінні соняшника, конюшини, льону та ін.; омела (*Viscum album*), що

росте на гілках плодових та лісових дерев та ін. [3, с. 6–7].

Грибками зумовлюються численні захворювання. В цій праці автор здійснює дослідження виключно грибкових захворювань, зупиняючись на хворобах, викликаними іншими причинами, так як вони готують ґрунт для нападу грибкових організмів.

Виклад результатів свого дослідження вчений розпочав з детального опису будови та розмноження грибів та їх відмінностей від вищих рослин [3, с. 8–14]. Учений зазначає, що відповідно до умов життя гриби поділяються на дві групи: сапрофіти, що живуть на мертвих організмах і паразити, що поселяються на живих організмах та живляться за їх рахунок. Крім того, вчений вказує на напівпаразитні гриби, що поселяються на живих організмах, але продовжують своє існування після їх смерті та напівсапрофітні, що розвиваються на відживших органічних речовинах, але при відповідних умовах можуть стати паразитами.

З точки зору дослідника найбільший інтерес викликають паразитні гриби, більшість із яких є мікроскопічними. І. Єремеев вказує, що деякі з них поселяються на поверхні різних органів (ектофіти), а інші – навпаки проникають всередину тканини (ендофіти); останні є найбільш небезпечними шкідниками. Ектофіти викликають борошнисто-росяні захворювання, а ендофіти – іржу дикорослих та культурних рослин [3, с. 12–13].

Далі дослідник детально аналізує способи розповсюдження грибкових захворювань рослин через спори. Він, зокрема, зазначає, що спори розносяться вітром, дощем, комахами та тваринами. Крім того, вчений вказує на те, що спори постійно знаходяться в повітрі, але для того щоб викликати захворювання – необхідні сприятливі для їх розвитку умови: сирість і тепло, при яких вони проростають на рослинах. При проростанні із спори виходять один або декілька тонких паростків (паросткових трубочок), які за сприятливих умов розвиваються в грибницю. Автор звертає увагу на механізм зараження здорових рослин і розповсюдження зумовлених грибами хвороб. Дослідник зазначає, що після поселення грибка на рослинному органі, він викликає руйнування та переродження його тканин. Жива протоплазма клітин згортається в неправильний клубок, втрачає воду, буріє та відмирає разом з оболонкою. Проте, дія паразита не обмежується лише тими клітинами, до яких він доторкається безпосередньо. Подразнення, що викликається

присутністю паразита, передається із клітини в клітину та зумовлює притік живильних речовин на шкоду сусіднім здоровим органам, діяльність яких таким чином уповільнюється. Дією грибниці руйнується міжклітинна речовина живильної рослини, від чого кожна клітина відділяється від сусідніх, а тканина, змінюючи свою форму, загниває. Після цього на уражених частинах з'являються різні нарости, потовщення, здуття. Вказані прояви шкідливої діяльності грибних організмів, комбінуючись, визначають той хворобливий стан, який може закінчитися або повним зціленням, якщо враження мало місцевий характер, або завчасною загибеллю рослини, коли хвороба розповсюдилась на весь організм або викликала припинення діяльності найбільш важливих органів.

У кожної рослини існують свої шкідники. Вчений, зокрема, зазначає, що більшість паразитних грибків пристосувались до життя тільки на певних рослинах і не можуть існувати поза ними. Деякі гриби розвиваються однаково на декількох рослинах, переходячи з іншої на іншу. Нарешті, більшість іржавчинних грибів для продовження свого існування послідовно змінюють рослини, проводячи одну стадію життя на одній із них, а іншу – на іншій. Такі грибки, що потребують для свого розвитку дві різних рослини автор називає дводомними, на відміну від однодомних грибів, що поселяються лише на одній рослині.

В наступному пункті загальної частини своєї праці Іван Максимович досліджує схильність та стійкість рослин до захворювань [3, с. 15–17]. Особлива увага в науковій роботі звертається на міри боротьби з грибковими захворюваннями рослин. Вчений виділяє попереджувальні (профілактичні) та лікарські (терапевтичні) шляхи боротьби. Автор говорить не тільки про необхідність дбайливого догляду, а й постійне спостереження за розповсюдженням хвороби та здійснення ліквідації осередків зараження. Так, необхідно спалювати всі залишки врожаю, листя та бур'яни, на яких можуть знаходитися спори, що розповсюджують захворювання. Крім того, потрібно уберігати стовбури дерев від морозів і пошкоджень гризунами. Серед попереджувальних заходів, вчений називає також правильну плодозміну рослин, дбайливе сортування та знезараження насіння перед висадкою. До лікувальних засобів боротьби з грибковими захворюваннями науковець відносить різноманітні фунгіциди, що безпосередньо діють на грибницю грибка та його спори. Це, зокрема, бордоська та бургундська рідина, азурін, мідний купорос,

залізний купорос, вапно, карболінеум, керосинова емульсія та ін.

У другій (спеціальній) частині наукової роботи автор детально розглядає найпоширеніші грибкові захворювання плодів дерев, зокрема, яблуні, груші, сливи, вишні, персика та айви, а також способи боротьби з ними [3, с. 37–96]. Процеси розвитку грибкових захворювань плодів рослин простежено вченим дуже ретельно з урахуванням найдрібніших деталей. Так, автор визначає особливості збудника хвороби та джерела інфекції, вказує на ознаки захворювання, називає сорти, на яких найчастіше розвивається хвороба та детально розглядає найпоширеніші форми боротьби з грибковими захворюваннями.

На основі власних досліджень вчений дійшов висновку, що внаслідок розвитку грибів і бактерій за рахунок тканин рослини на ній утворюються специфічні для кожної хвороби виразки. За такими пошкодженнями можна визначити вид гриба чи бактерії, який уражує рослину. Дослідник виділяє найпоширеніші типи пошкоджень плодів дерев, викликаних грибами та бактеріями. Це – парша яблуні та груші (*Yenturia inaequalis*; *Yenturia pirina*): на листках і плодах яблуні та груші округлі плями оливкового кольору з бархатистим нальотом, сильно уражені листки осипаються. Сіра гнилизна кісточкових (*Sclerotinia cinerea*): квітки та листки кісточкових порід після цвітіння зів'ялі, але залишаються висіти на дереві і не осипаються. Плодова гнилизна (*Sclerotinia fructigena*): на плодах яблуні та груші бурі плями, плоди загнивають, на них утворюються «подушечки» сірого кольору, розміщені концентричними колами. Сіра плодова гнилизна кісточкових: плоди кісточкових загнивають і на них дрібні сірі «подушечки», розміщені безладно. «Кишеньки» слив (*Taphrina pruni*): плоди сливи виродливо видовжені, порожні в середині. Бура плямистість листків груші (*Stigmatea mespili*): на листках груші у кінці травня – в червні з'являються дрібні бурі плями з горбками посередині; сильно уражені листки осипаються. Біла плямистість листків груші (*Mycosphaerella sentina*): на листках груші білі або сірі округлі плями з темно-бурим обідком. Червона плямистість листків сливи (*Clasterosporium amygdalearum*): на листках сливи яскраво-червоні плями, добре помітні з обох боків листка. Іржа яблуні та груші (*Gymnosporangium tremelloides*; *Gymnosporangium Sabiniae*): на листках яблуні жовтуваті, а на листках груші червонуваті плями. Наприкінці літа з нижнього боку листка під плямами утворюються конусоподібні вирости з дрібним жовтим

пилком на поверхні. Борошниста роса яблуні (*Podosphaera leucotricha*): на верхівках пагонів молоді листки яблуні вкриті сірувато-білим борошністим нальотом, який легко стирається. Уражені листки скручуються й засихають. Сажистий гриб: на листках яблуні, груші, вишні, черешні, сливи чорний неначе сажистий наліт, який легко стирається. Кучерявість листків персика (*Taphrina deformans*): листки персика червоно-рожеві, зморщені, пухирчато-кучеряві. Сірчано-жовтий трутовик (*Polyporus*): на корі штамба і скелетних гілок старих дерев яблуні, груші, вишні та грецького горіха однорічні великі, світло-жовті або оранжеві зморшкуваті плодові тіла. М'якиш плодового тіла білий, м'який, соковитий. Деревина загниває. Камедетеча (*Coryneum beyerinckii* Oud): з тріщин кори штамба і гілок кісточкових порід витікає густа, клейка, темно-жовта рідина, яка застигає у вигляді напівпрозорих напливів. Кореневий рак: на коренях і кореневій шийці дерев'янисті нарости.

Вчений відмічає, що для захисту рослин від грибкових захворювань широко застосовують комплекс агротехнічних і хімічних заходів.

Агротехнічні – спрямовані на обмеження та ліквідацію грибка на насінні та в ґрунті, на підтримку та підвищення стійкості рослин. Вони включають обробіток стійких сортів, раціональне розміщення культур в сівозміні, ретельний обробіток ґрунту та догляд в період вегетації рослин, правильне вживання всіх видів добрив, дотримання оптимальних термінів висадки та збирання врожаю. Хімічні заходи складаються з обробітку фунгіцидами насіння вегетуючих рослин, знезараження приміщень, сховищ, ґрунту.

Безперечно, ця наукова праця була важливою для популяризації досліджень про грибкові захворювання плодових рослин, на основі якої можна було б проводити практичні заходи по боротьбі з різними шкідниками сільського господарства, а також паразитними грибками. Перебуваючи за межами України, Іван Максимович розпочав поглиблені дослідження в генетиці, селекції, фізіології рослин. Все це в майбутньому стало основою для розробки системи заходів, спрямованих на розвиток вітчизняного рослинництва, зокрема, селекції нових сортів.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Curriculum vitae. – Архів Уманського національного університету садівництва. – Арк. 164–168.
2. Бондарцев А.С. Грибные болезни культурных растений и меры борьбы с ними. Поле – Сад – Огород / А.С. Бондарцев. – СПб.: Тип. Меркушева, 1912. – 399 с.
3. Еремеев И. Болезни плодовых деревьев и борьба с ними. Приложение к журналу «Плодоводство» за 1912 г. – СПб.: Издание Императорского Российского Общества Плодоводства, 1912. – 100 с.
4. Максимов И. Камедетечение / И. Максимов // Прогрессивное Садоводство и Огородничество. – 1911. – № 43. – С. 1267–1269; 1911. – № 44. – С. 1305–1307.
5. Максимов И. Картофельная болезнь / И. Максимов // Плодоводство. – 1912. – № 8. – С. 717–723.
6. Максимов И. О воспроизведении рисунков и фотографий на фруктах / И. Максимов // Прогрессивное Садоводство и Огородничество. – 1910. – № 2. – С. 46–48; 1910. – № 3. – С. 82–83.
7. Максимов И. Французский способ выращивания спаржи / И. Максимов // Прогрессивное Садоводство и Огородничество. – 1910. – № 10. – С. 299–301.
8. Максимов И. О карболинеуме и его применении в практике плововодства / И. Максимов // Прогрессивное Садоводство и Огородничество. – 1913. – №2. – С. 49–52.
9. Марголин Д. Студенческий справочник. Ч. II: Руководство для поступающих во все высшие учебные заведения за границей. – К., 1909. – 507 с.
10. Русские ботаники. Биографо-библиографический словарь / Сост. С.Ю. Липшиц. – М., 1950. – Т. 3. – 488 с.

© *Сергей Чернецкий*
(*Переяслав-Хмельницький*)

ИССЛЕДОВАНИЯ И.М. ЕРЕМЕЕВЫМ ГРИБКОВЫХ ЗАБОЛЕВАНИЙ ПЛОДОВЫХ ДЕРЕВЬЕВ И СРЕДСТВ БОРЬБЫ С НИМИ (ФРАНЦУЗСКИЙ ПЕРИОД НАУЧНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ УЧЕНОГО)

В статье раскрываются отдельные вехи французского периода биографии И.М. Еремеева. В частности, акцентируется внимание на его обучении в Агрономическом институте при естественном факультете университета в г. Нанси. Выясняются первые шаги на научном поприще. Подробно раскрывается деятельность молодого ученого по изучению грибковых заболеваний плодовых деревьев и средств борьбы с ними.

Ключевые слова: И.М. Еремеев, естественный факультет, грибковые заболевания плодовых деревьев, борьба с вредителями, агротехнические мероприятия.

© *Sergiy Chernetskiy*
(*Pereyaslav-Khmelnytsky*)

I.N. YEREMEYEV'S RESEARCHES OF FUNGAL DISEASES OF FRUIT TREES AND THE MEANS OF DEALING WITH THEM (FRENCH PERIOD OF THE SCIENTISTS' RESEARCH ACTIVITIES)

The article covers some of the milestones of the French period of biography of I. M. Yeremeyev. In particular, it attention is focused on the learning in Agronomic Institute of the Faculty of Natural Sciences at the University of Nans. An author analyzed the first steps in the scientific field. In detail is revealed the activity of a young scientist on the study of fungal diseases of fruit trees and the means to combat them.

The scientist wrote a scientific work «Diseases of fruit trees and struggle against them» in 1912 in France. This considerable work of a young scientist includes a preface and two sections. In the preface the author seeks to examine the dependence of measures struggle against a development of parasitic fungi and nature of the same diseases. Ivan Yeremeyev notes that while writing his study he used the edition of horticulture of Department of Agriculture, Bureau of Mycology and Phytopathology, Phytopathological Central Station. In addition, the scientist points to his own work «Fungal diseases of fruit trees», which was published as a supplement in 1910 by the journal «Prohressive gardening and Horticulture». A scientist takes a thorough analysis of the whole research process, based on the pictures, taken from the works of A. Bondartsev «Fungal diseases of cultivated plants and measures of their control» and personal, made specifically for this work (77 titles in the text). Scientific publication by I. M. Yeremeyev was important to promote research on fungal diseases of fruit plants, from which could be carry out practical measures to combat various pests of agriculture and parasitic fungi.

Outside Ukraine Ivan Yeremeyev began in-depth research in genetics, plant breeding, plant physiology. All this became in the future the basis for development of measures aimed at developing the domestic crop production, including breeding new varieties.

Keywords: I. M. Yeremeyev, Natural Sciences Faculty, fungal diseases of fruit trees, pest control, agronomic measures.

До редакції надійшла 28.02.2014.

УДК[001.8+003.26.09](410)«194»+929 Енгельбарт

© *Лілія Іваницька*
(*Київ*)

ВИНАЙДЕННЯ ДУГЛАСОМ КАРЛОМ ЕНГЕЛЬБАРТОМ КОМП'ЮТЕРНОГО МАНІПУЛЯТОРА – МИШИ

Розкриваються найважливіші віхи життєвого шляху Дугласа Карла Енгельбарта. Особливо акцентується увага на становленні його як ученого. Досліджується діяльність винахідника комп'ютерного маніпулятора Дугласа Карла Енгельбарта та прослідковується еволюція даного пристрою. Наголошується на значимості його відкриття для сьогодення.

Ключові слова: Дуглас Енгельбарт, комп'ютерний маніпулятор, миша, патент, модернізація.

В історії розвитку обчислювальної техніки та інформаційних технологій відомо багато випадків, коли автори винаходів, що визначали або ж і донині визначають ступінь інформаційного розвитку суспільства не отримували належного визнання за свого життя. Одному з перших дослідників людино-машинного інтерфейсу та винахіднику комп'ютерного маніпулятора – миші Дугласу Карлу Енгельбарту цього року виповнилось 88, а його найвідомішому винаходу – комп'ютерній миші – 9 вересня 2013 р. офіційно виповнилось 45. На жаль, винахіднику не довелося відзначити ювілейні роковини свого витвору, адже 4 липня 2013 р. він пішов із життя.

В різноманітних виданнях, що відслідковують комп'ютерну тематику опубліковано досить багато матеріалів, що аналізують технічні та технологічні особливості комп'ютерних маніпуляторів [1, 2, 5, 6], але докладна інформація, що стосується гуманітарної складової появи та еволюції даного пристрою практично відсутня. Так само не багато відомо про автора самої ідеї створення комп'ютерної миші – Дугласа Карла Енгельбарта.

Метою статті є висвітлення діяльності Дугласа Карла Енгельбарта у сфері комп'ютерних технологій в цілому, а також розробка ним особисто комп'ютерного маніпулятора та по-

дальша еволюція популярного та необхідного нині пристрою.

Дуглас Енгельбарт народився 30 січня 1925 р. в штаті Орегон. Його батько був майстром з ремонту радіообладнання, мати – домогосподаркою. Хлопець навчався в університеті штату Орегон на відділенні електротехнічної інженерії. Під час Другої світової війни служив в армії на Філіппінах, де був техніком з радіолокаційного обладнання. Цілком можливо, що саме довготривале та монотонне стеження за екраном радарів наштовхнуло Дугласа Енгельбарта на думку про необхідність виведення графічного зображення на дисплей.

Інженерна кар'єра Дугласа почалася в 1948 р., коли він почав працювати у Національному консультативному комітеті з повітроплавання, попереднику NASA, де науковець досліджує радарні установки [8]. Саме тут молодий учений замислюється над питанням щодо збільшення ефективності роботи операторів, які отримують з екранів радарів практично не опрацьовану інформацію. Адаже зручніше відразу використовувати наявні обчислювальні потужності та обробляти інформацію по ворожим літакам з їх характеристиками на дисплеї. До того ж, подавати команди набагато ефективніше через ЕОМ, а не по телефону.

У 1951 р. Дуглас вступає до аспірантури каліфорнійського університету в Берклі, де отримує ступінь магістра наук, а 1955 р. – ступінь доктора наук. Спочатку він працює над магнітними компонентами ЕОМ і проблемою мініатюризації електронних пристроїв, за що отримує більше 10 патентів, деякі з яких були результатом дипломної роботи молодого ученого. Згодом Дуглас Енгельбарт займається ще й проблемою відображення обробленої інформації на екрані [7]. Можна припустити, що Енгельбарту першому спало на думку об'єднати комп'ютер з екраном для виведення інформації та оцифрованих зображень. Ідея створення монітору виявилась настільки новаційною, що її на той час гідно ніхто не оцінив. Значимість цих робіт Дугласа Енгельбарта полягала в тому, що він, випередивши час, прагнув використовувати комп'ютер як універсальний робочий інструмент і засіб взаємодії людей, а не як просто великий калькулятор.

Ученого, перш за все, цікавило питання про те, як за допомогою комп'ютера можна інтенсифікувати процес мислення, а саме, створити інтерактивну систему для роботи з текстами і зображеннями. Пошук відповіді на це питання привів його у 1957 р. до Стенфордсь-

кого дослідного інституту (SRI) у Менло-Парку, Каліфорнія. Але ні в цьому шанованому та потужному закладі, ні у самого Девіда Паккарда (David Packard) з компанії Hewlett-Packard не сприйняли революційних думок науковця із розумінням. Ученому залишається лише одне – знайти гроші для відкриття свого власного наукового центру ARC (Augmentation Research Center) у дослідницькому інституті Stanford Research Institute (SRI) Стенфордського Університету [4]. До речі, згаданий науковий центр брав участь у створенні ARPANet (Advanced Research Projects Agency Network) – комп'ютерної мережі, що стала прототипом Інтернету.

Дугласу Енгельбарту пощастило: у 1962 р. він підготував план досліджень із посилення продуктивності людського інтелекту – концептуальний фреймворк. Доповідь зацікавила агентство з перспективних оборонних науково-дослідних розробок США, з боку якого учений отримав непогане фінансування [6]. У ході цих робіт були створені спеціальні комп'ютеризовані робочі станції, призначені стати помічниками людині при вирішенні складних завдань. Працюючи над розробкою прототипу Онлайн Системи сам Дуглас Енгельбарт та його співробітники прийшли до висновку, що жоден із існуючих на той час маніпуляторів не відповідав вимогам нової системи [1]. Щоб знайти варіант ідеального був виконаний докладний аналіз можливостей маніпуляторів і побудована таблиця їх властивостей. Вже на основі цієї таблиці були визначені необхідні параметри пристрою, якого тоді ще не існувало. Пристрій повинен був дозволити оператору швидко підвести курсор на інформаційному дисплеї до певної точки на екрані і зробити певні дії. Саме цей пристрій і став мишею.

Перший екземпляр маніпулятора був зроблений у 1964 р. руками інженера Біла Інгліша під керівництвом власне винахідника і батька самої концепції Дугласа Карла Енгельбарта, а програми для нього написав Джефф Руліфсон [2]. Це була проста дерев'яна коробка з двома дисками і великою червоною кнопкою згори. Спочатку шнур був розташований попереду пристрою, але його швидко перенесли назад, щоб він не плувався і не заважав. Подібний пристрій було неможливо пересувати навскіс, а якщо оператору набридало весь час переставляти мишу, він ривком рухав її і підносив над поверхнею, диск все ще продовжував обертатися і курсор, відповідно, рухався по екрану [3]. Сам Енгельбарт обізвав свій пристрій Індикатор позиції X-Y для дисплейної системи (X-Y Position Indicator for a Display System) [9].

Власне назва «миша» з'явилась спонтанно (як стверджував сам Енгельбарт – через шнур, що був схожий на мишачий хвіст) і відразу ввійшла у вжиток. Хоча існує й інша версія назви, що її отримав маніпулятор, за якою назва пристрою є аббревіатурою від M-manually O-operated U-user S-signal E-encoder [10].

У 1966 р. Національна агенція з досліджень космічного простору США (NASA) у співпраці з командою Енгельбарта провели тестування всіх існуючих на той час пристроїв цілевказування для того, щоб дати чітку відповідь на питання: яке з них є найбільш вправним, точним і зручним. NASA не тільки погодилась з необхідністю проведення таких тестів, але й стала їх фінансувати. Було розроблено тестові завдання, схожі на подібне: комп'ютер генерував на екрані випадковим чином крапку і мав у своєму розпорядженні курсор десь у іншому місці. Оператори-тестери повинні були сумістити курсор з цією точкою. Замірявся час, витрачений на виконання цих операцій. У тестуванні брали участь перші світлові пір'я, стила, джойстики та інші подібні пристрої, але миша обійшла всіх. Приміром, при використанні світлового пера у оператора йшло дуже багато часу на те, щоб взяти його в руку, піднести до екрану, знову покласти на місце. Джойстики ж не давали необхідної точності цілевказування [5]. Подібні мінуси були характерні й для інших пристроїв. У результаті переможцем тестування виявилась миша. Правда, її трохи випередив інший пристрій команди Енгельбарта, який керувався коліном оператора. Але так як він не був таким елегантним і простим, як миша, то і не отримав особливого поширення. За іронією долі, незважаючи на найкращі показники миші в процесі тестування, через специфіку завдань, що стояли перед NASA (неможливість використання миші в умовах невагомості) організація втратила до неї інтерес.

9 грудня 1968 р. Дуглас Енгельбарт уперше продемонстрував свій винахід широкому загалу публіки на Осінній Об'єднаній Комп'ютерній Конференції Fall Joint в Сан-Франциско [3]. Незважаючи на досить примітивний вигляд, трохи модифікована мишка (тепер на дерев'яному корпусі вона містила три однакові кнопки, за допомогою яких її можна було рухати вперед, вправо і вліво) захопила присутніх ідеєю нового способу опрацювання текстових файлів, можливістю виділити, скопіювати й вставити частини тексту за допомогою однієї руки, що згодом ляжуть в основу багатьох наступних технологій.

Інженер Біл Інґліш, один із членів команди Дугласа Енгельбарта, присутній під час

презентації згадував, що після демонстрації миші в залі запанувала суцільна тиша. Потім усі почали аплодувати й тоді Енгельбарт зрозумів, що створив дещо особливе.

Патент на нову мишку був отриманий 17 листопада 1970 р. (патент 3541541) [9].

Трохи згодом мишею зацікавилась компанія Хероґ, у дослідному центрі якої в Пало-Альто ще з початку 1970-х рр. розроблявся повний графічний інтерфейс користувача. Метою наукових пошуків компанії було створення електронного аналога звичайного робочого столу (результати саме цієї роботи ми зараз можемо спостерігати і в Mac OS, і в Windows, і в інших графічних операційних системах). Саме тут мишу модернізували і диски Дугласа Енгельбарта замінили на кульку, що крутила два валики, пов'язані з дисками, на які були нанесені струмопровідні ділянки. Цих ділянок на дисках торкались спеціальні щітки. Коли струмопровідні ділянки замикалися, курсор рухався, в іншому випадку – стояв на місці. Звичайно, така конструкція була дуже ненадійною. Струмопровідні ділянки забруднювались, щітки поступово стиралися. В такому вигляді миша з'явилась у 1972 р. Вказаний варіант миші став частиною персонального комп'ютера Хероґ Alto, розробленого Хероґ на початку 1970-х рр. [6].

Першим комп'ютером, у комплект якого входила миша, був міні-комп'ютер Хероґ 8010 Star Information System, представлений у 1981 р. [8]. Миша фірми Хероґ мала три кнопки і коштувала 400 доларів, що з урахуванням інфляції становить нині близько 1000 доларів. Не дивно, що придбати подібний пристрій мали змогу лише заможні користувачі та компанії.

У 1979 р. компанія Хероґ ознайомила зі своїми розробками маніпулятора виконавчого директора Apple Стіва Джобса, який підхопив ідею, розробивши у 1983 р. Apple Lisa – перший комп'ютер з цим віконним інтерфейсом, а його миша стала першою, яка отримала справжнє розповсюдження за межами дослідницьких лабораторій. Миша Apple мала уже одну кнопку, а вартість маніпулятора вдалось зменшити до 25 доларів за штуку. Широку популярність миша здобула завдяки використанню в комп'ютерах Apple Macintosh і пізніше в ОС Windows для IBM PC. Слід зазначити, що Microsoft ввела підтримку маніпулятора в IBM PC ще у 1983 р., проте пізніше, ніж Apple, звернула увагу на можливості під час роботи з віконним інтерфейсом [2].

У 1984 р. компанія Apple придбала у Стенфордського Дослідницького Інституту, де на

той час працював Дуглас Енгельбарт всього за 40 тис. доларів патент на використання миші [5]. На жаль, люди, що продали патент на мишу, на той час не до кінця розуміли всю її революційність і комерційну цінність. Патент на мишу, строк якого зараз вже вичерпано, був складений абсолютно невдало. Він розповсюджував свою дію не на саму ідею маніпулятора, а лише на механізм зчитування даних за допомогою двох діаметрально розташованих коліс. Сучасні миші, як відомо, мають інші механізми, а тому компанії, що їх випускають, вільні від будь-яких зобов'язань перед винахідником.

Продовжуючи вдосконалювати пристрій, розробники дослідницького центру Пало Альто ще більше наблизили мишу до її сучасного вигляду, зробивши конструкцію розбірною, що дало можливість виймати кульку і чистити мишу зсередини. Окрім цього, замість трьох кнопок – залишили одну. Це дало можливість здешевити та спростити нову модифікацію пристрою.

Незважаючи на велику популярність, кулькова миша, як ми відзначали, була далеко не ідеальною. Забруднення кульки та дисків призводило до неточної роботи пристрою. Безумовно, забруднені частини можна чистити, тим більше, що часу на це потрібно не так уже й багато. Але збої завжди відбувались у найбільш відповідальний момент, не говорячи уже про непередбачуваність самої кульки, яка постійно норвила кудись закотиться. Вирішити подібні проблеми покликана була сучасна оптична миша, в якій не було механічних елементів, а для відслідковування пересування

маніпулятора відносно поверхні використовуються спеціальні оптичні датчики. Та це вже тема для іншого дослідження.

Сам автор ідеї комп'ютерного маніпулятора Дуглас Енгельбарт отримав від роботодавців 10 тис. доларів гонорару, які використав для першого внеску за власний замський будиночок. Таким був грошовий еквівалент геніального відкриття.

Публічне визнання авторства Енгельбарта відбулося тільки 1998 р., коли йому була присуджена премія Lemelson-MIT Prize, що має грошовий еквівалент 500 тис. доларів. Вона була заснована для нагородження за видатні винаходи. Практично відразу відбулася ще одна визначна подія – присудження Енгельбарту асоціацією Association for Computing Machinery (ACM) премії ім. Алана Тюрінга. Цю премію, значно скромнішу в плані грошової винагороди – 25 тис. доларів, іноді називають Нобелівською премією в галузі обчислювальної техніки. Вона стала академічним визнанням інших робіт ученого, що стали основою ряду ключових технологій у сучасних комп'ютерних системах, інтерактивних засобах і мережах.

Майже через 30 років після свого винаходу – 10 квітня 1997 р. Дуглас Енгельбарт отримав у Музеї американської історії Смітсонівського інституту у Вашингтоні Премію Лемельсона від Массачусетського технологічного інституту, а 1 грудня 2000 р. із рук президента США Білла Клінтона учений отримав Національну медаль технологій та інновацій як визнання від уряду США.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Бондар Євгеній. Біографія комп'ютерної мишки [Електронний ресурс] // Игроград. Интернет журнал. – 24.11.2005. – Режим доступу: <http://www.icfst.kiev.ua> та <http://www.ci.ru>.
2. Бойцов Игорь. История про мышей и шары для боулинга [Електронний ресурс] // Компьютеринформ. – 20 янв. – 2 февр. 2003 г. – Режим доступу: http://www.ci.ru/inform07_05/p_22.htm
3. Відеопрезентація Дугласом Енгельбартом першої комп'ютерної миші на виставці у Сан-Франциско. 1968 рік [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://sloan.stanford.edu/MouseSite/1968Demo.html>
4. Исследовательский центр ARS [Електронний ресурс] // История компьютера. – Режим доступу: <http://chernykh.net/content/view/96/151/>
5. История создания компьютерной мышки [Електронний ресурс] // IT-Master. – 21.10.2009. – Режим доступу: <http://it-master.biz/istoriya-sozdaniya-kompyuternoj-myshki>
6. Мышиный день [Електронний ресурс] // Lenta.ru. Наука и техника. – 9.12.2008. – Режим доступу: <http://lenta.ru/articles/2008/12/09/mouse/> 9 декабря 2008
7. Нефедова Мария. Дуглас Энгельбарт. Трудно быть первым [Електронний ресурс] // Хакер. – №03.08 (111). – стр. 111–084–1. – Режим доступу: <http://www.haker.ru/magazine/xa/111/084/1.asp>
8. Средства, а не цель. Умер изобретатель компьютерной мыши Дуглас Энгельбарт [Електронний ресурс] // LENTA. RU. Наука и техника. – 21.10.2013. – Режим доступу: <http://lenta.ru/articles/2013/07/04/engelbart/>
9. X-y position indicator for a display system US 3541541 Винахідники: D.C. ENGELBART, D.C. ENGELBART [Електронний ресурс] // Патент US 3541541 – POSITION POT – Google Патенти. – Режим доступу: <http://www.google.com/patents?vid=3541541>

10. What is mouse DPI? [Електронний ресурс] // Answers. Computers Technology. – Режим доступу: http://wiki.answers.com/Q/What_is_the_meaning_of_mouse)

© *Лилия Іваницька*
(Київ)

ИЗОБРЕТЕНИЕ ДУГЛАСОМ КАРЛОМ ЭНГЕЛЬБАРТОМ КОМПЬЮТЕРНОГО МАНИПУЛЯТОРА – МЫШИ

Раскрыты важнейшие страницы жизненного пути Дугласа Карла Энгельбарта. Отдельно акцентируется внимание на его становлении как ученого. Исследуется деятельность изобретателя компьютерного манипулятора Дугласа Карла Энгельбарта и отслеживается эволюция упомянутого прибора. В центре внимания также значение его открытий для современности.

Ключевые слова: Дуглас Энгельбарт, компьютерный манипулятор, мышь, патент, модернизация.

© *Liliy Ivanytska*
(Kyiv)

CARL DOUGLAS ENGELBART INVENTION OF COMPUTER MANIPULATORS – MOUSE

In this article examined the activities of the inventor of the computer manipulator Carl Douglas Engelbart and tracked the evolution of this instrument.

It's known many cases in the history of development of computer facilities and information technology, when the inventors, who defined or define until nowadays the extent of information society development, haven't received due recognition during their life. One of the first researchers of man-machine interface and the inventor of the computer pointing device – the computer mouse Douglas Carl Engelbart turned 88 this year, and his most famous invention – the computer mouse – on September 9, 2013 turned officially 45. Unfortunately, the inventor didn't have to mark the jubilee anniversary of his creature, because on July 4, 2013 he passed away.

In various publications which monitor the computer topics were published a lot of material that analyze the technical and technological features of computer manipulator, but details regarding the humanitarian component of the emergence and evolution of this device is virtually absent. Similarly, not much is known about the author of the idea of the computer mouse – Douglas Carl Engelbart.

The aim of the article is to highlight the activities of Douglas Carl Engelbart in the field of computer technology in general, and developing by himself the computer manipulator and the further evolution of the popular and necessary today device.

Keywords: Douglas Engelbart, computer manipulator, mouse, patent, modernization.

До редакції надійшла 9.10.2013.

УДК 330.15.001.8:504:338.439.02

© *Оксана Попова*
(Київ)

ПРОБЛЕМИ ЕКОНОМІКИ ПРИРОДОКОРИСТУВАННЯ В КОНТЕКСТІ ДОСЛІДЖЕНЬ В.М. ТРЕГОВЧУКА

Розглянуто питання раціонального природокористування, охорони навколишнього середовища та забезпечення ресурсо-екологічної безпеки нашої країни в контексті наукової діяльності видатного вченого в галузі економіки природокористування академіка НААН України В.М. Треговчука. Розкрито основні положення та висновки його наукових праць щодо розв'язання вищезазначених проблем, проаналізовано науковий і практичний внесок у вирішення завдань продовольчої безпеки України, а також актуальних питань формування ефективної та цілеспрямованої національної агропромислової політики в нових умовах господарювання. Для нього був властивий системний підхід до питань, які вивчаються, високий теоретичний рівень, глибокий аналіз, практична спрямованість висновків і рекомендацій.

Ключові слова: природокористування, навколишнє середовище, дослідження, продовольча безпека.

В нашій державі на тлі економічної кризи, проблем з продовольчим та житловим забезпеченням, суперінфляції, росту злочинності, питання комплексного й кардинального екологічного оздоровлення постійно

відкладається на другий план, не приділяється увага раціональному природокористуванню, а кількість техногенних катастроф збільшується. Тому справа виходу з екологічної кризи в нас залишається першочерговою.

Досвід розвинених країн і вітчизняного господарювання показав, що могутність держави визначається перш за все високим рівнем технологій і культури, в тому числі природокористування, що рухатися далі старим шляхом економічного розвитку неможливо. Потрібна нова концепція природокористування. Академік Національної академії аграрних наук України доктор економічних наук професор, В.М. Трегобчук зробив неоціненний науковий внесок у дослідження проблеми економіки природокористування. Він фактично започаткував у нашій країні новий напрям в агроекономічній науці – економіко-екологічних досліджень, займався розробкою багатьох теоретико-методологічних і прикладних аспектів взаємодії економіки та екології, людини і навколишнього середовища, зокрема у процесі сільськогосподарської діяльності.

Наукові розробки В.М. Трегобчука з питань взаємозв'язку економіки та екології відповідали як раніше, так і тепер загальноосвітнім напрямкам досліджень у цій сфері.

Разом із тим навколишнє природне середовище вивчене недостатньо. Все це вимагає проведення різноманітних, досить широких, систематичних і водночас витратних досліджень. Виникає необхідність об'єднання сил і засобів наукової громадськості широкого кола держав.

Кожна країна визначає норми природокористування в межах своєї території. Але в останні роки у зв'язку із збільшенням транскордонних перенесень різних забруднень, а також таких національних видів діяльності, які шкодять усій планеті (вирубка великих площ лісів, випробування ядерної зброї, розширення атомної енергетики тощо), дедалі більше уваги приділяється підписанню міжнародних угод про методи й норми природокористування.

Варто згадати, що Генеральною Асамблеєю ООН на XXVII сесії (1972 р.) було запропоновано Програму ООН із навколишнього середовища (ЮНЕП), спрямовану на вирішення найгостріших проблем сучасної екологічної кризи (опустелювання, деградації ґрунтів, погіршення якості і зменшення кількості прісних вод, забруднення Світового океану), а також проголошено 5 червня Всесвітнім днем охорони навколишнього середовища.

Одним з перших і найважливіших кроків на шляху координації дій щодо охорони довкілля як окремої сфери політики Європейського Співтовариства став Паризький саміт керівників держав та урядів 1972 р. Співтовариство закликала Європейську Комісію до розробки програми дій з політики охорони навколишнього середовища.

У 70-х рр. минулого сторіччя, відповідно до рекомендацій Стокгольмського екологічного форуму, на чергових сесіях Верховної Ради СРСР і Верховної Ради УРСР було розглянуто питання поліпшення природоохоронної діяльності, посилення захисту довкілля та прийнято відповідні постанови. На виконання Постанови Верховної Ради Української РСР, в 1973 р. створено Наукову раду Академії наук УРСР з проблем біосфери. Видатний учений В.М. Трегобчук входив до двох її секцій: 1) соціально-економічних проблем природокористування та охорони навколишнього середовища і 2) раціонального використання та охорони водних ресурсів.

Він один із перших в Україні почав досліджувати економіко-екологічні аспекти природокористування і вивчення продуктивних сил суспільства взагалі. Основне місце в його наукових розробках і практичних рекомендаціях займають проблеми розвитку економіки та суспільства, теоретичні та прикладні екологічні проблеми господарської діяльності, обґрунтування напрямів раціонального використання та охорони природних ресурсів, захисту навколишнього середовища від забруднення.

У СРСР основна увага приділялася двом чинникам економічного зростання: практиці і капіталу. Природні ресурси вважалися невичерпними, рівень їх споживання по відношенню до можливостей відновлення й запасів не розглядався в числі пріоритетних. Не вивчалися наслідки економічного розвитку в контексті різного роду забруднень, деградації навколишнього середовища й ресурсів. Серед макроекономічних показників був відсутній такий важливий елемент, як природно-ресурсний потенціал, врахування якого давало можливість по-державному дбати про екологічну безпеку існування людства.

В.М. Трегобчук вважав, що настав час ввести такий узагальнюючий показник, як валовий суспільний (внутрішній) еколого-економічний продукт. Крім того, рівень і характер використання природних ресурсів, насамперед земельних, водних і мінерально-сировинних, масштаби й напрями вкладання капіталів, орієнтація техніко-технологічного та організаційного прогресу мають бути узгоджені не лише з поточними, а й з перспективними потребами населення країни.

У наукових працях Валентина Михайловича знайшли висвітлення результати досліджень актуальних економіко-екологічних проблем розвитку людської цивілізації. Йому був властивий системний підхід до проблем, які вивчалися, високий теоретичний рівень, глибокий

аналіз, практична спрямованість висновків і рекомендацій. Зокрема, в контексті досліджень В.М. Трегобчук зробив два фундаментальні, принципово важливі висновки: «Перший: Оскільки в міру інтенсифікації суспільного виробництва на основі прискорення НТП і зростання народонаселення антропогенні на земну біосферу та обсяги використання її ресурсів безперервно збільшуються, то конче необхідно взаємоузгоджувати соціально-економічні інтереси з інтересами екології. При цьому неодмінно забезпечувати пріоритет інтересів екології над інтересами економіки. Другий: екологічні проблеми соціально-економічного розвитку, безперечно, носять глобальний, загальнопланетарний характер, але вирішуватимуться вони мають, насамперед, на локальному, регіональному та державному рівнях.

Економіко-екологічні проблеми природокористування, забезпечення населення і галузей народного господарства ресурсами високої якості, врешті, проблеми охорони довкілля від забруднення, деградації, а ресурсів – від виснаження та вичерпання можуть бути успішно розв'язані тільки за комплексного, системного підходу. Одним з напрямів цієї системи має стати спрямованість на розширення та вдосконалення механізмів зовнішньоекономічних зв'язків у сфері екології, поширення позитивного досвіду зарубіжних країн у справі раціоналізації природокористування й поліпшення системи охорони природи» [5, с. 18].

За роки структурної перебудови нагромадилося багато соціально-економічних та екологічних проблем, гострота яких вимагала негайного вирішення. Питання структурної перебудови національної економіки викликали підвищений інтерес науковців і практиків. Професор В.М. Трегобчук займався вивченням та вирішенням різних аспектів цієї проблеми.

Негативні наслідки структурної деформації господарського комплексу спостерігались в усіх регіонах України. Така ситуація вимагала поглибленого вивчення різнобічних аспектів структурної перебудови господарських комплексів, обґрунтування високоефективних шляхів її здійснення.

Одним із найцікавіших в цьому відношенні є Карпатський регіон, природно-ландшафтні умови якого потребують ретельного вивчення та всебічної охорони. Проблеми та перспективи його комплексного розвитку пов'язані з наявним потенціалом соціально-економічних і природних ресурсів, екологічною ситуацією, тенденціями розвитку економіки в державі.

Важливим питанням є екологічна ситуація, пов'язана з багатьма чинниками. Основними факторами погіршення екології Карпатського регіону є незбалансованість розвитку окремих галузей економіки та промисловості, неналежне ставлення до природних ресурсів і навколишнього середовища. Все це призвело до інтенсивного природокористування, нераціонального використання ресурсів, погіршення природного середовища загалом.

В.М. Трегобчук разом з членом-кореспондентом НААН України Г.Д. Гуцуляком, М.І. Долішним та іншими вченими започаткував напрям економіко-екологічних досліджень – «Вплив стану навколишнього середовища і забруднюючих речовин на трудові ресурси, здоров'я населення та демографічні процеси і показники», важливий у науковому та прикладному аспектах.

Дослідження були зосереджені на Карпатському регіоні (Закарпатська, Івано-Франківська, Львівська та Чернівецька області). Результати наукових пошуків узагальнено в чотирьох колективних монографіях, які вийшли друком протягом 1995–2002 рр.: «Стан навколишнього середовища і його вплив на трудові ресурси Івано-Франківської області» (1995) [6]; «Стан навколишнього середовища і його вплив на трудові ресурси Чернівецької області» (1998) [7]; «Стан навколишнього середовища і його вплив на трудові ресурси Львівської області» (1999) [1]; «Стан навколишнього середовища і його вплив на трудові ресурси Закарпатської області» (2002) [8].

У цих працях розглядається нинішній стан довкілля, аналізуються джерела забруднень природних ресурсів (ґрунтів, водних ресурсів і атмосферного повітря) у чотирьох областях. Результати досліджень викладені на основі глибокого аналізу наявної інформації і динаміки демографічних показників у розрізі адміністративних районів кожної області за період від 10 до 20 років.

Вплив забруднень навколишнього середовища на здоров'я людей і трудові ресурси визначений авторами як інтегральний показник.

За результатами досліджень запропоновано науково обґрунтовані та концептуально важливі висновки й систему заходів, спрямованих на подолання негативних наслідків ресурсо-екологічної кризи в регіоні. Забезпечення сталого розвитку Карпатського регіону вимагає дотримання екологічного, а не технократичного підходу до охорони природи, здійснення глибокої перебудови природоохоронних органів, залучення висококваліфікованих

науковців-екологів (лісівників, геоботаніків, ґрунтознавців, географів), для яких охорона навколишнього середовища – справа життя.

В сучасних умовах розвитку економіки актуальними стали проблеми продовольчої безпеки країни та існують регіональні відмінності в масштабах виробництва й продовольчого забезпечення. Вагомий внесок у теорію і практику продовольчого забезпечення України зробили науковці П.П. Борщевський, Б.М. Данилишин, Л.В. Дейнеко, С.І. Дорогунцов, Д.Ф. Крисанов, Б.Й. Пасхавер. Серед них – і В.М. Трегобчук.

Враховання думок учених і експертів щодо джерел виникнення загроз економічній безпеці дає змогу стверджувати, що головна з них полягає у відсутності цілеспрямованої політики державного регулювання економічних процесів у контексті реалізації проголошених стратегій соціально-економічного розвитку країни. До об'єктів економічної безпеки відносять не тільки державу, її економічну систему, а й суспільство та особу. Забезпеченням економічної безпеки національної економіки має сприяти комплексна система, представлена значною кількістю напрямів.

В. М. Трегобчук зробив важливі висновки щодо переведення аграрного виробництва і сільських територій на модель сталого розвитку. Це сприятиме раціоналізації використання земельних і водних ресурсів, поліпшенню екологічної ситуації в державі, а відновлювальні потенціали природного середовища істотно зростуть.

Наукові розробки В.М. Трегобчука з питань ресурсо-екологічної та продовольчої безпеки України знайшли відображення в його дослідженнях, особливо слід відмітити фундаментальну наукову працю «Продовольча безпека в контексті національної безпеки держави» (1999 р.) [9], яка складається з чотирьох розділів.

У першому («Продовольча проблема в сучасному світі та в контексті національної безпеки») В. М. Трегобчук проаналізував стан продовольчої безпеки в різних країнах і континентах, актуальні проблеми, пов'язані з нею в сучасному світі, назвав причини продовольчої кризи. Вчений зробив висновок: «Продовольча безпека – це, по суті, проблема національного життєзабезпечення всіх верств населення держави. Без нормального і стабільного постачання продуктів харчування на споживчий ринок не може існувати жодна країна світу. Це – аксіома, що повинна визначати внутрішню та зовнішню політику тієї чи іншої держави, її фінансово-економічну й науково-технічну поведінку на світовій арені, характер зовнішньоекономічних зв'язків тощо.

Фундаментальною основою вирішення національної продовольчої безпеки та продовольчої незалежності будь-якої держави в сучасному світі є ефективний і сталий розвиток її національного агропромислового комплексу, насамперед його головної сфери – сільського господарства» [9, с.19].

У другому розділі («Продовольча безпека в Україні; стан та проблеми розвитку АПК в нових умовах господарювання») розглянуто актуальні питання продовольчої безпеки як складової національної безпеки держави, стан і проблеми розвитку агропромислового комплексу в умовах ринкової трансформації. Крім того, визначено комплекс заходів, спрямованих на розв'язання завдань щодо розвитку високоефективного екологічнобезпечного та конкурентоспроможного національного АПК.

Автор вважав, що Україні вкрай необхідна національна доктрина, яка ґрунтується на науково виваженій аграрній політиці, стратегії і тактиці розвитку національного АПК [9, с.27]. Ці дослідження доводили необхідність розробки аграрно-продовольчої доктрини.

У третьому розділі («Досвід зарубіжних країн у вирішенні завдань продовольчої безпеки») значна увага приділена висвітленню основних аспектів формування національної агропродовольчої політики, а також досвіду зарубіжних країн, зокрема США, у високоефективному вирішенні завдань продовольчої безпеки.

Теоретико-методологічним аспектам продовольчої безпеки держави присвячено четвертий розділ («Необхідність формування принципово нової національної агропродовольчої політики»). В ньому розглянуто чотири основні блоки і складові елементи національної агропродовольчої політики: розвиток продуктивних сил у вітчизняному АПК; політика держави щодо принципів і методів розвитку виробничо-економічних відносин на селі та в АПК в цілому; підвищення ефективності і конкурентоспроможності агропромислового виробництва; соціальні та екологічні напрями національної агропродовольчої політики.

Слід відмітити, що необхідність розробки концептуального документу державного регулювання агропромислового комплексу країни переконливо доводили інші вчені. Зокрема про це свідчать наукові доповіді «Про стратегію трансформації АПК і забезпечення продовольчої безпеки України», підготовлені колективом наукових співробітників Інституту економіки Національної академії наук України та Інституту аграрної економіки Національної академії аграр-

них наук України під редакцією академіків І.І. Лукінова і П.Т. Саблука [2], «Концептуальні основи розробки аграрної (аграрно-продовольчої) доктрини України» (2002) [4].

У третьому томі «Аграрна економіка і політика в Україні: підсумки минулого та погляд у майбутнє» академік Національної академії наук України П.Т. Саблук зазначає: «Ми повністю поділяємо думку академіка НААН В.М. Трегобчука, що вирішення належним чином проблеми продовольчої безпеки України можливе лише за наявності в державі довгострокової науково обґрунтованої продовольчої політики, всебічно виваженої стратегії і тактики її реалізації на національному та регіональному рівнях. Ми згодні також з позицією автора щодо необхідності цілеспрямованого державного впливу на агро економічне виробництво та внутрішній ринок, їх підтримки й активного регулювання та сприяння нарощуванню експортного потенціалу національного АПК» [3, с. 311].

Разом з тим, не можна стверджувати, що

ці проблеми повністю досліджені, особливо в регіональному розрізі.

Отже, на основі аналізу сучасного стану продовольчого забезпечення у світі та Україні, оцінки розвитку вітчизняного агропромислового виробництва з погляду продовольчої політики держави, а також дослідження зарубіжного досвіду високоефективного вирішення завдань продовольчої безпеки та актуальних проблем формування ефективної та цілеспрямованої національної агропромислової політики, В.М. Трегобчук зробив важливі наукові висновки та пропозиції по вирішенню проблем продовольчої безпеки держави, які залишаються актуальними й сьогодні.

В його аграрно-економічних дослідженнях, особливо в останні десять років життя, важливе місце посідають питання механізмів удосконалення природокористування, раціонального та високоефективного використання всіх видів природних ресурсів. Ним зроблено вагомий внесок у теорію і практику продовольчого забезпечення в Україні.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Долішний М.І. Стан навколишнього середовища і його вплив на трудові ресурси Львівської області / М.І. Долішний, В.М. Трегобчук, Г.Д. Гуцуляк та ін. – Чернівці, 1999. – 156 с.
2. Лукінов І.І. Про стратегію трансформації АПК і забезпечення продовольчої безпеки України / І.І. Лукінов, П.Т. Саблук, О.М. Онищенко та ін. // Економіка України. – 2000. – №8. – С. 3–36.
3. Саблук П. Аграрна економіка і політика в Україні: підсумки минулого і погляд у майбутнє / П. Саблук: Науково-популярні нариси: у 3 т. – К.: Ін-т аграр. економіки, 2001. – Т. 3. – С. 311.
4. Саблук П. Концептуальні основи розробки аграрної (аграрно-продовольчої) доктрини України / П. Саблук, В. Юрчишин. – К.: УААН ІЕА, 2002. – 29 с.
5. Трегобчук В.М. Екологічно безпечна економіка: альтернативи немає / В.М. Трегобчук // Вісник НАН України. – 1998. – №3/4. – С. 15–21.
6. Трегобчук В.М. Стан навколишнього середовища і його вплив на трудові ресурси Івано-Франківської області / В.М. Трегобчук, Г.Д. Гуцуляк, В.Д. Гуцуляк. – Косів: ПВ ІАІБ УААН, 1995. – 129 с.
7. Трегобчук В.М. Стан навколишнього середовища і його вплив на трудові ресурси Чернівецької області / В.М. Трегобчук, Г.Д. Гуцуляк, В.Д. Гуцуляк та ін. – Чернівці: Прут, 1998. – 152 с.
8. Трегобчук В.М. Стан навколишнього середовища і його вплив на трудові ресурси Закарпатської області / В.М. Трегобчук, Г.Д. Гуцуляк, В.Д. Гуцуляк та ін. – Чернівці: Прут, 2002. – 164 с.
9. Трегобчук В.М. Продовольча безпека в контексті національної безпеки держави / В.М. Трегобчук. – К.: ІЕ НАН України, 1999. – 56 с.

© Оксана Попова
(Київ)

ПРОБЛЕМЫ ЭКОНОМИКИ ПРИРОДОПОЛЬЗОВАНИЯ В КОНТЕКСТЕ ИССЛЕДОВАНИЙ В.М. ТРЕГОБЧУКА

Рассмотрены вопросы рационального природопользования, охраны окружающей среды и обеспечения ресурсо-экологической безопасности нашей страны в контексте научной деятельности выдающегося ученого в области экономики природопользования академика НААН Украины В.М. Трегобчука. Раскрыты основные положения и выводы его научных трудов по решению вышеназванных проблем и проанализированы научный и практический вклад в решение задач продовольственной безопасности Украины, а также актуальных вопросов формирования эффективной и целенаправленной национальной агропромышленной политики в новых условиях хозяйствования. Для него был присущ системный подход к вопросам, которые изучаются, высокий теоретический уровень, глубокий анализ, практическая направленность выводов и рекомендаций.

Ключевые слова: природопользование, окружающая среда, исследования, продовольственная безопасность.

© Oksana Popova
(Kyiv)

PROBLEMS OF THE ECONOMY OF THE MANAGEMENT OF NATURE IN THE CONTEXT OF THE RESEARCHES CONDUCTED BY V.M. TREGOBCHUK

The rational management of nature has remained the global problem of mankind for many years already/ The now views on the nature protection activity as a sphere of economic relations and ecological management have formed from the viewpoint of the researches of many scientists and experts. Among those who has made invaluable contribution in this field of the economic science one must say about the Academician of the National Academy of Agrarian Sciences of Ukraine Doctor Professor V.M. Tregobchuk. The paper considers the problems of the rational management of the nature, environment protection and ensuring the resource and ecological safety of our country in the context of the research activity. The author has revealed the main principles and conclusions of the scientist's research papers concerning the solving of the above mentioned problems, ensuring the state's provisions safety and analyzed his scientific and practical contribution into the solution of this task as well as the actual problems of the formation of the effective and purposeful national agroindustrial policy under the new conditions of management.

V.M. Tregobchuk was one of the first in our state to begin the investigation of the actual economic and ecological aspects of the management of the nature and development of the mankind's civilization. The results were reflected in his scientific papers. It was characteristic of him to approach systematically to the studied problems, high theoretical level, deep analysis and practical expediency of conclusions and recommendations.

The aim of this paper is to elucidate the important from the scientific and practical point of view theoretical and methodological conclusions of the scientist as for the rational use of the environment, overcoming the negative consequences of the resource and ecological crisis, especially in the Carpathian region.

In the today's conditions of the economy development it is the problems of the country's resource, ecological and provisions safety that have acquired the considerable actuality and also, become the object of Doctor V.M. Tregobchuk's large-scale researches.

The important place in the agrarian and economic investigations of Academician V.M. Tregobchuk is taken by the problems of the mechanisms of improving the management of nature, rational and high efficient using all the natural resources varieties. His scientific developments correspond to the word's directions of the researches in this sphere both in the past and nowadays.

Key words: management of nature, environment, researches, investigations, provisions safety.

До редакції надійшла 14.02.2014.

УДК 930.24:001.891:631.582(477)

© Наталія Коваленко
(Київ)

ІСТОРІЯ СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТКУ ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНИХ ОСНОВ СІВОЗМІН У КОНТЕКСТІ ДІЯЛЬНОСТІ НАУКОВОЇ ШКОЛИ В НАЦІОНАЛЬНОМУ УНІВЕРСИТЕТІ БІОРЕСУРСІВ І ПРИРОДОКОРИСТУВАННЯ УКРАЇНИ

Встановлено основні напрями діяльності вчених-фундаторів наукової школи з розроблення сівозмін у системах землеробства Лісостепу та Полісся в Національному університеті біоресурсів і природокористування України, а також внесок їхніх учнів та послідовників у розвиток теоретико-методологічних основ сівозмін.

Ключові слова: передумови становлення, історичний розвиток, теоретико-методологічні основи, фундатори, наукова школа, ефективні сівозміни, системи землеробства.

На сучасному етапі розвитку нашої держави спостерігається процес відродження забутих фактів та імен, що, в свою чергу, є встановленням точної істини. Фундаментальні

дослідження нині проводяться науковцями Центру історії аграрної науки Національної наукової сільськогосподарської бібліотеки НААН, завдяки яким вдалося відтворити десятки імен вче-

них різних наукових шкіл та центрів, які працювали у галузі сільського господарства. Серед них: О.Г. Алешо, С.М. Богданов, П.В. Будрін, М.М. Вольф, К.К. Гедройц, І.І. Лукінов, Г.Г. Махов, В.М. Ремесло, В.І. Сазанов, П.Р. Сльозкін, О.Н. Соколовський, А.Г. Терниченко, С.Ф. Третяков, В.Я. Юр'єв, О.А. Яната та ін. Дослідження з цієї проблеми потребують продовження з метою з'ясування внеску українських вчених і практиків різних наукових шкіл та центрів у становлення та розвиток теоретико-методологічних основ сівозмін у системах землеробства України.

Проблема функціонування наукових шкіл та центрів є однією з найбільш дискусійних щодо розвитку науки, існування якої, насамперед, зумовлюється багатогранністю зазначених понять. Окремі аспекти вищенаведеної проблеми знайшли своє відображення у наукових працях П.К. Анохіна, Д.Д. Зербіно, К.А. Ланге, С.Р. Микулінського, М.І. Родного, Ю.О. Храмова, М.Г. Ярошевського та інших дослідників. За їхніми висновками наукова школа – це не просто колектив дослідників з науковим лідером (учитель і учні або лабораторія й відділ на чолі з керівником), а творча співдружність вчених різних поколінь, що об'єднані єдністю принципів підходу до вирішення тієї чи іншої проблеми, стилем роботи і мислення, оригінальністю ідей та методів реалізації своєї наукової програми, що одержала значні результати і завоювала авторитет та суспільне визнання в певній формі знання [1].

Розвиток вітчизняної науки про сівозміни у системах землеробства ґрунтується на нагромадженні та синтезі системи наукових знань, забезпеченні сприятливих умов для подальшої наукової творчості вчених, здатних розгорнути ефективну пошукову діяльність. У системі науки про сівозміни продукування наукових знань здійснюється завдяки діяльності дослідницьких груп, які укорінено називати науковими школами, центрами, колективами. У їхньому розвитку чітко визначено генезис основних наукових теорій та концепцій, традиції наукової творчості, спадкоємність поколінь. Іншими словами, наукова школа землеробського напрямку – це колектив дослідників-одномудців, висока форма колективної взаємодії у процесі наукового пошуку землеробських знань.

В Україні засновано низку наукових шкіл та центрів із становлення та розвитку теоретико-методологічних основ сівозмін. Визнаною є наукова школа з розроблення сівозмін у системах землеробства Лісостепу та Полісся України в

Національному університеті біоресурсів і природокористування України (НУБІП України), організованому як сільськогосподарське відділення при Київському політехнічному інституті в 1898 р. під керівництвом професора М.П. Чирвинського, з 1908 р. – магістра землеробства, ординарного професора П.Р. Сльозкіна, яке у 1919 р. реорганізували в сільськогосподарський факультет [2, арк. 1].

Значний внесок у становлення та розвиток теоретико-методологічних основ сівозмін зробили науковці кафедри землеробства та гербології, заснованої у 1898 р. при сільськогосподарському відділенні Київського політехнічного інституту як кафедри загального хліборобства. Перший її керівник – професор О.В. Ключаров є фундатором наукової школи із становлення та розвитку теоретико-методологічних основ сівозмін у системах землеробства Лісостепу та Полісся України. Упродовж 1912–1930 рр. кафедру очолював професор В.В. Колкунов, 1931–1932 рр. – професор О.І. Душечкін, основним напрямом роботи яких відмічено дослідження посухостійкості різних культурних рослин у сівозмінах. За роки наукової діяльності на кафедрі змінилось декілька поколінь вчених, які зробили і продовжують робити вагомий внесок у розвиток теоретико-методологічних основ сівозмін.

Упродовж 1932–1969 рр. кафедру загально-го землеробства очолював професор А.Г. Михаловський, якому належать здобутки в створенні першого дослідного поля кафедри «Теремки», в закладенні та виконанні стаціонарних досліджень щодо визначення морозостійкості озимих культур, розроблення і впровадження у виробництво системи сівозмін, обробітку ґрунту, живлення польових культур у різних сівозмінах, захисту сільськогосподарських культур від бур'янів. Із реорганізацією у 1954 р. Української сільськогосподарської академії [3, арк. 12], основними здобутками наукової школи відмічено розроблення та впровадження сівозмін у господарствах Української РСР з метою підвищення родючості ґрунту та врожайності сільськогосподарських культур [4, арк. 2; 5, арк. 1], покращенні фітосанітарного стану ґрунту і посівів [6, арк. 30; 7, арк. 12].

У 60–х роках ХХ ст. найзначнішими здобутками наукової школи під керівництвом доктора с.-г. наук, професора, академіка ВАСГНІЛ П.А. Власюка відмічено розроблення ефективної системи удобрення в сівозмінах Лісостепу та Полісся УРСР [8, арк. 1–4]. У зоні Лісостепу виявлено значення внесен-

ня у сівозміні гною на врожайність культур; окремих видів мінеральних добрив, внесених у сівозміні, в поєднанні з гноєм на врожайність культур сівозміні; підвищених доз мінеральних добрив на врожайність культур сівозміні. У зоні Полісся визначено значення внесення гною на врожайність культур сівозміні; поєднання гною і мінеральних добрив на врожайність культур сівозміні при внесенні мінеральних добрив у припосівному удобренні, у припосівному та в основному удобренні; підвищених доз мінеральних добрив на врожайність культур сівозміні; вапнування та нейтралізації добрив на врожайність культур сівозміні; доцільність заміни в основному удобренні суперфосфату фосфоритним борошном.

У цей період основними досягненнями науковців під керівництвом доктора с.-г. наук, професора А.Г. Михаловського визначено розроблення агротехнічних заходів раціонального використання польових земельних угідь в інтенсивних сівозмінах [9, арк. 84–87]. Встановлено продуктивність та агроекономічну оцінку просапних сівозмін у зв'язку з різним насиченням високоврожайними культурами; ефективне вирощування змішаних посівів кукурудзи і кормових бобів на силос, післяжнивних та післяукісних посівів у просапних сівозмінах; ефективну систему обробітку ґрунту у поєднанні з системою удобрення під основні культури в сівозмінах з метою підвищення родючості ґрунту, урожайності та якості сільськогосподарських культур; ефективність застосування гербіцидів у просапних сівозмінах.

Вагомим надбанням кандидата с.-г. наук В.М. Каліберди є встановлення для сірих опідзолених ґрунтів південної частини зони Полісся України продуктивності сівозмінних ланок у просапних сівозмінах у залежності від набору культур [9, арк. 88–89]. Вченим визначено ефективні сівозмінні ланки, що насичені високопродуктивними просапними культурами у поєднанні з озимою пшеницею; встановлено кращі попередники для озимої пшениці та кукурудзи; виявлено, що ущільнення посівів кукурудзи на силос кормовими бобами значно підвищує урожай силосної маси і урожай наступної культури – озимої пшениці у просапних сівозмінах.

Основними здобутками кандидата с.-г. наук В.П. Гудзя є встановлення ефективного вирощування сумісних посівів кукурудзи і кормових бобів на силос у просапних сівозмінах та вирощування і використання кормового люпину в польових сівозмінах Полісся України [9, арк. 95–106]. Вченим визначено, що

при сумісному посіві кукурудзи і бобів отримують збалансовані за перетравним протеїном корми за рахунок бобового компоненту, а також за рахунок збільшення вмісту протеїну в урожаї кукурудзи; встановлено, що кращим способом посіву кукурудзи і бобів є посів в одне гніздо обох компонентів, а також чергування двох рядів кукурудзи і одного ряду бобів.

Під керівництвом доктора с.-г. наук, професора А.Г. Михайловського, кандидати с.-г. наук В.П. Гудзь і В.М. Каліберда теоретично обґрунтували впровадження просапних сівозмін для зони Полісся України [10, арк. 1, 12]. Вченими розроблено заходи раціонального використання польових земельних угідь у просапних сівозмінах: встановлено продуктивність просапних сівозмін та розраховано їхню агрономічну оцінку залежно від насичення високопродуктивними культурами; досліджено змішані, післяжнивні, післяукісні посіви у сівозмінах; визначено ефективність системи обробітку ґрунту у поєднанні з системою удобрення у сівозмінах з метою підвищення родючості ґрунту, урожайності сільськогосподарських культур і якості урожаю; досліджено хімічні методи боротьби з бур'янами у поєднанні з агротехнічними заходами у просапних сівозмінах.

Науковою школою приділено значну увагу виявленню найпродуктивніших сівозмін і дослідженню динаміки родючості ґрунту; визначенню ефективності системи обробітку ґрунту у посівах озимої пшениці, кукурудзи, цукрових буряків, картоплі, кормового люпину; порівняльній оцінці продуктивності восьмирічних зерно-просапних сівозмін, де попередниками озимої пшениці відмічено кормовий люпин на силос і зелений корм, горох, кормові боби, конюшину на 1 укіс, кукурудзу на силос [10, арк. 24]. Серед основних напрямів діяльності можна констатувати визначення кращих попередників озимої пшениці в південній частині Полісся України: парів, зайнятих кормовим люпином, конюшиною з використанням на 1 укіс та горохом. У цих сівозмінах зерно озимої пшениці характеризувалось найвищим вмістом білка [11, арк. 89–90]. Пари, зайняті конюшиною, люпином і горохом відмічено кращими попередниками для цукрових буряків та кукурудзи на зерно [12, арк. 6].

Значних успіхів досягли кандидати с.-г. наук В.П. Гудзь і В.М. Каліберда, які надавали велике значення визначенню продуктивності ланок сівозмін у зв'язку з насиченням основними культурами, післяжнивними і післяукісними посівами [11, арк. 45]. За результатами науково-

дослідної роботи в зонах Лісостепу і Полісся із раціональним використанням торф'яних ґрунтів осушених торф'яників рекомендовано озимі культури висівати після зайнятих парів, непарових попередників та після сидеральних культур [13, арк. 8]. Велике значення приділено визначенню найкращих попередників озимих культур: високоврожайних кормових та продовольчих культур – зернобобових (горох, вика, середела, кормові боби), кукурудзи на силос та зелений корм, ранньої картоплі, льону, гречки, конюшини, еспарцету [14, арк. 5; 15, арк. 2].

Упродовж 1969–2002 рр. на кафедрі землеробства під керівництвом докторів с.-г. наук, професорів І.В. Веселовського, В.П. Гудзя, О.Г. Яворського, кандидатів с.-г. наук О.П. Кротінова, І.С. Руденка примножена та продуктивно працює наукова школа, яка внесла значні здобутки у вирішення важливих проблем землеробства. За цей час розроблено і проведено широке коло наукових досліджень з встановлення ефективності різних систем обробітку ґрунту в сівоzmінах та їхнього впливу на параметри ґрунтової родючості та урожайність сільськогосподарських культур; опрацьовано інтегровану систему заходів захисту посівів від бур'янів у сівоzmінах.

У 70-х роках ХХ ст. В.П. Гудзь встановив ефективні способи зяблевого обробітку ґрунту в поєднанні з удобренням у дев'ятипільній зерно-буряковій сівоzmіні північної частини Лісостепу України [16, арк. 1–2]; В.М. Каліберда розробив систему агротехнічних заходів підвищення продуктивності польових сівоzmін південної частини Полісся України [16, арк. 68–69]. Вчений встановив значення різних попередників і внесення мінеральних добрив у сівоzmіні на урожай озимої пшениці, картоплі, цукрових буряків, кукурудзи та ін.; визначив значення середнього та підвищеного внесення мінеральних добрив в різних сівоzmінах на їхню загальну продуктивність; провів порівняльну оцінку ефективності використання післяжнивних посівів на корм у сівоzmінах із середнім та підвищеним внесенням мінеральних добрив.

Серед основних напрямів діяльності наукової школи упродовж 1971–1975 рр. відмічено встановлення ефективних способів зяблевого обробітку ґрунту в поєднанні з удобренням у дев'ятипільних зерно-бурякових сівоzmінах північної частини Лісостепу України [17, арк. 1], визначено ефективність використання післяжнивних посівів на корм у сівоzmінах із середнім та підвищеним внесенням мінеральних добрив [17, арк. 2]. Необхідно

надати належне науковій діяльності з розвитку кормових сівоzmін доктору с.-г. наук, професору В.І. Мойсеєнку, який встановив ефективність вирощування багаторічних трав та їхніх сумішок у кормових сівоzmінах правобережного Лісостепу України залежно від норм внесення мінеральних добрив та норм висіву насіння.

На сьогодні агробіологічний факультет є одним з провідних в Навчально-науковому інституті рослинництва, екології і біотехнологій НУБІП України, а також серед аграрних вищих навчальних закладів України як за методичним забезпеченням навчального процесу, так і за рівнем підготовки агрономічних кадрів. Під керівництвом доктора с.-г. наук, професора, члена-кореспондента НААН С.П. Танчика вчені наукової школи: доктори с.-г. наук, професори В.П. Гудзь, Ю.П. Манько, кандидати с.-г. наук О.Ю. Карпенко, О.П. Кротінов, В.М. Рожко широко виконують науково-дослідну роботу з вирішення важливих проблем сучасного розвитку виробництва у галузі землеробства, де для покращання якості підготовки на кафедрі землеробства та гербології створено навчальну лабораторію «Сівоzmіни». Дослідження узгоджено і, певною частиною виконуються у комплексі з такими науковими центрами НААН України, як ННЦ «Інститут землеробства НААН», Інститут біоенергетичних культур та цукрових буряків, Миронівський інститут пшениці імені В.М. Ремесла, Інститут сільського господарства Полісся, Інститут картоплярства, Інститут кормів та сільського господарства Поділля.

На сучасному етапі науково-дослідна робота наукової школи спрямована на розроблення і наукове обґрунтування зональної системи екологічного землеробства та окремих її ланок: сівоzmін, механічного обробітку ґрунту, контролю забур'яненості ріллі, сучасних адаптивних технологій вирощування культур, забезпечення їхньої господарської, енергетичної, економічної та екологічної ефективності. Серед основних напрямів діяльності наукової школи можна відмітити: удосконалення та розроблення новітніх ресурсозберігаючих систем обробітку ґрунту у сівоzmінах; оптимізацію систем сівоzmін, у тому числі й з короткою ротацією, для господарств різних форм власності; розроблення інтегрованої системи контролювання забур'яненості посівів сільськогосподарських культур у різних сівоzmінах та системах землеробства; розроблення та впровадження сучасних адаптивних систем землеробства: промислової, екологічної, біологічної, системи

землеробства No-till, ґрунтозахисної з побудо-
вою відповідних сівозмін.

Історичний аналіз підтверджує, що здобутки відомої наукової школи з становлення та розвитку теоретико-методологічних основ сівозмін Лісостепу та Полісся України, заснованої професором О.В. Ключаровим у Національному університеті біоресурсів і природокористування України, є яскравим взірцем ефективної наукової організації структури ведення дослідного процесу із землеробського напрямку.

Вагомий багаторічний досвід і глибокі знання продовжувачів наукової школи з

проблем розроблення сівозмін: академіка ВАСГНІЛ П.А. Власюка, члена-кореспондента НААН С.П. Танчика, докторів с.-г. наук, професорів І.В. Веселовського, В.П. Гудзя, О.І. Душечкіна, В.В. Колкунова, Ю.П. Манька, А.Г. Михаловського, В.І. Мойсеєнка, П.Р. Сльозкіна, О.Г. Яворського, кандидатів с.-г. наук В.М. Каліберди, О.Ю. Карпенка, О.П. Кротінова, Ю.П. Манойленка, В.М. Рожко, І.С. Руденка та багатьох інших мають велике значення та актуальність для сьогодення і майбутнього вітчизняної землеробської теорії та практики.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Храмов Ю.А. История формирования и развития физических школ на Украине / Ю.А. Храмов. – К.: Феникс, 1991. – 216 с.
2. Держархів м. Київ, ф. 18, оп. 1, спр. 6, 3 арк.
3. Держархів м. Київ, ф. Р-1331, оп. 3, спр. 397, 12 арк.
4. Держархів м. Київ, ф. Р-1331, оп. 3, спр. 3, 9 арк.
5. Держархів м. Київ, ф. Р-1331, оп. 3, спр. 304, 5 арк.
6. Держархів м. Київ, ф. Р-1331, оп. 3, спр. 399, 43 арк.
7. Держархів м. Київ, ф. Р-1331, оп. 3, спр. 662, 65 арк.
8. ЦДАВО України, ф. Р-27, оп. 20, спр. 191, 309 арк.
9. ЦДАВО України, ф. Р-27, оп. 20, спр. 184, 320 арк.
10. Держархів м. Київ, ф. Р-1331, оп. 3, спр. 3958, 29 арк.
11. Держархів м. Київ, ф. Р-1331, оп. 3, спр. 3959, 205 арк.
12. Держархів м. Київ, ф. Р-1331, оп. 3, спр. 1759, 18 арк.
13. Держархів м. Київ, ф. Р-1331, оп. 3, спр. 4514, 29 арк.
14. Держархів м. Київ, ф. Р-1331, оп. 3, спр. 4515, 24 арк.
15. Держархів м. Київ, ф. Р-1331, оп. 11, спр. 14, 14 арк.
16. Держархів м. Київ, ф. Р-1331, оп. 11, спр. 161, 169 арк.
17. Держархів м. Київ, ф. Р-1331, оп. 11, спр. 188, 4 арк.

© *Наталія Коваленко*
(Київ)

ИСТОРИЯ СТАНОВЛЕНИЯ И РАЗВИТИЯ ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГИЧЕСКИХ ОСНОВ СЕВООБОРОТОВ В КОНТЕКСТЕ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ НАУЧНОЙ ШКОЛЫ В НАЦИОНАЛЬНОМ УНИВЕРСИТЕТЕ БИОРЕСУРСОВ И ПРИРОДОПОЛЬЗОВАНИЯ УКРАИНЫ

Установлены основные направления деятельности ученых-основателей научной школы по разработке севооборотов в системах земледелия Лесостепи и Полесья в Национальном университете биоресурсов и природопользования Украины, а также вклад их учеников и последователей в развитие теоретико-методологических основ севооборотов.

Ключевые слова: предпосылки становления, историческое развитие, теоретико-методологические основы, основатели, научная школа, эффективные севообороты, системы земледелия.

© *Natalia Kovalenko*
(Kyiv)

HISTORY OF BECOMING AND DEVELOPMENT OF THEORETICAL AND METHODOLOGICAL BASES OF CROP ROTATIONS IN CONTEXT OF ACTIVITY OF SCIENTIFIC SCHOOL IN NATIONAL UNIVERSITY OF LIFE AND ENVIRONMENTAL SCIENCES OF UKRAINE

A problem of functioning of scientific schools and centers is one of most debatable in relation to development of science, existence of that, first of all, is predetermined by many-sided nature of the marked concepts. After the conclusions of many scientists scientific school – it not simply the collective of researchers with a scientific leader (a teacher and students or laboratory and department are at the head with a leader), but creative concord of scientists of different generations that is incorporated

by unity of principles of going near the decision of that or other problem, style of work and thinking, originality of ideas and methods of realization of the scientific program that got considerable results and conquered authority and public confession in the certain form of knowledge.

Development of home science about crop rotations in the systems of agriculture is base on piling up and synthesis of the system of scientific knowledge, providing of favourable terms for further scientific work of scientists able to open out effective searching activity. In the system of science about the crop rotations of producing of scientific knowledge comes true due to activity of research groups, that deep-rooted to name scientific schools, centers, collectives. Genesis of basic scientific theories and conceptions, traditions of scientific work, succession of generations, is clearly certain in their development. In other words, scientific school of agricultural direction is a collective of like-minded researchers-persons, high form of collective co-operation in the process of scientific search of agricultural knowledge.

A historical analysis confirms, that achievements of the known scientific school are from becoming and development of theoretical and methodological bases of crop rotations of Forest-steppe and Polesye of Ukraine founded by a professor O.V. Klyucharov in the National university of life and environmental sciences of Ukraine, is the bright standard of effective scientific organization of structure of conduct of the experienced process from agricultural direction. Ponderable long-term experience and thorough knowledge of continuers of scientific school from the problems of development of crop rotations matter very much and actuality for present time and future of home agricultural theory and practice.

Key words: becoming pre-conditions, historical development, theoretical and methodological bases, founders, scientific school, effective crop rotations, systems of agriculture.

До редакції надійшла 7.03.2014.

ДО ПРОБЛЕМИ ДОСЛІДЖЕННЯ АПОТРОПЕЇВ І НОРМАТИВІВ УКРАЇНСЬКИМИ ЕТНОГРАФАМИ (XIX – ПОЧАТОК XX СТОЛІТТЯ)

У статті розглядається процес вивчення апотропеїв і нормативів як основної складової системи символічного захисту у повсякденному житті українськими етнографами XIX – початку XX століття. Автор аналізує підхід до вивчення даної проблеми, методологічні засади науковців, місце апотропеїв і нормативів у дослідженнях представників харківського, київського і львівського етнографічних осередків, які були сформовані на базах місцевих університетів і активно працювали на благо етнографічної науки.

Ключові слова: вірування, апотропей, норматив, система символічного захисту, етнологія.

Коріння інтересу до вивчення українських народних вірувань, прикмет та системи символічного захисту загалом сягають середини XVIII ст. Саме у цей час на ґрунті просвітницького світогляду формується раціональний, світський погляд на проблему і здійснюються перші, спорадичні спроби збору та опису зразків народної культури. Посеред найбільш ранніх систематичних описів вірувань, повір'їв та прикмет згадаємо «Малороссийские суеверия, коим мало кто верил, собранные в 1776 г.» [9] та «Словарь русских суеверий» (1782) [20]. Гідним уваги є «Описание свадебных украинских простонародных обрядов...» Г. Калиновського (1777) [8] та «Записки о Малороссии, ее жителях и произведениях» (1798) [10]. Показово, що попри інтерес до народної культури, автори зазначених наукових розвідок оцінюють повір'я та прикмети негативно, як «забобони», наслідок неосвіченості народу, що загалом характерно для побудованого на раціональних засадах, прогресистського просвітницького світобачення даного періоду.

Ситуація змінюється за доби Романтизму, коли, з формуванням історичного мислення, минуле в цілому та народна культура зокрема осмислюються естетично-поетизовано, з точки зору їх самотності. Зразок подібного образно-художнього розуміння традиційних світоглядних комплексів зустрічаємо у доробку Г. Глінки [3]. У дослідженні «Древняя религия славян» (1804), поряд із класифікацією язичницького пантеону, автор наводить засновані на українському матеріалі етнографічні відомості про вірування, повір'я, прикмети.

Великого значення у дослідженні народних звичаїв Полісся набули праці З. Доленги-Ходаковського, засновані на тривалих польових розвідках та комплексному аналізі української

культури. За оцінкою М. Сумцова, праця З. Доленги-Ходаковського «О Slowianszczyźnie przed chrześcijaństwem» (1818) [5, с. 199] стала «першою спробою створити загальну картину слов'янського побуту дохристиянського періоду і <...> намітити завдання його вивчення» [17, с. 2]. Ціннішим для подальшого розвитку дослідження вірувань є зауваження З. Доленги-Ходаковського про те, що зразки вербальної народної творчості зберігають не лише мовні, але й звичаєві та обрядові традиції.

Важливим етапом у дослідженні українських вірувань стало формування харківського народознавчого осередку при фундованому у 1805 р. Харківському університеті. Вагома роль у вивченні духовної культури українства та розробці методології етнологічного аналізу належить Г. Успенському («Опыт повествования о древностях русских», 1811–1812) та К. Сементовському. Так, у праці «Очерки малороссийских поверий и обычаев, относящихся к праздникам» (1843) та «О характерниках и малорусских заговорах против пули» («Известия Императорского Русского Географического Общества», 1850) [12; 13] К. Сементовський прагне уникнути оцінкового розгляду поведінково-нормативних та апотропейних комплексів й зосереджується на дослідженні їх походження та функцій. Застосовуючи порівняльний метод, вчений доводить подвійну генезу вірувань і повір'їв, їх зв'язок з вірою у надприродне та практичною діяльністю українського селянина (господарські прикмети, прикмети про погоду тощо). Загалом, саме завдяки харківській етнологічній школі було покладено початок аналітично-проблемному дослідженню етнографічного матеріалу, а вивчення вірувань поступово виокремилось у специфічну предметну галузь етнографічних студій.

Починаючи з другої половини 30-х рр. XIX ст. низка досліджень народних вірувань була здійснена вченими, що групувались навколо Київського університету. Розвитку етнографічних розвідок сприяло заснування у Києві відділення Російського географічного товариства та Комісії для опису губерній Київського учбового округу (1851). За зауваженням А. Пономарьова, ці події не лише поживили збирацьку роботу, але й «створили умови для здійснення порівняльного аналізу етнографічного матеріалу на великому ареалі» [18, с. 17].

У методологічному сенсі вивчення традиційного світогляду та систем символічного захисту провадилось під впливом міфологічної концепції, згідно якої вірування, повір'я, апотропейні та нормативні комплекси сформувались на ґрунті поетично переосмисленої стародавньої міфології. Зокрема, у праці «О мифологическом значении некоторых обрядов и поверий» (1865) визначного українського вченого О. Потебні аналізується міфологічна генеза елементів вірувань й «забобонів», пов'язаних з народними звичаями та обрядами календарного і сімейно-побутового циклів. Предметом спеціального розгляду постає язичницьке коріння обрядовості святкування Різдва [11, с. 92–329]. У контексті історіографічного аналізу проблеми апотропеїв та нормативів у вказаній праці цікавим є те, що вчений докладно аналізує апотропейні властивості страсної та богоявленської свічки (громниці) та її роль у весільних обрядах [11, с. 95], семантику хліба як оберегу від вроків [11, с. 96] і засобу привертання добробуту [11, с. 127, 133], оберегове значення різдвяної та хрещенської води [11, с. 141], обливання та обсіпання [11, с. 143, 146] тощо. Важливо також, що українські повір'я, прикмети та обряди розглядаються О. Потебнею у якнайширшому історико-культурному контексті, у співвідношенні зі світоглядними уявленнями інших слов'янських та германських народів. Водночас, варто зауважити, що у сучасній науці підхід міфологічної школи щодо тлумачення походження вірувань втратив свою актуальність, тому що вірування розглядаються як невід'ємна частина світогляду людини і народної релігійності українців.

Посеред дослідників, у творах яких в аналізі походження, символіки, семантики, структури та функцій апотропеїв і нормативів помітний синтез міфологічного та еволюціоністського підходів варто згадати визначного харківського етнографа, літературознавця та фольклориста М. Сумцо-

ва [16]. Важливо, що у багатьох працях М. Сумцова термін «пережитки», яким означаються «залишки давніх форм побуту й культури», позбавлений негативного відтінку і використовується у вихідному гносеологічному значенні. Водночас, в інших роботах дослідник вказує на «шкідливість забобонів» («Замітка про деякі шкідливі весільні повір'я та звичаї місцевого селянина», 1880; «Про те, які сільські повір'я та звичаї особливо шкідливі», 1897), називає їх «темною стороною» життя народу й «уламками старої демонології», до них відносить також «повір'я про чортів, відьом, упирів, уроки та ін.» [14, с. 159]. Незважаючи на це, варто наголосити, що саме застосування «методу пережитків» дозволило М. Сумцову побудувати класифікацію вірувань і повір'їв, яка була покладена в основу сучасних типологій народних уявлень та зберігає значення у систематизації поведінково-нормативних та апотропейних комплексів.

Спеціально проблемі апотропеїв присвячено працю «Личные обереги от сглаза», в якій Микола Сумцов називає віру в зурочення загальновідомою і говорить про те, що це вірування поширене серед багатьох народів світу [15, с. 3]. Також автор розглядає захист від уроків – обереги, розділяючи їх на різні типи та вивчаючи їх застосування. Цю працю можна назвати зразком комплексного підходу до окресленої теми.

Побіжно зауважимо, що середина XIX ст. позначена загальним зростанням дослідницького інтересу до вірувань, прикмет та повір'їв. Поряд із вищеаналізованими фундаментальними напрацюваннями з'являється низка публікацій різного пізнавального рівня та спрямованості, – від суто описових, популярних до аналітичних. Також зустрічаємо короткі згадки описового характеру про забобони в різноманітних описах населених пунктів, округів, губерній, повітів. Вони характеризуються більшою мірою описанням світоглядних уявлень та викладенням найбільш популярних прикмет та пересторог. У багатьох із них вірування розглядаються як «забобони», ознака неосвіченості переважно сільського населення, яке не маючи змоги навчатися і тим самим «очиститися» від марновірств, продовжує оточувати себе ними [1].

Ціннісний етнографічний матеріал щодо вірувань, повір'їв і прикмет українців, пов'язаних з обрядовими циклами, містять «Записки Південно-Західного відділу імператорського Російського Географічного Товариства» П. Чубинського [19]. Так, у першому томі представлено вірування, народні забобони, приказки, загад-

ки і чари, у третьому та четвертому – опис окремих поведінково-нормативних та апотропейних комплексів, включених у контекст календарних (III т.) та родинних обрядів і звичаїв, насамперед, весілля, хрестин та похорон (IV т.).

Важливе місце в історії дослідження апотропейних та поведінково-нормативних комплексів посідає доробок українського етнографа П. Іванова. Незважаючи на те, що поле уваги дослідника обмежувалось матеріалами Куп'янщини та Старобільщини, його праці, безсумнівно, цінні для вивчення систем символічного захисту в цілому. Так, у розвідці «Жизнь и поверья крестьян Купянского уезда Харьковской губернии» (1907) [7], представлено опис повір'їв та прикмет, пов'язаних з днями тижня. Загалом, етнографічні студії П. Іванова створили ґрунтовну джерельну базу для дослідження вірувань, повір'їв, прикмет, що стосуються різних аспектів повсякденного життя українців, – як кожного окремого індивіда на різних етапах його життєвого шляху, так і соціального колективу в цілому. Важливо, що дослідницька установка П. Іванова була суголосною саме етнологічному науковому дискурсу.

Відомості щодо системи символічного захисту зустрічаємо також в працях українського фольклориста, історика та літературознавця В. Доманицького. Зокрема, у розвідці «Венчание вокруг «дизи» (1901) [6] вчений аналізує важливу в межах даного дослідження проблему співвідношення народної релігійності та офіційного православ'я. Зосереджуючись на розгляді діжи як лімінального об'єкту, що має апотропейні властивості, В. Доманицький вказує на оберегову символіку замісу тіста, хліба та води, яка залишилась після бгання весільного короваю [6, с. 73].

Поширені у різних місцевостях України вербальні обереги у контексті народної медицини і застосовуваних у ній замовлянь досліджує харківський етнограф, один з останніх учнів О. Потебні О. Ветухов [2]. У цьому зв'язку, як окрему групу, вчений вирізняє замовляння від уроків («прыстрита», «призоры очесь»). О. Ветухов висвітлює генезу віри в замовляння [2, с. 181], аналізує їх структуру і символічні аспекти впливу через ім'я [2, с. 183], акцентує символічно-оберегову роль води у замовляннях [2, с. 188], досліджує асиміляцію замовляннями «церковно-релігійного елементу, що наближає замовляння до форми молитви» [2, с. 199]. Привертає увагу, що вчений аналізує не лише лінгвістичні форми оберегових комплексів, але й їх етнопсихологічне підґрунтя, що з позиції методології є новаційним.

Зразком дослідження системи символічного захисту у контексті української обрядовості життєвого циклу є незавершена праця Марка Грушевського «Дитина у звичаях і віруваннях українського народу» (1906–1907) [4], що вийшла у Львові за редакцією З. Кузели і стала однією із перших розвідок з етнографії дитинства. Опираючись на порівняльно-історичний метод, М. Грушевський досліджує нормативи, пов'язані з вагітністю та прикмети, що стосуються її періодів [4, с. 22–25]. Предметом особливої уваги вченого є методи захисту від уроків для вагітної та походження віри у їх дієвість. Окрім цього, розглядаються нормативи пологів, хрещення, привертання долі та захисту новонародженого від уроків, апотропейні властивості хліба, солі, прикмети пов'язані з порогом [4, с. 56–57]. Докладно аналізуються оберегова семантика зміни імені за умови хвороби дитини [4, с. 58], апотропейні значення «закупу», «відпродування» як упередження дитячої смертності, досліджується значення «втаємничення» імені новонародженого; обрядові нормативи привертання добробуту, зворотної дороги після хрещення, поведінкові нормативи, пов'язані з захистом дитини на першому році життя від уроків та злих духів [4, с. 79–81].

Загалом, в аналізованій літературі XIX – початку XX ст. привертає увагу зацентрованість на зв'язку системи символічного захисту з обрядами календарного та життєвого циклів, що цілком закономірно з огляду на притаманне тогочасній етнографії зростання інтересу до обрядової культури українства.

Важливим каталізатором дослідження вірувань на початку XX ст. стало формування львівського етнологічного осередку. Саме у цей час, за участі визначних вітчизняних дослідників та культурних діячів – М. Грушевського, І. Франка, Х. Вовка, В. Гнатюка, Ф. Колеси, З. Кузели та ін. було фундовано перший Всеукраїнський етнологічний центр, орієнтований на вивчення народної культури західних регіонів України та розробку типологічно-порівняльної методології, заснованої на принципах комплексності й системності. Закцентовуючи увагу на традиційній духовній культурі, львівські науковці досліджують різноманітні аспекти апотропейних та нормативних комплексів. Так, у п'ятому томі «Етнографічного збірника» (1898) у рубриці «Людові вірування на Підгір'ю» І. Франко аналізує походження віри в «урочливі очі» і розглядає відповідні оберегові засоби [21, с. 187].

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Божковскій К. О народномъ суевѣріи и вліянніи его на жизнь / К. Божковскій // Светочъ. – 1860. – Кн. II. – С. 45–98.
2. Ветухов А. Заговоры, заклинания, обереги и другие виды народного врачевания, основанные на вере в силу слова: (Из истории мысли) / А. Ветухов. – Варшава: Тип. Учеб. округа, 1907. – Вып. 1–2. – 522, VII с.
3. Глинка Г.А. «Древняя религія Славянъ» / Г.А. Глинка. – Миттава: Типография И.Ф. Штеффенгагена и Сына. – 151 с.
4. Грушевский М. Ребенок в обычаях и верованиях украинского народа. Материяли с полуденной Киевщины. Собрал Мр. Г., обработал др. Зенон Кузеля / М. Грушевский // Материяли в украинско-русской этнольогии, т. 1–2. – Львов, 1906–07.
5. Доленга-Ходаковскій З. Про слов'янщину перед християнством; пер. з польської і примітки Лілії Підгорної / З. Доленга-Ходаковскій // Фольклористичні зошити. – 2007. – Вип. 10. – С. 197–205.
6. Доманицкий В. Венчание вокруг «дижи» / В. Доманицкий // КС. – 1901. – Т. LXXII. – С. 72–74.
7. Иванов П.В. Жизнь и поверья крестьян Купянского уезда Харьковской губернии / П.В. Иванов. – Харків: Майдан, 2007. – XLIII, 219, X, 58 с.
8. Калиновскій Г. Опис весільних українських простонародних обрядів / Г. Калиновскій // Весілля: У 2-х кн. – К.: Наук. думка, 1970. – Т. 1. – С. 68–74.
9. Малороссийские суевѣрия, коим мало кто верил, собранные в 1776 г. (Рукопись А.И. Чепы) // Киевская Старина. – 1892. – № 1. – С. 119–130.
10. Маркович Я.М. Записки о Малороссии, ее жителях и произведениях / Я.М. Маркович. – СПб., 1798. – Ч. I.
11. Потебня А.А. О мифологическом значении некоторых обрядов и поверий / А.А. Потебня // Потебня А.А. Символ и миф в народной культуре. – М., 2000. – С. 92–329.
12. Сементовский К. О характерниках и малорусских заговорах против пули / К. Сементовский // Известия Императорского Русского Географического Общества, 1850.
13. Сементовский К. Очерки малороссийских поверий и обычаев, относящихся к праздникам / К. Сементовский // Молодик. – 1843. – Ч. 3. – С. 86–107.
14. Сумцов М.Ф. Слобожане (Текст): історико-етнографічна розвідка / М.Ф. Сумцов. – Х., 2002. – 98 с.
15. Сумцов Н.Ф. Личные обереги от сглаза. Репринтное издание / Н.Ф. Сумцов. – 1991. – 20 с.
16. Сумцов Н. Религиозно-мифическое значение малорусской свадьбы / Н. Сумцов. – К.: Тип. Корчак-Новицкого, 1885. – 20 с.
17. Сумцов Н. Современная малорусская этнография / Н. Сумцов // Киевская Старина. – 1896. – Т. 54. – 85 с.
18. Українці: народні вірування, повір'я, демонологія / Упор., прим. та біогр. нариси А.П. Пономарьова, Т.В. Косміної, О.О. Боряк. Вступ. ст. А.П. Пономарьова. – 2-ге вид. – К.: Либідь, 1991. – 322 с.
19. Чубинский П.П. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край / П.П. Чубинский. – СПб.: Тип. Безобразова, 1872, 1878. – Т. 1. – 1872. – 468 с.; Т. 2. – 1878. – 688 с.; Т. 3. – 1872. – 486 с.; Т. 4. – 1877. – 716 с.; Т. 5. – 1874. – 1210 с.; Т. 6. – 1872. – 408 с.; Т. 7. – 1877. – 614 с.
20. Чулков М.Д. Словарь русских суевѣрий / М.Д. Чулков. – СПб., 1782. – 284 с.
21. Франко І. Людові вірування на Підгір'ю / І. Франко // Етнографічний збірник. – 1898. – Т. V. – С. 160–218.

© Анна Николаева
(Киев)

К ПРОБЛЕМЕ ИССЛЕДОВАНИЯ АПОТРОПЕЕВ И НОРМАТИВОВ УКРАИНСКИМИ ЭТНОГРАФАМИ (XIX – НАЧАЛО XX ВЕКА)

В статье рассматривается процесс изучения апотропеев и нормативов как основной составляющей системы символической защиты в повседневной жизни украинцев XIX – начала XX столетия. Автор анализирует подход к изучению этой проблемы, методологические принципы, место апотропеев и нормативов в исследованиях представителей харьковского, киевского и львовского этнографических центров, которые были сформированы на базе местных университетов и активно работали на благо этнографической науки.

Ключевые слова: верования, апотропей, норматив, система символической защиты, этнология.

**RELATION TO THE INVESTIGATION OF APOTROPAIONS AND NORMATIVES BY
UKRAINIAN ETHNOGRAPHERS (XIX – BEGINNING OF XX CENTURIES)**

This paper deals with the process of learning apotropaions and normatives as the major components of the system of symbolic protection in everyday Ukrainian life by Ukrainian ethnographers in XIX – early XX centuries. The author analyzes the approach to the study of this problem, place of apotropaions and normatives in these research.

Roots of interest in the study of Ukrainian folk beliefs, signs and system of symbolic protection as a whole date back to the middle of the eighteenth century. At this time on the basis of educational philosophy formed rational, secular approach to the problem and implemented first, sporadic attempts to collect and describe examples of folk culture.

New step of researches was made in the era of Romanticism, when the formation of historical thinking, history in general, and popular culture in particular aesthetically-poetically conceptualized in terms of their identity.

An important step in the study was the formation of beliefs Ukrainian Kharkov ethnology cell at Kharkiv University, which was founded in 1805.

Since the second half of the 30's of the nineteenth century. A number of studies of folk beliefs was carried out by scientists, who was grouped around Kyiv University. The development of ethnographic research contributed to the founding of Kyiv branch of the Russian Geographical Society and the Commission to describe the provinces of Kyiv Educational District (1851).

An important catalyst for the study of beliefs in the early twentieth century Lviv was the formation of ethnological cell. At this time, the participation of local researchers and prominent cultural figures – M. Hrushevskyi, I. Franko, H. Vovk, V. Hnatiuk, F. Kolessa, Z. Kuzelia etc. was found the first Ukrainian ethnological center, which was focused on the study of popular culture in western regions of Ukraine and the development of typological-comparative methodology based on the principles of comprehensiveness and consistency. The emphasis has been on attention to traditional spiritual culture, Lviv researchers investigating various aspects apotropaion's and normative's systems.

In general, the analyzed literature of XIX – early XX century draws attention to focus on the communication of symbolic protection rituals and calendar life cycle, which is quite natural in view of the characteristic of the contemporary ethnography of the growing interest in ritual culture of Ukrainians.

Keywords: beliefs, apotropaion, normative, system of symbolic protection, Ethnology.

До редакції надійшла 3.03.2014.

РЕЦЕНЗІЇ

«НАШОГО ЦВІТУ ПО ВСЬОМУ СВІТУ»

**РОЗОВИК Д.Ф., РОЗОВИК О.Д. ПЕРЕСЕЛЕНСЬКИЙ РУХ В УКРАЇНІ:
ДРУГА ПОЛОВИНА XVI СТ. – 1930-ТІ РОКИ. МОНОГРАФІЯ. – 2-ГЕ ВИД. – ВІННИЦЯ:
НІЛАН-ЛТД, 2013. – 406 С.**

Українська діаспора одна з найбільших у світі, вона формувалася протягом багатьох десятиріч, кожна хвиля переселенців мала свої соціально-економічні і суспільно-політичні причини. Найбільш дослідженою у цьому плані є Західна українська діаспора. Про неї опубліковано сотні праць і статей, проведено багато міжнародних наукових конференцій. Однак однією з найчисленніших все ж таки залишається Східна українська діаспора, яка склалася протягом XIX–XX ст. Ця частина переселенського руху виявилася поза серйозною увагою українських і зарубіжних вчених. Надзвичайно актуальними, з позиції історичної науки, є глибокі комплексні дослідження, присвячені українським переселенцям до європейської і азійської частин Росії, Казахстану, а також питання щодо міграційних процесів всередині України, зокрема залюднення територій півдня. Одним із таких комплексних досліджень стала надрукована у 2013 р. монографія київських істориків Д. та О. Розовиків «Переселенський рух в Україні: друга половина XVI ст. – 1930-ті роки».

Монографія складається з семи розділів, ґрунтовного джерельного і наукового матеріалу, цікавих додаткових матеріалів. Структура роботи продумана і систематизована відповідно до останніх наукових вимог.

Варто погодитися з думкою авторів про те, що вивчення малодосліджених або зовсім невідомих для історичної науки етапів та періодів переселенського руху в Україні з середини XVI ст. до 1940-х рр., його соціально-економічні, демографічні і культурні наслідки як для України, так й Московської держави, Російської імперії та СРСР є потрібними для створення повномасштабної картини подій історії не лише Європи але й Азії (с. 6).

Задля історичної справедливості Д. і О. Розовики проаналізували внесок своїх попередників, які із великим зацікавленням розпочинали нелегкі пошуки матеріалів, що розкривали ті чи інші причини і наслідки переселенського руху з України. Загалом, основою дослідження стали матеріали 10 регіональних архівосховищ України (до монографії залучено інформацію із 72 фондів), 13 збірників опублікованих документів, 53 періодичних

видань і 219 монографій, наукових статей дослідників з усієї країни та закордоння (с. 322–349). Поряд з опрацюванням друкованих праць, вчені вивчили й значну джерельну базу, тісно пов'язану з переселенським рухом. Серед джерел значне місце займають закони, постанови, укази, розпорядження органів місцевої влади, рішення громадських організацій тощо.

У другому розділі праці розкриваються причини і суть руху українського населення на вільні землі України та Росії у другій половині XVI ст. – 1850-х рр. Зважаючи на наявність вільних земель, українці спочатку намагалися освоїти навколишні території, які були або малозаселені або не заселені постійним населенням. Причиною, котру дослідники вважають основною, стала складна соціально-економічна ситуація, що змушувала селян, козаків і міщан переселятися на вільні землі. Особливо такі процеси прискорювалися після придушення повстанського руху як наприкінці XV і XVI ст., так і в першій половині XVII ст. (с. 40–43). В XVII ст. відбувається перше велике переселення українців (бл. 20 тис. осіб) до Калуги, Шацька, Переяслав-Залеського, Коломни, Рязані, Пронська, Нижнього Новгорода, Вологди, Білозерська та інших міст (с. 41, 53). Потік переселенців на схід України особливо посилюється в період Руїни, і автори вказали низку причин, які призводили до цього результату. Серед умов, що спонукали українське населення мігрувати, окрім внутрішніх негараздів, були і умови окремих міжнародних договорів – Бахчисарайського (1681 р.), Кучук-Кайнарджийського (1774 р.), Белгородського та ін. Дослідники виявили також причини активізації переселення на Приуралля, Сибір та Казахстан у XIX ст. (с. 60–66).

Третій розділ розкриває вплив та наслідки скасування кріпосного права в Російській імперії на переселенський рух селянства в другій половині XIX ст. Цілком логічно автори поділили цю частину своєї роботи на чотири підрозділи: переселення на південь України і Крим; міграція на Донщину, Кубань, Ставропольщину і північний Кавказ; освоєння вільних земель Поволжя, Уралу і Середньої Азії; пореформене переселення українців до Сибіру,

Далекого Сходу і Казахстану. За підрахунками дослідників, у різні регіони Російської імперії виїхало 3,7 млн. осіб з України (с. 102).

У четвертому розділі проаналізовано вплив Столипінської аграрної реформи на вирішення земельного питання серед селян. Зокрема, дослідники уточнили специфіку регіонального переселенського руху. Детально розглянули причини і соціально-економічні наслідки та проблеми поселенців на нових для них місцях проживання. На відміну від попередніх праць, Д. та О. Розовики вважають, що задумана П. Столипіним аграрна реформа щодо забезпечення безземельного селянства землею за рахунок освоєння вільних територій та розподілу общинного землекористування не дала бажаного результату. Для підкріплення своїх висновків вони надають велику кількість фактологічного і статистичного матеріалу (с. 117–122).

Наростання аграрної кризи в УСРР у 1920-х рр. і заходи радянських органів влади щодо її подолання розглянуто в п'ятому розділі монографії. Цілком логічним є розгляд переселенського руху в радянську епоху. Зважаючи на те, що міграційні процеси в той час не припинилися, а ще більше посилювалися у зв'язку з модернізаційними процесами в економіці, певними несприятливими умовами проживання у сільській місцевості. В 1920-х – 1930-х рр. втручання державних органів влади у переселенський рух не припинилося. Частина населення цілеспрямовано стимулювалася до

переселення у регіони масштабних промислових будівництв, у місцевості, які постраждали від голодів 1921–1923 рр. та 1932–1933 рр. (с. 126, 145–148). За підрахунками авторів, з 1921 по 1934 рр. до Сибіру з України офіційно виїхало 564 тис. осіб та самовільно 50 тис. осіб (с. 159). Значна частина переселенців осіла також і в Казахстані. Дослідники звернули увагу також і на переселенський рух представників національних меншин – євреїв на південь України (с. 195–204), поляків (с. 213–216), німців (с. 216–221), молдаван (с. 221–223), циган (с. 223–231) та ін.

В останніх розділах роботи дослідники комплексно проаналізували матеріально-технічне забезпечення переселенців (розділ VII) та їхнє соціально-економічне й культурне становище на нових землях (розділ VIII).

Одну з найцінніших частин праці становлять додатки, в яких вміщено друковані джерела, фотодокументи і картосхеми необхідні для кращого розуміння тих процесів, які відбувалися у зв'язку з переселенським рухом як в межах України так і формуванням східної української діаспори.

Таким чином, розглянута монографія стала цінним внеском у розвиток історичної науки. Вона розширила і поповнила важливим архівним і науковим матеріалом дану тематику, змусила переглянути окремі консервативні положення щодо переселенського руху.

© *Леонід Могильний*

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Автушенко Ірина – кандидат історичних наук, доцент кафедри теорії та історії держави і права Національного транспортного університету.

Грицик Лариса – Київський національний університет імені Тараса Шевченка.

Гусєва Наталія – кандидат історичних наук, доцент кафедри філософських та соціальних наук Київського національного торговельно-економічного університету.

Дмитрушко Олександр – аспірант кафедри української історії та етнополітики Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Зубко Ольга – кандидат історичних наук, фахівець Центру міжнародних зв'язків та діяльності Вінницького національного аграрного університету.

Іваницька Лілія – кандидат історичних наук, доцент кафедри української історії та етнополітики Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Казьмирчук Марія – доктор історичних наук, доцент кафедри української історії та етнополітики Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Кизименко Ірина – кандидат історичних наук, доцент кафедри філософських та соціальних наук КНТЕУ.

Коваленко Наталія – кандидат сільськогосподарських наук, старший науковий співробітник, провідний науковий співробітник сектора наукознавства Центру історії аграрної науки Національної наукової сільськогосподарської бібліотеки Національної академії аграрних наук України.

Колесник Віктор – доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України, декан історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Коцур Анатолій – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри української історії та етнополітики Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Коцур Віта – Київський національний університет імені Тараса Шевченка.

Кулик Жанна – аспірантка історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Куницький Михайло – кандидат історичних наук, здобувач кафедри історії та культури України ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди».

Могильний Леонід – доктор історичних наук, доцент кафедри української історії та етнополітики Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Мудрієвська Ірина – аспірантка Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Ніколаєва Анна – аспірантка кафедри етнології та краєзнавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Перга Тетяна – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Плеханова Аліна – магістр історії Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Попова Оксана – науковий співробітник Інституту садівництва НААН України, м. Київ.

Садикова Вікторія – аспірантка кафедри нової та новітньої історії зарубіжних країн Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Соколова Наталія – кандидат історичних наук, доцент кафедри філософії, історії та соціології Національного університету фізичного виховання і спорту України.

Тимошенко Юрій – кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри філософії, історії та соціології Національного університету фізичного виховання і спорту України.

Чернецький Сергій – аспірант кафедри історії та культури України Державного вищого навчального закладу «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди».

INFORMATION ABOUT AUTHORS

Avtushenko Iryna – Candidate of Historical Sciences, associate professor of the Department of Theory and History of the State and Law, National Transport University.

Grytsyk Larysa – Taras Shevchenko National University of Kyiv.

Gusieva Nataliya – Candidat of historical Sciences, assistant professor of Department of Philosophy and Social Sciences, Kyiv national university of trade and economics.

Dmytrushko Alexander – postgraduate student of Department of Ukrainian History and Ethnic Policy at the Kyiv National Taras Shevchenko University.

Zubko Olga – candidate of historical sciences, specialist of the Centre of International Relations and Activities, Vinnytsia National Agrarian University.

Ivanytska Liliy – the Candidate of Historical Sciences, assistant professor of the Department of Ukrainian History and ethnopolitics of Kyiv Taras Shevchenko National University.

Kazmyrchuk Marya – Doctor of Historical Science, assistant professor of the Department of Ukrainian History and ethnopolitics of Kyiv Taras Shevchenko National University.

Kyzymenko Iryna – the Candidate of Historical Sciences, senior teacher of department of philosophical and social sciences of the Kiev an national trade and economic university.

Kovalenko Natalia – the Candidate of agricultural sciences, senior research scientist, leading research scientist of sector of research knowledge of Center of history of agrarian science of State scientific agricultural library of National academy of agrarian sciences of Ukraine.

Kolesnyk Victor – doctor of historical sciences, professor, corresponding member of NAS of Ukraine, Dean of the Faculty of History of Taras Shevchenko National University of Kyiv.

Kotsur Anatoliy – Doctor of Historical Science, full professor, the Head of the Department of Ukrainian History and ethnopolitics of Kyiv Taras Shevchenko National University.

Kotsur Vita – Taras Shevchenko National University of Kyi.

Kulyk Zhanna – Kyiv National T. Shevchenko University Historical faculty PhD student, full-time education.

Kunitskiy Michail – candidate of historical sciences, researcher of the Department of History and culture of Ukraine of State higher educational establishment «Pereyaslav-Khmelnysky Hryhoriy Skovoroda Pedagogical University»

Mogylny Leonid – Doctor of Historical science, Associate Professor of department of Ukrainian history and etnopolity, Kyiv National Taras Shevchenko University.

Mudriievska Iryna – postgraduate student of the Institute of World History of the National Academy of Sciences of Ukraine.

Nikolaieva Anna – Post-graduate student in the Department of Ethnology and local history, Kyiv National Taras Shechenko University.

Perga Tatiana – PhD in History, senior science worker of the State Institute of the World History of the Academy of Science of Ukraine.

Plekhanova Alina – the master of history, Kyiv National Taras Shevchenko University.

Popova Oksana – Research Worker Institute of Horticulture of the National Academy of Agrarian Sciences Ukraine, Kyiv.

Sadykova Viktoriya – postgraduate student of the Department of Modern and Contemporary history of foreign countries of the Kyiv National Taras Shevchenko University.

Sokolova Nataliya – Candidate of Historical Sciences, associate professor of Department of philosophy, history and sociology National University of Physical Education and Sport of Ukraine.

Tymoshenko Yuriy – Candidate of Historical Sciences, associate professor, head of Department of philosophy, history and sociology, National University of Physical Education and Sport of Ukraine.

Chernetskiy Sergiy – the graduate student of the Department of the history and culture of SHEE «Pereyaslav-Khmelnysky Hryhoriy Skovoroda State Pedagogical University».

Наукове видання

ЧАСОПИС УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІЇ

Випуск 29

Фото на обкладинці: Євромайдан. Аерофото. AirPhoto.com

Технічний редактор Г.Г. Коцур
Комп'ютерна верстка В.В. Дроняк

Зважаючи на свободу наукової творчості, редколегія бере до публікації й статті тих авторів, думки яких не в усьому поділяє. Відповідальність за достовірність матеріалів, фактів несуть автори публікацій.

Редакційна колегія має право редагувати та скорочувати текст.

Рукописи статей не рецензуються і не повертаються.

Адреса редакційної колегії:

м. Київ
проспект Академіка Глушкова, 2
корпус мех.-мат. ф-ту, кім. 507

Підписано до друку 31.03.2014. Формат 60x84 ¹/₈.
Гарнітура Times. Папір офсетний. Друк офсетний.
Умов.-друк. арк. 15,58. Обл.-вид. арк. 14,12
Тираж 300 прим.

Виготівник ФОП В.М. Гавришенко, свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції ДК № 3735 від 17.03.10.

19400, Черкаська область, м. Корсунь-Шевченківський,
вул. Леніна, 22, тел./факс: (04735) 2-42-46
e-mail: irena22@ukr.net